

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (184) ноябрь-декабрь 2015 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бешайланы Муталип
Гуртуланы Салих
(бёлномню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2015

АНАМА

Нана, не хапар билесе жашынгдан?
Къайгъым уллуду чал тенгиз боюнунда.
Санга, эски элибизге ашыгъа,
Тансыкълыгъым кысып, жарсыйма мында.

Аллай кюн терк келмез, билеме аны,—
Мен къарарча Минги таугъа, Басханнга.
Барым-жогъум бу жерли аналаны
Къайгъыртмайды, ышармайдыла манга.

Богъаз... Кемеле... Тыш къырал сахары...
Дауур-дууур. Жюк ташыгъан кишиле,
Бетлеринден тер бурчакъларын, арып,
Песле бла сюртедиле, кючсуне.

Башымы сылап, иш кёллю тюркюле,
Мени жапсара, айтадыла ачыкъ:
«Хайт де, жашчыкъ, хайт де! Билебиз-биле:
Ёксюзлюкню тюню, тюшю да – ачы!»

Берч къоллары башымы сыласала,
Бир иги кёрюнеди, бир хычыуун.
Туугъан жеримден узакъдама, алай
Манга кимден да, анам, сенсе жууукъ!

Эх, къалай иги боллукъ эди, анам,
Былай къыйналмаз ючюн, туумай къалсам!
Сени къатынгда турлукъ эдим, анам,
Сабийлигимде ёлюп, оба болсам.

Айт, не гюнях этдим, кючю кёп Аллах?
Юйсюзле, кюнсюзле жолун сынатдынг!
Тул къалгъан анама да бердинг палах:
Инжилтип, апчытып, ачы жиятдынг.

Бугъуп тураса жаннетле тёрюнде.
Аллах, сабий жияп эшитмей эсенг,
Къалкъыйды ол къара багуш тёбеде,
Анга кюдюресе байланы уа сен!..

Сакъла, анам! Мен, ишлей-ишлей, мында
Киши болурма. Дунияны бир тангы
Жарыкъ атар да, шош Басхан боюнунда
Сау-эсен энтта кёрюрге балангы!

ЧАПЫРАКЪ

Башында – кюзюну булутлары,
Бир терек сюеледи тикде.
Ол кенг жайгъанды бутакъларын,
Тёппеси – бийикде, бийикде!

Анда къалтырайды саргъалгъан,
Жылы желчик къакъгъан чапыракъ,
Ёксюзча, жангыз кеси къалгъан,
Къалкъыугъа хорлатхан чапыракъ.

Бизни тийрени чыпчыкълары,
Ол терек бутакълада къала,
Тангнга тубейдиле. Бир жарыкъ,
Бир ариу жырлайдыла ала!

Чапыракъ бек эрикгенди, бек.
Анга не чыпчыкъла жырлары?
Къоншу бутакъда бир гёбелек
Эследи да, аралды ары.

Сора, кесин ол гёбелекге
Тенг сунуп, айтды, этмей оюм:
– Мен да учайым тегерекге,
Былайда бош турууну къююп.

Алтын гёбелек, юзю мени!
Болайым, тюз сенича, омакъ.
Жел тапдырды да излегенин,
Юзюлдю да къалды чапыракъ.

Туугъан бутагъындан эригип,
Узакъгъа кетерге ашыкъгъан,
Кёп мычымай, тапды керегин –
Тюшдю жол жанында балчыкъгъа.

ЖЮРЕГИМИ ИЗЛЕМИ

Не заманда да тюзлюк отун ышыр,
Айыра бил кертини ётюрюкден,
Ниет тазалыгъынгы тас этмей тур.
Кёзбау, хыйла да сенден болсунла кенг!

Эс бур жарсыуларына адамланы,
Къыйынлыкъ келгенде, тёзер онг изле.
Тюзлюк ёлномсюздю, унутма аны,
Ол минара чыракъчады тенгизде.

Элия атылса, кёк кюкюресе,
Гузаба этме, жашаугъа ийнан.
Тюзлюкню сакъ къалаууру бол да сен,
Кече, кюн да аны къоруулап айлан.

Заман жоймай орамлада, ныгышда,
Ишинг, кючюнг бла эс тапдыр халкъгъа.
Керти сёзню жалгъан сёзге алышхан
Тенгди атылгъан-сатылгъан арткакъгъа.

Терк кетерле жылла, кёрюнмей узун,
Кюреш бардыр душманла бла къаты.
Жолунгу дайым жарытхан жулдузунг –
Сыйлы, ёхтем Ата журтунгу аты.

Суху черек гюрюлдесин, къайнасын,
Тюзлюк батып, жоюлуп къалмаз анда.
Тюзлюк да, кюн да – бир, суу къоймаз басып, –
Кюн кёзюне кир къонмаз бир заманда!

Алтынны багушха, батмакъгъа да ат,
Сыйы тюшмез, къыйматы кетмез аны.
Тюзлюкню жоялмазла сатхыч, жалдат.
Кюн болуп, ол жарытады дунияны.

Бирде кертини хорлайды ётюрюк,
Алай ол хорлам кёпге бармазы – хакъ.
Терслик тюзлюкню къоялмаз ёлтюрюп,
Кёлюн тюзлюк жарыта, жашайды халкъ.

КЮЗ

Бийик эди кюнден толу
Жазда акътерек,
Кёксюл чапыракъла басып,
Ариу эди бек.

Къона эди бутакълагъа
Эрке аязчыкъ,
Кюн таякъла жылтырата,
Жылы эди чыкъ.

Ол терекни жауун жууа,
Кюн да кепдире,
Жырлай эдиле чыпчыкъла,
Зауукъ этдире.

Хар кюн къууанч эди анга,
Кечеле – мамыр.

Жер кѳууатын жазда, жайда
Махтай эди жыр.

Жаз да, жай да озуп женгил,
Кюз келди жууукъ,
Терек чапыракъларында
Чыкъ болду сууукъ.

Алгынча, чапыракъланы
Кепдирмейди кюн.
Урады, сызгъырады жел,
Таныгта кесин.

Шыхырдайдыла саргълан
Чапыракъчыкъла.
Кетип барадыла мындан
Сабан чыпчыкъла.

Кюн сайын жауады жауун,
Энтта булутла
Ашыгъадыла таулагъа,
Желле кѳууулта.

Шургулуду, сууукъду кюн
Кюз арты чакъда.
Жыйырылып, къайырылып
Кѳуу чапыракъла.

Бюгюн не тамбла ала
Жерге агъарла.
Бирге шыхырдай турурла,
Жаугъунчу кърла.

ДЕКАБРЬ

Ёзен туман – тегерекде,
Жюн чакъгъан халда.
Чайкъаладыла терекле,
Кефлеча жолда.

Аланы жел чайкъалтады,
Сопакълай, талай.
Бутакълагъа буз къатады,
Сууукъду алай!

Кёлле, черекле бары да –
Шургулу, мутхуз,
Башлары, жагълалары да –
Къайнап тургъан буз.

Къыртчын сууукъ – кьолда, сыртда,
Къалтырай тала.
Къычырадыла, сууукъдан
Юшой, къаргъала.

Бу анкыт къыш къайдады кюн?
Тюгеннген болур.
Быллай кюйсюз къонакыгъа ким
Тюбеген болур?

Жел улуйду, къарны хыны
Кётюре ёрге,
Ашыгъады жолоучуну
Онгсуз этерге.

Къарла тешноп жерибизге,
Куртла да жыйып,
Боранларын сюре, бизге
Келди акъмыйыкъ...

ЖАЗ БАШЫ

Хош кел, жаз башы, хош кел,
Сууунг, кырдыгынг – жангы!
Хар жер, хар терек, хар кёл
Къууана, атды тангынг.

Хычыуун жылыуунга
Хар жан, хар чёп да бирге
Ашыгъадыла, – санга
Сюедиле тюберге.

Дуня къууанчы болгъан,
Сен дайым жарыкълай къал!
Санга тюбейди алгъа
Жумушакъ кишиулу тал.

Сабан чыпчыкъла жыры –
Къобуз тартыудан жарыкъ.
Жыр да кёп, жылыу да кёп,
Чибин, ургъуй да тепсеп...

Сабанчы уа сабанда
Салам бергенди тангнга.
Кюн бек керекди анда
Баразала тартханнга.

Кече темир атла бош
 Жоймагъандыла заман,
 Жангы танг, берекет къош,
 Бир иги битсин сабан!

Тылпыу этген сюрюге
 Суююп жайылгъанды танг.
 Кюн да, жауун да – иги,
 Иш къылыгъын билалсанг.

Жерге къыйын салгъанны
 Заман ахшыгъа сорур.
 Кёп да турмай, сабаннга
 Ариу, кёк зыгыт урур.

ТАУ СУУ БОЮНУНДА

Чат-чатладан тёгюлесе,
 Туугъан жеринг – кём-кёк буз.
 Кёп ёмюрлени келесе,
 Бизни суху суубуз.

Къурч иер салып, кёресе,
 Жууаш этгенбиз сени.
 Толкъунунга миндиресе
 Жууунган сабийлени.

Чамланып, ташланы сюрме,
 Сен бизге къарама терс.
 Сенсиз жарыгъын берирми
 Халкъ ишлеген Басхан-ГЭС?

Энди жашауунг жангыды,
 Сёзюм тиймесин къыйын,
 Сени хар тамычынгы да
 Иги билеме сыйын.

Биз шуёхлабыз. Сен, хаман
 Шуёхлукъ сырын сакълап,
 Кёп элледе, ийнанам,
 Жандырырса чыракъла.

Сен жарытхан адамла уа,
 Тартып, темир юзерле.
 Толкъунланган сабанда уа
 Комбайнала жюзерле.

Сенден хайыр алырла да,
Эллиле иш этерле.
«Тау сууланы барына да
Сен таматаса!» – дерле.

Назмум жолунгу махтайды.
Туугъан жеринг – кём-кёк буз.
Шорхулда, шууулда, хайда,
Бизни ариу суубуз!

* * *

Терекледен юзюле
Къуругъан чапыракъла.
Мудахды жер тюрсюню
Кюз арты келген чакъда.

Тау башларын чегетден
Ётген булутла басып,
Жайлыкъда, биченликде –
Булутла ауанасы.

Жел бузлатады къачда
Тангны чыкъ бюртюклерин.
Тозурата агъачда
Чыпчыкъланы тюклерин.

Къалын кийинип, хар ким
Алай тюбейди кюзге.
Бир да жылытмайды кюн.
Сууукъ келгенди бизге.

Мирзеу, кёгет да – элпек.
Ашыбыз, суубуз бар.
Алай тунтуюпду кёк, –
Кёп мычымай, къар жауар.

Къар жауар да, къыш болур.
Кюзню къышхады жолу.
Не бай эсе да бу кюз,
Жазны сие эдик биз.

КЕЧЕ КЪАЛАУУР

Жулдузла булутха кёмюле,
Кече аязы сууукъду, буз.
Аз-маз жилтиреген кёмюрлей,
Башлы чыракъ жанады мутхуз.

Кёреме, бир юйню кьатында,
Алгъа-артха бара акьырын,
Къарт жырлайды кече чарсында
Аппасындан эшитген жырын.

Къочхар тону – жумушакъ, жылы
Жагъасын къайыргъанды ёрге.
Жырлай-жырлай халкъ суйген жырын,
Юйренгенди тангнга тюберге.

Кечесин ашырыр кьалауур,
Эски жырны айта биягъы.
Ары-бери атлайды ауур,
Жерге-жерге кьагъа таягъын.

Жырын тохтатды да, бир чакъда
Солуу алды ол, бираз арып.
Эшитди жашланы узакъда
Жарыкъ жырлагъан ауазларын.

Жыр келе жууукъдан-жууукъгъа,
Къулакъ салып сюеледи къарт.
Ариу жырлайдыла туудукъла...
Сен да бар, жашлыкъны жырын тарт!

Туудукъларынг – бары да жарыкъ.
Бар да, къууан биргелерине.
Жырлайды, безирейди жашлыкъ.
Бу дуняда жырдан иги не?!

Да ким тиер къартны жанына?
Жырла, аппа, жашла бла жыр!
Ким биледи, санга жангыдан
Бир кесекге жашлыгъынг къайтыр.

Бир кесекге... Да неди да, не?
Жашлагъа къанат кьакъдыргъан жыр
Асыу болур да жүрегине,
Бети жарыр, кёлю къууаныр.

НАЛЬЧИК СУУУ

Къайнай, кёмюк эте, барып
Тураса кечеде, кюнде.
Терекле ауаналары
Кёрюне сени бетингде.

Къуулуп бараса, артда
Къоя тарны салкъынлыгъын.
Таулада сен кѳрген хата
Неди? Сейирди къылыгъынг!

Бел бауча, тѳгерекден
Агъач къуршалапды. Неге
Тартдыраса, ярабий, сен?
Былай ашыкъма тюзлеге!

Ёмюрлюк чыранды ананг.
Бу жыр таууш неди мында?
Сен жырлайса, толкъунлана,
Таудан тюзге барыуунгда.

Узакъда кюн къысып тургъан
Жер, сенден къанып, хош болур.
Бара-барсанг, жолда Урван
Сууу да санга къошулур.

Бюгюн жууукъдан, узакъдан
Сериуонюнге келгенле
Былайдабыз, сени махтап,
Алгъыш аякъ кѳтюргенле.

Жагъаларынг – жашил, омакъ,
Не табаса, барып тюзге?
Биз санга болгъанбыз къонакъ.
Ариу кѳрюнесе кѳзге!

Сенден бир уууч суу ичген
Дагъыда къонакъгъа келир.
Сууунг – бек хычыуун ичги!
Келген-кетген ичип кѳрюр.

Шош аязны урууунда –
Жашил агъачны хауасы.
Сабан чыпчыкъла жырындан
Толуду бу суу жагъасы.

Нальчик сууу, къал тазалай,
Насыпдан туйюлсе жарым.
Ой, къалай ариуса, къалай!
Сени барыуунга къарай,
Жашнайды мени сахарым!

КАФЕДРА

(повесть)

Сагъат жетиге ишлей башларгъа Къурман, юйюнден чыгъып, тегерегине къарай, бираз сюелди. Къара маскечикни кёрмеди. «Къайдады бу жазыкъ? – деди профессор ичинден, – башха арбазда тоюп, андамы къалып къалгъанды? Аллай тёреси уа болмаучу эди». Къарыусуз, заманында кесини эки кючюккюгюню да башларын сылап, аш бергенин унутмай, Къурманны ызындан кепден бери жюрюйдю.

Профессорну ол тюрлю сагъышы ёчюлгюнчю, къара маскечик, арлакъда терек бахчадан чыгъып, чабып келди. Кечирек келгени ючюн Къурмандан кечгинлик тилегенча, чубур къуйрукъчугъун ойнатды, къулакъларын жумуп, башын энишге этди. Профессорну аякъларын жаларгъа умутланып, бауурун жерге къысханында, Къурман къоймады:

– Кет, тели болма, – деди. Къагъып, чулгъамындан чыгъарып, аллына бишген эт салды:

– Аша, харип.

Маске этни тынч, ашыкъмай ашагъанына, нек эсе да, сейирсинип, Кертиланы Къурман къарап турду. Жаныуар да, адам да нечик терк тюрленедиле, деди кеси кесине. Жаныуарны тойдурсанг, ол аны унутмайды, бютюн жууаш болады, ариу болады, тюгю жылтырап. Адамны тойдурсанг а? Тойгъан табан кётюреди деп, нек айтадыла?

Аны юсюнден сагъышлана, профессор бир-эки жыл мындан алгъа маскечик къаллай болгъанын эсине тюшюрдю.

Сюекден башха заты жокъ эди, мангылайын, сыртын да сирке ашап. Къарын тюбю – чакъмакъ. Баям, киши жукъ узата болмаз эди: адамла къатына бармай, терек бахчада бийик ёсген наратны сайлап, аны тюбюне къысылгъанлай тура эди.

Профессор терек бахчада жаяу жолчукъ бла ёрге айланганлай, маскечик эки кючюккюгю бла аллына келип, чёгюп къалгъан эди. Къурманны кёзюне жалынып, неге эсе да термилип къарады. Профессор, сансыз этип, озуп кеталмады, юйюне къайтып, маске да, эки кючюгю да тоярча аш чыгъаргъан эди. Энди уа къара сен анга, тюгю жылтырап, сыйдам, тап, ёсген окъуна этгенди – не айтырса, чырайлы болгъанды, харип деп, Керти улу къууанып, маскени башын къайтарып-къайтарып сылады.

– Хайда, къоркъма кишиден, зауаллы кесинг. Профессор, белин тюзетип, бир кесек сюелди, сора жол кёллю болду: ишине ашыгъа эди.

Университетни электротыйгъычыны аллына келгенлей, жашаулу къабартылы тиширыу, ёрге туруп, ышарып, Къурманнга ёшюн хуржунундан шагъат къагъытын чыгъарыргъа да къоймады:

– Ётюгюз, ётюгюз, сизни мында танымагъан ким барды, – деди.

– Сау бол сен да. Керти улу, межамны экинчи къатысына чыгъып бара, къычырыкъ, даулашхан, жырлагъан тауушла эшитсе да, сейирсин-меди, чамланды, бийик билим берип, ариу къылыкъгъа юйретген жерде бу низамсызлыкъ неди деп, чамланмады. Юйреннген эди ол окъуучулары къылыкларына.

Профессор, кафедрасына ётюп кеталмай, ары-бери тюртюле, мычыды: соруулагъа (тестлеге) жууап излеген студентле компьютерле салынган межамны аллында басынып, жол бермей эдиле, дерслерине келген устазлары айтханларын да эшитмей эдиле. Къурман кафедрасына ётер ючюн студентле бла тюртюшюрге ыйлыгып, окъуучула соруулагъа жууапла излеген отоугъа кирди. Аны ичинде да низам жокъ: шинтикле табып олтургъан студентледен эсе сюелип, кезиулерин сакълагъанла кёп. Отоуну хауасы къалын, ауур. Соруулагъа жууапла излегенлеге къарарча, низамны сакъларча устазны кёрмей, Керти улу тёртюнчю курсда окъугъан бир студентни къатына барып, шош сюелди. Студент, олсагъат соруулагъа жууапла жазылгъан къагъытын букъдуруп, шошайды.

– Не затдан зачёт бересиз? – деди профессор, билмегенча этип.

– Литератураны илмусундан, – деди студент, Къурмандан буюгъуп.

– Охо да, романтизм, реализм, критический реализм, соцреализм деген жазыу амалладан къайсысы алгъа къуралгъанды деген соруугъа тюз жууап берип тураса. Айтчы, реализмни романтизмден башхалыгы неди?

Студент – тап, чырайлы жаш – тынгылады. Кёп тынгылады. Иги кесек сакълап:

– Билмейсе, алаймыды? – деди.

– Билмейме, – деп мурулдады.

– Соруулагъа уа жууапла жазылгъан къагъытлары къайдан, кимден аласыз? Сатыпмы аласыз?

Студент, баштёбен болуп, тынгылагъанлай турду.

* * *

Профессор аудиториядан чыгъып, кафедрагъа ашыкъды. Алай терк озуп кеталмады: студентле, басынып, лахор эте, кишиге жол бермей эдиле – устазмыса сен огъесе тышындан келген къонакъмыса – аны бла аланы ишлери жокъду. Октябрны ахыр кюнлери эди – кюн мутхузланып, салкъын аяз къагъа, дагъыда ёчюле, шулпу этеди. Студент къызла, бизге башха туююлду дегенча, базыкъ бутларын тынгылы жапмагъан этекле, тобукларына жетмеген кёнчеклери, аякларында кимини жукъа олтанлы чарыклары, асламыны уа, урчукъ сапларыча, узун, бийик табан чуруклары.

Ушагъыусуз, бир тюрлю мардагъа келишмеген кийимлени кийип, исси кюн суу боюнуна келгенча, окъуу юйге келгенлеге Къурман бир заманда да онгунмагъанды. Алгъын тёреге сыйынмай кийинип келгенле аз эдиле, келселе да, буюгъуп, Керти улуну кёзюне урунмазгъа кюреше эдиле. Дерслеринде ушагъыусуз кийиннген къыз кёрген окъуна этмегенди. Тышында эслеп къойса, профессорну айтханына тынгылап, ыразы болуп кете эдиле. Энди айтхандан, тырмандан да файда жокъду: эшитирге

базына эсенг жууапларын, айт. Мындан алгъаракълада кеси ёсдюрген бир устаз тиширыу ёшюнлерин киндик башына дери ачып келгенинде:

– Бу жапынг бла жаш тёлюню аллына къалай барлыкъса? – деп тырман этгенинде, замандан артха къалгъан адам кёреме сен, деп озгъан эди ол. Кёзлеринги ачып, иги къара, тышында XXI-чи ёмюр бара турады...

Кертиланы Къурман кафедрагъа киргенинде, эки устаз тиширыудан къалгъанлары дерсе эдиле. Бир тиширыу, ёсюмлю, субай адам, кийиннгени да ариу, Къурманны кёргенлей, ёрге туруп, ышарды. Башхасы, нек эсе да, олтургъан шинтигинден айырылмады. Эки жыйырма жылына жууукълаша келген алаша, акъсыл бет тиширыу. Юсюнде тобугъундан иги да ёрге кёксюл жюн жыйрыгы бла. Аякъларында, ат туякълача, къалын, бийик олтанлы чурукълары. Бутлары – къынгырыракъ, иничкеден кёрюне болур эдиле, къарамдыл чурукълары аякъларына жарашмай, къой башлагъа ушай эдиле.

«Аллах, табийгъат берген ёсюмге бюсюремей, кесинги, адамланы да алдаргъа кюрешгенден файда жокъду. Мьююзсюз малгъа башханы мююзлери жарашмайдыла», – деди Керти улу ичинден, Гутланы Марзиятха кёз къыйыры бла къарай.

Марзият Къурманны студенти эди, туура бусагъатладача туююл эди, уялчакъ тиширыугъа ушап. Марзиятны нёгери Айшат терк окъуна Керти улуну столуна стакан бла чай, къалачла да салды. Алай профессор алагъа узалгъынчы, къонгуроу зынгырдады да, дерсине кетди. Кеч къалыргъа жарарыкъ туююл эди: студентлени бу къауумуна лекция окъуп бюгюн башларгъа керек эди.

Аудиториягъа кирип, кёргенине ийнаналмай, сейирсинди, ажашып, башха аудиториягъа кирген сунду: тёрт студент олтура эдиле – юч къыз бла бир жаш. Устаз киргенинде, ёрге окъуна турмадыла.

– Бу къайсы курсду? – деди устаз.

– Тёртюнчю, – дедиле.

– Тёртюнчюмю?

– Хау.

– Сора студентле къайдадыла да?

– Мында. Барыбыз да мындабыз.

– Жаланда тёрт адам?..

– Хау.

– Устаз киргенде уа, ёрге нек турмайсыз, не замандан бери башлагъансыз ол низамсызлыкъны?

Студентле тынгылауну ийдиле.

Керти улу, абери айтмай, терезе аллына барып сюелди. Тынгылап турду. Эсине кёп зат тюшюп. Бир къауум жыл мындан алгъа окъутуучу студентлери жюз бла жыйырмадан аслам болуучу эдиле. Къурман босагъадан атлар-атламаз, барысы да туруп, олтуругъуз дегинчи, тереклеча сюеле эдиле, чибин къанат къакъгъанын эшитирча, шум-шумалакъ болуп. Къайда эдиле энди ала? Ол низамлыла, адет-къылыкъ суйгенле... Бу окъуу юйден нек юркдюле огъесе энди аны босагъасын хараммы этдиле? Эшиклерине тот киритни ким салды? Огъесе ёсген эллеринден, шахардан эсе Самараны, Ростовнуму сайлайдыла. Ана тиллерин сансыз этерге, узакълада аны ариу макъамын эшитмей жюрюрча нек кёллендиле?

Къурман артха бурулуп, кеси кесине ийнанмагъанча, студентлеге къарады – алай эди – тёртеулен... Тёрт студент. Кёп студентле окъууну бошап, билимлиле болуп, элlege барыучула энди жокъдула. Аудиториялада аланы ана тиллеринде сёлешгенлери эшитилмейди, ана тиллени макъамларын жел алып кетгенди, ёчулгендиле.

Лекциясын башларгъа кёлю бармай, Къурман биягъы терезе аллында сюеледи.

Бийик билим берген къырал университетни тёрт-беш къатлы юйлери къуршалагъан тёртгюл майданында ётген-сётгенле кёпдюле – студентле, устазла да. Ушакъ эте сюелген экеулен къатларына жууукълашыр-жууукълашмаз гуппурланып, онг къол аязларын жюрек ауузларындан айырмай озадыла. Ушакъгъа берилген экеуленден бири окъуу юйню таматасыды: ёсюмлю, субай, къарагъа боялгъан чачы сол къаш-башы бла энишге тёгюлюп.

Къайсын улу Юсюпню жашы Сюлеменни Къурман эрттеден танныды. Тынч, уялчакъ адам болуучу эди. Керти улу – андан таматаракъ устаз – сёлешсе, буюгъуп, башын кётюрмеучю. Университетни таматасы угъай, къуллукъ къатына барыр деп, кишини эсине да келмей эди. Алай жютюлюк бла тириликни тынчлыкъ, айтыр сёзюн айтмай, тынгылауукъ хорлай болур. Аны аллында таматалыкъ этген Юсюп улуну тынгылауукъ-лугъун жаратып, аз-аздан кётюре, кесине жууукълашдыргъан эди. Артда ол тойгъандан сора Сюлеменни алгъа тюртюп-махтап, окъуу юйню жамауаты анга къол кётюрюрча этдиле. Кимле эдиле ала, кимле эселе да, энди не башхалыкъ барды. Ректор этсек, ол бизге аны унутмаз, айтханыбыздан чыкъмаз, эшигин чурукъ бурунларыбыз бла тюртюп ачарбыз дегенле эдиле. Жазыкъла, нечик алдана эдиле: Юсюп улу Сюлемен – аладан иги да эсли, жютю, келир кюнлеге къарай билген адам – анга таянчакълыкъ этип, атха миндиргенлени атларындан терк тюшюрюп, тийресинден арлакъ кетерча этген эди. Атха миннген биргесине атлыла ишлериклерин суймейди: жашау чариш кибикди, чаришде уа сени атынг алда болургъа керекди. Сюлемен, аны эртте ангылап, сормай-ормай эшигин ачып, отоуна кирирге умут этгенлени чурукъ бурунларын гумух этгенди.

* * *

Кертиланы Къурман орта ёсюмлю, элли жылындан атлагъан чырайлы алимди. Къаракъаш, агъара башлагъан, къалын къара чачы бла нёгерлерине чам этерге суйген, керек болса уа, уялмай-буюкъмай сёлешген. Кесин къорууларгъа итиннгенледен туююлдо. Алай жамауатны ниет ырысхысына заран жетеди деп къоркъуу болса, демлешден артха турмагъан. Адамлагъа болушуп, кёплени илму жолуна чыгъаргъанды. Кесини эки диссертациясын да къыралны ара сахарында къоруулагъанды. Илму адамча, жазыучуча кёп кере саугъаланнганды.

Къурман ана литературасын бек суйген алимди. Алай ана литературага тынгылы багъа бирер ючюн, аны сюеме дер ючюн къыралында жашагъан, жашамагъан халкъланы литератураларын да билирге керекди. Билимди адамгъа мен азатма деп ёхтемлендирген. Башха жаны бла инсан азат туююлдо. Тап, кесин ол азат суна эсе да, миллетни ниет ырысхысын

кьоруулайлыкъ туююлдо. Билим, ишинде усталыкъ этеди адамны багыр. Билимсиз адам кьоркьакъды, эркин селеширге базынмайды.

Хар алим адамны алгъа кьаратып, умутун ёчюлтмей тургъан бир чыракъчыгы неда чырагы болады. Керти улуну чырагы халкьны миллет тилиди, аны сёз искусствосу. Кьурман кьайры барса да, тюшондетюнде да ол чыракъ жанып турургъа керек эди – терезе ауузунда, ол жагысында, жюрюген жолларында, жел уруп, жауун, кьар жаугъанда да. Бютюнда ишлеген межамында. Аны хар мюйюшонде жанып, жарытып турургъа керек эди. Аудиториягъа киргени сайын, сохталаны кьолларында ол чыракъны кёрюп кьууанмаса, кирирге излерми эди Кьурман ары... Ана тилиди аны чырагы, ёхтемлендирген, кьууандыргъан, жолун жарытып, жырлагъа тынгылатхан...

Эртте, бир кьауум жыл мындан алгъа, уллу окъуу юйню «Б» тилни, «Къ» тилни да чыракълары терезелеринде, босагысында да жарыкъ жанып, аны тийресине келгенлени бетлерин нюр сыфатлы эте эдиле. «Б» бла «Къ» тиллени бёлюмлеринде окъургъа термилип келгенле кёп эдиле. Тап, аланы аталары, аналары окъуна университетни арбазына басынып, кече-кюн деп кьарамай, кьууанч хапар эшитир умутлары бла сакълай эдиле. Кертиланы Кьурманны эсинден ол кюнле узаймайдыла, «Б» бла «Къ» тиллени жарыкълары булутланы чачхан кьууанч кюнле.

Энди аланы бёлюмлеринде окъургъа деп, термилип киши келмейди. Университетни тийресинде ата-анала да жокъдула, кьум тюздеча, тийре шош болгъанды. Сохталаны кьолларында чыракъчыкъланы ёчюлтюрге ким базынды «Б» бла «Къ»-дан ургъан жарыкьны, жел, кьар, жауун ёчюлталмагъан жарыкьны?

Кьурман эки кафедраны да таматасы болуп ишлегенди. Бусагытта бир кафедраны алимиди. Мадар излейди, табарыкъ болурму?

* * *

Окъуу жылны тёрт айы бошалып, кьышны кьаты кезиюу кьыстауланганды. Алай кьыркьарны жумушакъ, хычыуун жылыуу хорлатыргъа ашыкьмай эди. Межам башлагъа, орамлагъа кьыш жайгъан акъ жабыуун кьайтара, дагыда сокъурана турады.

Кафедраны устазлары, жыйылыуу башланырын сакълай, терезеден тышына кьарап, сюеледиле. Экеу-ючеу болуп. Хапарлашып кюрешмейдиле, тынгылайдыла. Сагышлыдыла, жыйылыуда сёз нени юсюнден барлыгын да биледиле – юйреннгендиле уллу энчиликлери болмагъан жыйылыулагъа, кенгешлеге.

Бираздан устазланы кьатларына кафедраны таматасы – ёсюмлю, жукьаргъан акъ чачлы адам, келип: «Деканатха келигиз, анда боллукъду жыйылыуу», – деди.

Директорну межамы кенг, жарыкъ, тёртгюл отоуду. Онтёрт шинтиги, тёрт столу бла. Бир стол – деканлыкъ этген алимни, ючюсю уа, тизилишип, келгенле олтурурча шинтикле.

Директор тиширбюду. Эки жыйырма бла беш-алтыжыллыкъ, чырайлы. Жумушакъ сёзлю институтха таматалыкъ этерге келгенли толу жыл болмайды. Кесини жерине олтуруп, жыйылгъанлагъа сагайып кьарады.

Андан узакъ кетмей, кафедраны таматасы, илмуланы доктору, белгили алим, эллижыллыкъ, ёсюмлю адам – Хамит, аны къатында Асият, сора Марзият – биягъыча къысхаэтек, саргъылдым чачы акъсыл жаякълары бла энишге тёгюлюп. Терезеге жууукъ жерде къыркъжыллыкъ, илмуланы кандидатлары Халил, Туудуланы Адрай, Тажиланы Сафарият...

Керти улу аладан къалгъанлагъа эс бурурча болмады: директор Светлана Андреевна ишибизни башлайыкъ деди да, Къурман аны таба бурулду.

– Тюз оноуду, башлайыкъ, къонгуроу къагъылгъанлай, дерслерине кетерикле бардыла, – деди Тажиланы Сафарият, эллижыллыкъ ауур санлы доцент тиширыу.

– Охо, сен дерсинге алай бек ашыкъмаучуса.

Халил, шош сёлешип, тиширыуну чимдиди, алай олтургъанла эшитген эдиле.

Светлана Андреевна аллында къагъытха къарап мычыды. Айтыр затлары кёпдюле, алай олтургъанлагъа тырман этерге да суймей эди. Бютюнда кесини оюму бла келишмеген ушакъны алим адамлагъа тежерге да неге керекди. Болсада, башын кётюрюп, олтургъанлагъа сакъ къарады.

– Бюгюн бизни илму кенгешибизде мен быллай ушакъны башларгъа артыкъ ыразы тюйюлме, не медет, башха амал жокъду, – деди Светлана Андреевна.

Олтургъанла сагъайдыла, шыбырдашханланы шошлукъ тунчукъ-дурду.

– Охо да, юйренмейми къалгъанбыз, – деди «Къ» кафедраны таматасы.

– Билеме, – деди директор, – студентлеге экиле салыргъа эртте юйренгенсиз.

– Кимледиле ол экиле салыргъа термилгенле? Бёкем санлы, къызылбет Халил ёрге турду.

– Мен студентлеге эки салмайма.

– Сен кесинг экиге окъуна билмейсе, сора къалай саллыкъса, – деди Тажиланы Сафарият.

– Сени билиминг да теренди деп эшитмегенме.

Халил да тынгылап къоймады.

– Сабыр болугъуз, – деди Светлана Андреевна, кесинден таматалагъа хыны сёлеширге тартынып, – Халил керти айтады: кишиге эки салмагъанды. Туудуланы Адрай, Тажиланы Сафарият, Гутланы Марзият – сау болсунла, окъутхан студентлерини житишимлери сылтаусуздула.

Светлана тынгылауну ийип, биягъы къагъытына къарады: терс сёлешгенин ангылап, уялырыгъы келди. Алай не этерик эди: андан излегенлери ол эди да, студентлени билимлерине сакъ болугъуз, республиканы школарына ол керекди, деп айталмайды.

– Кимледиле студентлеге экиле салыргъа къызгъанла? – деди Халил.

– Бардыла аллайла, – деди биягъы Тажиланы Сафарият. Элли жылы толгъан, къарын жауна хорлатхан тиширыу.

– Экилени кёп салсала, аналарындан жангыдан туугъанча къууанганла.

Былай айтып, Сафарият Керти улугъа къарады. Экисини да къарамлары тубешдиле. Къурман билинир-билинемз ышармыш этди. «Санга алай керекди», – деди ичинден. Илмуланы доктору болмасам, мени жашаргъа, ишлерге да къоярыкъ туююдюле деп, Сафариятны жилигъаны, Керти улуну аллында тобукъланнганы жангыдан эсине туюшюп.

Туудуланы Адрай да, кёл кенгдирип, Къурманнга къарады: «Санга алай керекди, салма къадыргъа ат иер, ол бир заманда да ат боллукъ туююдю – табанларын кётюрюп, къайсы бирибизни да уругъа кюреширикди», – деп азы кюрешген эдиле Адрай да, аны нёгерлери да.

Бир тиширыгъа илмуланы доктору болургъа болушхан игилик туююмдю, аллай зарлыкъ нек этесиз, деп масхаралагъан эди ол заманда Адрайны, аны нёгерлерин да...

– Билимсиз студентлеге эки салмай, беш салсанг, игилик этгенми сунаса кесинги? – деди Къурман, Сафариятдан къарамын бурмай – хар нени да мардасы барды. Мардагъа сыйынмагъан игилик – жилинны къуйругъуду, мен аны энди тынгылы ангылагъанма...

– Адамны борчу игилик этергеди – деп, Гутланы Марзият сёзге къошуду, акъсылбет, отуз беш-отузалтыжыллыкъ сарычач тиширыу. Керти улуну аспиранты, бусагъатда уа доцент. Бир курсда тёрт не беш студент болады. Бирине неда экисине эки сал, сора кимни окъутурукъбуз. Студентлени санын сакълайыкъ бир да болмаса.

– Сау бол да къал, тюз айтаса, – деди Халил. Аны жанлы болуп Екатерина Фёдоровна да сёлешди. Жыл саны тёрт жыйырмагъа жууукълашхан, белин тюзеталмагъан тиширыу. Ол башха бёлюмню доцентиди, усталыгъы орус литература болгъан. Алай мында олтургъанла аны жакхиллигин биллип, не заманда да сансыз этиучю эдиле. Бюгюн да бери келип, нек олтургъанын киши билмей эди. Тап, сёзге къошулгъунчу эслеген окуна этмегендиле.

– Мен бир студентге да эки салмайма, – деди Екатерина Фёдоровна, – аны ючюн не хата кёреме, студентле да – ыразы, мен да – алагъа ыразы.

– Хау, керти айтаса, – деп, чимдиди тиширыуну Туудуланы Адрай, – сени орус литературадан хапарынг азды.

– Сен аны къайдан билесе, менден экзаменни алгъанса, – Екатерина Фёдоровнаны бети къулакъ артларына дери къызыл чоюнюрлей болду.

– Аны билген алай къыйын туююдю, – деди Кертиланы Къурман.

– Билимсиз устаз башына азат туююдю, ол къоркъакъды, – деди Светлана Андреевна, аллында къагъытдан къарамын айырмай. Къагъытда белгилеге кёре, студентлеге эки киши салмай эди, сора экилени юслеринден таурух нек башланнганды, деди ичинден институтну таматасы.

Светлананы сёзлери устазлагъа хычыуун кёрюнмедиле. Чамландырдыла, алай чамланнганын кёргозтюрге киши базынмады. Иги кесек заманны тынгылауну ийип турдула. Сора Ачах улу Мусса, олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарап, шош сёлешди:

– Осал окъугъанлагъа экиле салмасакъ, студентлени аманнга юйретирикбиз, – деди ол, – иги окъугъанны, осал окъугъанны да тенг этерге жарамайды. Алай бизни бёлюмде студентле аздыла – хар курсда тёрт-беш адамдан кёп туююдю: экиле салып, къыстатсакъ, студентсиз къаллыкъбыз, – деди Ачах улу...

– Аны бизге айтма, – Халил, башын кётюрмей, энишге къарап сёлешди.

– Алайды, экиле салыргъа Къурман асыры ёчдю. Бешинчи курсда беш адам окъуйду, Къурман а ючюсюне эки салгъанды. Гутланы Марзият Керти улу болгъан жерде сёзге, даулашха къатышмаучу эди. Ким болгъанын ангылагъаннга ушаучу эди. Арт эки жылда, Къурман кафедрагъа таматалыкъ этгенин кьойгъанлы, ол айтырын-къалырын хазна билмейди. Нек, аны алай тюрленнгенини сылтауу недеди деп, сагъышланып тынгыламай эди Къурман, айхай, билими, усталыгъы озгъан устаз болса эди, Керти улу сейир этерик тьойюл эди. Огъесе хар къарыусузну кылыгъымыды ол – адамдан аллыгъын алгъандан сора уллу сёлеширге базыныу.

Кертиланы Къурманни олтуруп сёлешген кылыгъы жокъ эди да, ёрге турду. Кенгешге келгенле барысы да сагъайдыла.

– Окъуялмагъан неда билимге сансыз къарагъан студентге эки салгъан, угъай дей эсегиз а, университетден башына эркин этген къайсы бирибизге да борчду, – деди Къурман сагъышлы ауаз бла, – халкъгъа керек ишге уллу кёллюлюк – сатхычлыкъды. Керти айтасыз, «Б», «Къ» бёлюмлени студентлери азайып, жокъну орунундадыла.

Не этейик да, миллетни алдап, ётюрюк айтып кечинсек, юч-тёрт жылдан школагъа барлыкъла сабийлени билимлерин ёчюлтмезлеми ана тилибизге.

– Ала барысы да омакъ сёзледиле, – деди Халил.

– Тёрт студентден дерсге экиси жюрюйдю, башха экиси уа – эл тюбюнде, биз аны ишгеми санайыкъ? Керти улу олтургъанлагъа кезиу-кезиу къарады. Ала, абери айтмай, тынгылауну ийип, мычыдыла.

– Аны сагъышын эртте этип, окъуу юйню таматарына ангылатыргъа керек эди, миллет тиллени бёлюмлерин тюп этерге нек кюрешесиз деп, – деди сора Светлана Андреевна жарсыгъан ауаз бла.

– Бизге таматалыкъ этген адамлагъа дау айтыргъа бизни не ишибиз барды, – деп, Халил шош сёлешди, – сен, юслерине сюелип, айтып турдунг да, не тапдынг – жашынгы, кызынгы ишден кыстадыла – бир хаталары болмагъан фахмулу жаш адамланы, сени кесинги усталыгъынгдан айырдыла... Ётюрюкмю айтама... Таматала бла демлешген хорланмай къалмайды...

Халил аны керти айта эди. Керти уа эмен терекден да бекди: эмен терек ауады – ол а аумайды. Къурман улу да сагъышлы бет алды. Окъуу юйню таматасы Юсюп улу Сюлеменни къуллукъ алай терк тюрлендирип деп кимни эсине келлик эди. Устаз, студент да басынчакълап, тюрте айланнган мюйюзсюз таначыкъгъа жютю мюйюзле чыгып къалгъанларына киши да сейирсинмеген эди: ол тюрлю затлагъа юйреннген болур эдиле.

Университетни алгъыннгы таматасы Осман улу Владимир аны тынчлыгъына эс буруп, кесине экинчи этгени да аны ючюн эди. Ол да, жууап къайтармай, аллында баш ийип тургъанланы бек сюе эди. Артдаракълада Осман улу ишинден кетгенден сора Сюлемен къалайлыкъ бла аны жерине тюшюп къалгъанын киши да толу ангылаялмагъан эди. Эштада, проректорла, деканла да тынч адамды, айтханыбыздан чыгъарыкъ тьойюлдю

деген болур эдиле. Алай кьуллугъун сыйлап, аллында тобукъланмагъан факультетни, кафедраланы таматарларын да Юсюп улу кьуллукъларында мычътмагъанды.

Бош алданган эдиле ала – Сюлемен тынч адам тьойюл эди: ол жалаанда кьуллукълары аны кьуллугъундан бийик болгъанланы кьатларында тынч эди: ёзге уа – тёш ашаргъа сюе эсенг, тёзерге да керексе. Алай эди: тёзмегенни шинтиги алаша болургъа керекди.

Тёзюп, аузузун кьысып турмады да Кертиланы Къурман, не кёрдю – терен билимли алим, фахмулу устаз, кёп илму китапла жазгъан адам, кесини усталыгъы бла байламлы жыйырмадан аслам илмуланы кандидатларын, докторларын хазырлап, алагъа кенг жолгъа чыгъаргъа болушхан. Бош ийнана эди Къурман, илмулу адам окъутуу юйледе кимден да бийикди деп: кьуллукъну аллында ким да кьарыусузду.

* * *

Алимлени уллу кенгешлерине келип, Къурман тынч олтуруп тура эди, эки жанында эки нёгери бла ушакъ эте. Устазла да келе, жерлерине чёгюп, кенгешни башланырын сакълай. Келликле келип бошамагъан эдиле, Юсюп улу Сюлемен а, нек эсе да алгъаракъ келип, ёз жерине олтурмай, Керти улудан арлакъда чёгюп, анга кьарады да, сёлешип башлады.

– Бир-бирле, университетге этген хайырлары болмай, асыры кёп жаншайдыла, айтырларын-кьалырларын билмей, ишибизге чырмаулукъ саладыла.

Сюлемен кьарамын Къурмандан бурмай сёлеше эди да, сёз аны юсюнден баргъанын ангылады, болсада ийнанырыгъы келмеди. Къалай ийнансын – тюнене Керти улудан юлгю алыргъа керекбиз деп махтап, бюгюн а кюйсюз кьарамын андан бурмагъаны сейир тьойюлмюдю....

– Он жылны ичинде сен кафедрагъа не этгенсе, не бла болушханса, хата болмаса, хайырынг тиймегенди, – деп, кьызадан-кьыза сёлеше эди ректор.

– Мени юсюнденми барады сёз? – деди ахырында Къурман.

– Хау, ма сени юсюнгден айтама, жаныбыздан этгенсе, – деди, чамланып, тамата.

– Сен, ректор, энчи отоуунг барды, мени ишиме чурумунгу анда айтсанг а, чакъырып. Базар ушакъ нек этесе, – деди Керти улу, ачыуланнганын жашырмай.

Кенгешге келгенле барысы да, шум-шумалакъ болуп, Къурманнга кьарадыла. Къарамлары бла чамланнганларын, ректоргъа уа ыразылыкъларын билдирирге кюрешгенлерин жашырмай. Юсюп улу Сюлемен бла алай сёлеширге, санга жууап этерге бу къалай базынды дерге кюрешгенлерин билдирирге адыргылаанып.

Артдаракъда ала солуу алыргъа тышына чыкыгъанда, хар бири Керти улудан кенгирекде туруп сюеле эдиле. Тап, татлы шуёхларына саналгъанла окъуна Къурман бла сёлеширге базынмай, Керти улу, сейирсинип, жангыз сюелгенлей, ары-бери атлай турду: «Ой, жазык алимле, Юсюп улу Сюлеменни тюнене басынчакълап, инбашын кьагъып озуучула, бюгюн кеслерин гинжилеге тенг этип, анга баш ургъан жарлы мискинле.

Дунияны адамлары байлагъа бла жарлылагъа, фахмулула бла фахму-сузлагъа, илмулула бла къара ишчилеге юлешинедиле деген ётюрюкдю, алданыуду. Адамла жаланда къуллукъчула бла алагъа бойсунганлагъа юлешинедиле. Къуллукъчу не терс сёлешсе да, тынгылауну ийип, баш къагъып туруп, артда ол къуллугъундан кетсе, анга керилгенле, басын-чакълап, жүреклерин чёкдюргенле...».

* * *

Тилериклери, сорлукълары болуп Сюлеменнге келгенле кёп эдиле. Барысы да кирип чыкыгъандан сора Керти улу да аны межямына кирди. Ректор. ёрге туруп, профессорну саламын алмады, тап, олтур деп окъуна айтмады. Алай Къурман жунчумады – олтурду. Экиси да тынгылашдыла.

Сюлеменни акъсыл бети ариу жүлюнюп, къарамдыл кекели артха таралыпды. Акъ кёлеги, къызгъыл боюнлугъу. Бюгюн ол жыл санындан эсе иги да жаш кёрюнеди. Алгъа ректор сёлешди:

– Тынгылап туругъамы келгенсе бери. Айт айтырынгы...

Сюлемен, Керти улуну сансыз этгенин билдирип, аллында къа-гъытланы ары-бери аудургъанын тохтатмады.

– Жыйылыуда жарты-къурту тырманынгы энди толу айт деп кел-генме. Тынгылайма, чурумларынг бар эселе, аланы кетерирме, – деди Къурман.

– Университетни къайгъысын мен эте барырма, сен а, хапарны къо-юп, кафедраны ишине сакъ къара. Олду сени борчунг, – деди Сюлемен, гитче жюлгюшчюкню буруну бла балам бармагъыны тубюн тазалай.

– Аны уа керти айтгаса, даулашмайма...

– Мени жарсытхан кафедрады, университет а сен болмасанг, мен болмасам да жашар, къырал аны кечиндирип, – Къурман ауазын тюрлен-дирмезге кюрешип, жумушакъ сёлешди.

– «Б» бла «Къ» кафедраланы университетден энчи этген хапарынг жүрюйдю, не хыйсапданды ол? Сюлемен кёзлерин аз, билинир-билинемз жумуп, профессоргъа къарады.

– Энчи мен этмейме, аланы башха кафедраладан энчи сен этгенсе...

– Кафедрала барысы да университетнидиле, – деди ректор, – ре-спубликабызны маданият байлыгъы, аны унутуп сёлешме, профессор, айыпды ол...

– Угъай, кафедралагъа барысына да бир кёзден къарамайса, «Б» бла «Къ» кафедралагъа сансызса, ол угъай, ол экисин эниш этесе, – деди Керти улу, эрттеден бери айта келгенин жангыртып.

– Сен а ол кафедрала ючюн артыкъ нек жарсыйса, – деп, Сюлемен сагъышлы бет алды: «Б» кафедрагъа таматалыгъындан тайдырсакъ, ауу-зун къысып жүрюр. Ол а къыйын туююлдю, деди ичинден. – Тохта бир сени, тилинги жутуп, эшик артында сюелирча этмесем...

– Ала миллет тилни кафедраларыдыла, – деди Къурман, – бизни байлыгъыбыз...

– Болсуңла, иги ишлетигиз, иги устазла хазырлагъыз, ким чырмайды.

– Тенгизни малын тонгуз аяйды, – деп эшитмегенмисе сен Юсюп улу Сюлемен.

Тил тубюнде тутхан сёзлерин ычхындырып кьойгъанын Керти улу сокъуранды, алай, не медет, сёз да кьанатлыды: учду-кетди, жетип туталмазса.

– Неди ол айтханынг, олмуду сёзге усталыгъынг, профессор, – «профессор» деген сёзню масхаралагъан ауаз бла сёлешди ректор, бетине кьызыл тамгъала чабып.

– Эки жыйырма жыл мындан алгъа кьыралыбыз «Къ» кафедрагъа 50 жер, «Б» кафедрагъа уа 30 жер берген эди, ёсююз, айныгъыз деп, бюгюнледе экисинде да 14 жер кьалгъаныны хатасы кимдеди?..

– Сен бирле сизни туугъан жеригизни сыйыргъанча сёлешесе...

– Тили ёлсе, жер да ёледи, андан уллу хатаны ким кимге эталлыкъды деп, профессор тынгылауну ийди. Нек эсе да ректор чамланмады, сагъышлы болду. Ол биле эди хатаны сылтаун, алай аны кесинден сора киши билмесе, эс да бурмаса сюе эди. Кёпле да аны билмегенча, сан этмегенча тынгылай эдиле. Бусагъатлада тынгылай эдиле. Бусагъатлада тынгылагъанла артда аягъын марамазламы, аякъ тюп этип, ит ылыгъын сынатмазламы? Ёмюрюне ректор болуп ол да турмаз, атха миндиргенле атдан тюшюрген да этедиле. Жашау алай бола келеди, Сюлемен аны билмегенледен туююлдо. Алай не медет, озгъан ишни кьуйругъуна жабышып, ызына кьайтарама десе, кёл кенгдиргенле кёп болурла. Андан эсе бу ауузун тьялмагъанны жерин тапдырса, аман хапарны кьанатлары кесилирле... Ол а бек тынчды, ол а аны кьолундан келлик ишди... Ректор, абери айтмай, стол кьыйырында кьагъытланы аллына кьайтарып, башын энишге этди. Байрам бла байламлы саугъаланыргъа тийишли алимлени тизмелеринде Къурманны тукъумун табып, кьызыл шакъы бла кьырды. Алай ол профессорда туююлдо. Ауузуна сакъ болурча мадар этерге керекди, деп сагъышлана, Юсюп улу, ышармышын ёчюлтмей, профессоргъа кьарады.

– Университет уллуду, кафедра да кёпдюле, анга кёре иш да кёпдю. Сен аны иги билмей хапаргъа хорлатаса.

Ректорну ауазы жумушакъ, ийнаныулуду.

– Университетибизни кафедралары кёпдюле, керти айтаса. Миллет тилле бла байламлы кафедра уа жаланда экидиле, – деди Къурман, – битеу кафедра, ол экисинден кьалгъанла, жерлериндедиле, айныйдыла. Аны сылтауу недеди, кимдеди?

Юсюп улу Сюлемен профессорну сёзлерине сёз кьошаргъа, оюмун айтыргъа ашыкъмады – хар нени да баш сылтауу ахча эди. Айлыкъ хакъындан сора башха ырысхысы болмагъан адамгъа аны кьалай ангылатырыкъ эди Сюлемен – байлыгъын сыйындырыр жер тапмагъан кьуллукъчу. Ахча уа жангыз ректоргъамы керекди? Байрамдан байрамгъа устазлагъа кёзбау этмесе, ала анга ыразы боллукъмудула – боллукъ туююлдюле. Бусагъат заман – ахчаны кьулуду. Ара шахардан комиссия келсе уа, ахча керек болмаймыды? «Б» бла «Къ» кафедра уа не береди – хатлама, хапар, кёзбау. Ахча бере эселе, башха кафедра береди, алада окъурукъ адамланы санын кёп этерге керекди. Саулукъгъа кьарарыкъ усталаны хазырлагъан бёлюмге кьырал берген мардадан 20–30 жаш адам алса, аланы хар биринден ахча тюшеди... Багъалары ёсе баргъан бёлюмледе окъурукъланы санын ёсдюрсе, университетге, аны устазларына да иги...

Керти улу уа аны сагъышын эте билген алим тьююлдо. Керексиз хапарчы, жомакчы...

– Сен «Б» бла «Къ» кафедралагъа жан аурутханнга ушайса, алада окбургъа суйген жаш тёлю къайдады, аллайла кепдюле деп, мен билмейме, – деди ахырында Юсюп улу.

– Аны сен да, мен да уста билебиз. Ол эки кафедраладан жаш тёлю нек изгилтин болгъанларын кепле билип, айып да этедиле. Иш бек осалгъа кетгинчи, миллетлени алларында борчубузну толтурургъа керекбиз.

Керти улу, ёрге туруп, айтырымы айтдым, сен да терслигинги билесе дегенни ангылатды.

– Сен ким болгъанынги унутуп селешесе ол халда, сокчуранырса, – деди Сюлемен, чамланнганын жашырмай.

* * *

Жангы жыл жетип келе эди: эки-юч кюнден устазла, алимле да иги кесек заманны солуп, ишлерине къайтырыкъдыла. Къурман, аны эсине тюшюрюп, тогъуз-он кюнню ичинде не этерини, не жазарыны юсюнден сагъышын юзмей, ауузланды. «Жазаргъа юйреннген адамгъа солуу неге керекди, деди ичинден. Солургъа сую эсенг, кюнюню бошуна оздурма, жаз, аспирантларынга да солуу берме, кече-кюн демей, жарау этсинле. Билим кеси аллына келип, акъылынгы-эсинги жангъыртмайды. Кюнде, кечеде жангыра турмагъан билим а тот эте башлайды»... Ол оюму бла Къурман, жылы кийинип, тышына чыкъды. Жауун къатыш къар жауа, кюнню жылыуун къоркъута тура эди. Тийреде тизилишген тереклени басынчакълап, бутакларында жарты-къурту эрий, ариулукъ эте.

Керти улу тышына чыкъгъаны бла тенг уруп, кетип къалмады: кепден бери аны аллай адети жокъ эди. Атлауучладан энишге тюшерге ашыкъмай, тийрени жокълады. Къайда къалгъандыла была, харип, деди ичинден. Къурман алай айтыр-айтмаз, къара маскесчик чабып келгенин кёрюп, къууанды.

– Къайда эдинг, аманчыкъ...

Керти улу, энишге ийилип, маскени башын сылады.

Итчик, сени бек суюме дерге кюрешгенча, къууанчлы сынсий, профессорну къолларын жалай, къысха къуйрукъчугъун ойнатды. Арт аякъчыкларына туруп, гузабаланды. «Ма, харип, берлигини бер дей болурса». Къурман хуржунундан къагъыт чулгъам чыгъарып, эт туурамчыкъны тежеди. Маске, мен сени аны ючюн тансыкъламайма дегенча, этчикни сансыз этди. Ай, аманчыкъ, игиликни уа унуталмайса, мени юйден чыгъарымы бла юйге къайтырымы кюн сайын сакълайса.

– Охо, кел, ашыр мени улоугъа дери... Профессорну ызындан итчик, хар замандача, келип, автобус тохтагъан жерде чёкдю. Улоу тебирегенлей, ахшы жолгъа дегенча, юрдю...

Керти улу Къурман кафедрагъа киргенинде, Гутланы Марзиятдан сора кишини кёрмедиди. Тиширыу бла саламлашып, къайдады халкъ, деди. Марзиятны жууабын эшитмедиди. Санга сорама, къайдадыла была деп, деди жангыдан.

– Не этесе сен быланы, жумушунг – башха, жумушлары – башха, – деди тиширыу сансыз ауаз бла.

– Барыбызны да ишибиз, борчубуз да бирди, – деди профессор, стол артына олтура... «Угъай, кьалгъанла бла, мени бла да энди сени ишинг жокъду», – дерик эди да Марзият, ашыкъмады. Алыкъын не боллугъу белгисизди, хапар хапарлай кьалса уа, артда Марзият сокъуранмазмы? Тюненеден бери устазла шыбырдашып журюю эдиле: ...Керти улуну кафедраны таматасындан чыгъара турадыла деп, Гутланы тиширыу ол хапаргъа кьууанып, аны орунуна ким келлик болур деп, ашыгъып сакълай эди. Кьурмандан айырылгъанын сездирип, ким келсе да, анга кьабыргъангы жарашдырыргъа керекди. Алай келлик, термилтип турмай, теркирек келге эди ансы...

– Марзият, кофе кьайнатсанг, ыразы этерик эдинг.

Керти улу тиширыугъа жумушакъ кьарап селешди.

– Санга кофе кьайнатырча сени шапангмы болгъанма?

Гутланы тиширыу компьютер бла кюреше тура эди да, башын кетюрмей жууап этди.

Кьурман, сейирсинип, тынгылауну ийди. Ол халда иги кесек мычып, тиширыуну чакъырып, столуну кьыйырында шинтикге олтурду. Абери айтып, уялтыргъа ашыкъмады.

Марзиятны женгсиз, кьысха кек жыйрыгъыны этеклери асыры ерге тартылып, базыкъ бутлары ачылып эдиле. Аягъында чурукъларыны табанлары, урчукъ саплача, иничке, бийик.

Кьурман тиширыугъа кьараргъа уялып, кьайры кьараргъа билмей, тынгылай эди.

– Сен бу жапынг бла сохталарынгы алларына кьалай барлыкъса? – деди ахырында профессор.

– Мен XVII-чи ёмюрде жашамайма.

Марзият бичакъ бла ургъанча алай селешди, онг бутун алгъа созуп.

– Сен таулу тиширыуса, аны бош унутаса... Сохталаны алларына былай кийинип барсагъыз, унарыкъ туююлме.

Керти улу туруп, эшик артына дери барып, ызына кьайтды. «Тапхан табан кетюрюр» деп, таулула нечик тюз айтхандыла.

* * *

Ол оюму бла профессор тиширыугъа кьарап, сора башын, сагъышына хорлатып, энишге этди. Адам дегенинг сейирди, деди ичинден, сен анга не кьадар игилик этсенг, ол кьадар игилик терк унутулады. Огъесе эслери алай зуккумуду. Игиликни терк унутдургъан эссизлик адамлыкъдан да чыгъарады.

Марзиятны университетде окъугъан жылларындан бери танийды Кьурман. Махтанырча туююл эди ол: арыкъ тиширыучукъ, юсюнде эски узун этеги бла, табанлары ашалып, баймакъланнган эски чурукълары. Баш иесинден айырылып, ючкылыкъ жашчыгъы бла жашаргъа кюреше эди. Жыл саны жетген анасына да болушургъа борчлу эди. Не бла, кьалайлыкъ бла? Шахардан узакъ бармай элде кечине эдиле ючюсю да. Оюла тургъан эски гытычыкъда. Тап, шахардан элге баргъан улоугъа окъуна жол хакъны кьыйналып таба эди. Керти улу аны биле эди да, жаны ауруп, кьыйналмай, окъууну бошаргъа болушханды.

Ол заманлада Марзият акъбет, чырайлы тиширыу эди, намысына сакъ, сабыр къылыкълыгъы ушагъан. Ийнанып, Къурман Марзиятны ишге алгъан эди, башын кечиндирирча. Алай айлыгъы аз эди – анасы бла жашчыгъыны кереклерин тапдырырча туююл эди: Керти улу, аны да ангылап, устазлыкъ ишге кечюрдю, кеси да болуша, тизгинин жыйып жюрюрча этди.

Андан бери оннга жууукъ жыл озду – тиширыугъа энди ол Къурман аягъы юсюне салгъан Марзиятды дерча туююлдю. Сейирди адам дегенинг, алай терк тюрленнгени. Огъесе ол заманда да алаймы болур эди, профессор ангыламагъанлыкъгъа, билмегенликге, Марзият энди бир кюн кийгенин экинчи кюн киймейди. Сыргъаларын, бууунлукъларын терктер алышындырмай, тэзмейди.

Гутланы тиширыу автобусха минип, ишине келирге да кюсемейди: нэхюмюдю, эримиди, ким билсин, къаралдым «Мерседес» бла ишге келтиреди, иш бошалырына келип, сакълап турады.

Орам бла ёрге-энишге жаяу жюрюген Къурманны кёрсе, машинаны тохтатдырып, барыр жеринге жетдирейик деп айталмайды: терезеден башын къаратып, кёремисе мени, сенича жаяу жюрюмейме дегенни билдирип озады.

Марзиятны ол былхымы эсине тюшюп, Къурман, сёлеширге тили айланмай, кёп тынгылады.

– Айтырынг бар эсе айт, кетерге керекме, -деди тиширыу, чамланыргъа бла къалыргъа билмей.

Профессор, къарамы бла тиширыуну жангъдан ёнчелеп, ашыкъмай сёлешди:

– Сен Пушкинни «Алтын чабакъчыкъны» юсюнден жомагъын окъугъанмыса?

– Бек керек эди ол манга...

– Пушкинни поэзиясын толу билмей, литературадан дерс береме деп, студентлени алларына барыргъа киши да эркин туююлдю.

Къурман кёзлерин билинир-билинемез жумуп сёлешди.

– Мен миллет литературадан дерс береме. Пушкин бла не ишим барды, – деп чочуду Марзият.

– Битеу литературала байламлыдыла. Ала барысы да бир дуня къурайдыла деп, профессор тиширыугъа кёп кере айта тургъанды. Бусагъатда аны башха ушакъны башлар ючюн айтханы эсине тюшюп, тынгылатды.

– Охо, окъурма Пушкинни, – деди тиширыу, кетерге ашыкъгъанын билдирип.

– Аны ол мен сагъыннган жомагъында эски агъач тазындан сора абериси болмагъан тиширыуну сыфаты къуралады, – деди профессор.

– Алаймыды, – Марзиятны бети къып-къызыл болуп къалып, ёню чёкдю. – Аны манга нек айтханлыгъынгды?

– Бош айтама. Ол жомакъда жарлы тиширыугъа игилик этип, хар нени да тапдыргъан алтын чабакъчыкъны да кёп огъурлулугъу кёргюзтюлюнеди, – Къурман сансыз ауаз бла, аллында къагъытларына къарай сёлешди.

– Сен мени къагъыпмы сёлешесе...

- Угъай, алтын чабакъчыкыны мешхут кызып жашагъан кымажакъ-гъа алышхан иги туююлдо, артда сокъураныр, дейме.
- Алышамыды-къаламыды, ол хар адамны кесини ишиди.
- Бети кыызаргъаны кетип, мудахланып сѣлешди тиширыу.
- Алтын чабакъчыкыны кымажакъгъа алышханны палахы кѣплеге жетеди, аны ким да ангыларгъа керекди.
- Ол дегенинг, – деп сагъайды Марзият.
- Алтын чабакъчыкыны игилигин кѣпле билмегенча этселе, ол, ѳнгелеп, тенгизни теренине кетип, анда жюзеди. Ол кѣплеге жарсыу келтиреди. Профессор кырамы бла Марзиятха бар энди кыайры ашыгъа эсент да, дегенни ангылатып, ѳрге турду...

* * *

Филология институтну кафедраларыны терезелеринде, кюбюрле-ча, уллу, тѳртгюл, жылтырауукъ ташла тийрени эрттеден бери жарыта эдиле. Бютюнда окъуу межамны ичинде, кюн кѣзюча, киргенлени, анда ишлегенлени бетлерине, кыуанч сезим, тирилик да тѳкгенлей тура эдиле.

Кюнню кѣзюча, жарыкылыкыны шауданларыча, ол накъут-налмас ташланы ары ким келтиргени белгисизди. Ёлетледен бери жылтырай эселе да, кыуаннган болмаса, киши сормагъанды.

Бюгюн а, келе-келгенлей, Къурман ташланы кыатларында адамла басынып тургъанларына эс бурду. Тохташып, кенгирекден кыарап мычыды. Адамланы ары-бери жюрюгенлерин, кыолларында ылытхынлары бла ташланы жерлеринден кыармап кюрешгенлерин жаратмады.

«Жюз жылладан бери кыадау болуп, келгенлени-кетгенлени жылытып, бетлерине нюр тѳгюп тургъан ташла бла не ишлери кыалгъанды», – деди ичинден.

Ташланы жерлеринден тепдиралмай кюрешгенлени кыатларына келип, тохтады да, сѣлеширча тили айланмады.

Не этесиз, не ишигиз кыалгъанды, бу ташланы жылтырагъанларын ѳчюлтюрге нек кюрешесиз деп айталмай, тынгылап турду. Кѣпму-азмы мычыды ол халда, эслемеди – алгъа тепчигенинде бютюн бек сейирсинди: эки накъут-налмас ташланы тюплерин ылытхынла бла кыармап, жерлеринден айырыгъа кюрешгенле адамла болмагъанларын ангылады – гумулжукла эдиле. Адамла тенгли уллула, иничке белле. Барысы да бирча кыара кийип. Кѣзлери, кыашлары...

Къурман, кыарай кетип, бир базыкъбел, узунбойлу гумулжукну таныш устазына ушатып, экили болду – не тюрлю эсе да, чамланып, аны кыатына жууукълашды.

– Неди бу этгенигиз, кесигиз да кимсиз? – деди.

– Кимсиз дегенинг неди, танымаймыса бизни, – деди ол да, сейирсинип.

– Танысам, сормаз эдим... Неди бу этгенигиз?

– Кѳрмеймисе да не этгенибизни, – деди Гумулжук, – бюгюнню кѳресе да бизни былайда?

– Хау, бюгюнден сора кѳрмегенме быллай хыли ишигизни, – деди Къурман, гумулжукну танып, атын да эсине тюшюрюп. Сен алгъын гумулжук туююл эдинг, адам эдинг, мен алай суна эдим.

- Энтта да адамма, – деди гумулжукга ушагъан устаз.
- Сен адам эсенг, бу гумулжукланы юслерине сюелип, бу ташланы тюплерин нек къарматаса?
- Алай эсе, гумулжук тюйюлме, адамма деп нек ёхтемленесе, – деди Къурман.
- Ол ташламы бередила да манга ёхтемлик?
- Тамата гумулжук сейирсиннген ауаз бла сёлешди.
- Ол ташладыла эндиге дери къайсы бирибизни да жарытып тургъан... Аланы ыспассыз этсек, биз барыбыз уа гумулжук болуп къалырбыз...

Керти улу бла тамата Гумулжукну даулаш сёлзлерин мудах макъам ёчюлтдю. Экиси да сагъайып, тынгыладыла. Къарамлары бла, жел улуп, сарнагъанча, макъам къайдан келеди, деп соруу бет алдыла. Терезеле алларына бардыла: накъут-налмас ташланы кёрмедиле – энишгеден келип эшитилген макъам бютюн мудах болду, Къурманни жүрегин таралтып, мекамны ичинде шош жайылды. Профессор терезеден энишге къарап, жарыкъ жылтырагъаны ёчюле башлагъан ташны кёрдю: ол жерге жетер-жетмез энишге салынып тура эди. Чилле халыгъа тагъылып, юзюледи-къалады дегенча иничке халыгъа. Къайры эсе да энишге сызылып баргъанча, хауаны мудах сызгъыртып, силкине, дагъыда тохтап, шош чайкъала, жияй: «Татлы кёрюучю адамла энди мени сансыз этедиле. Гокка кёзлю болуучем – энди аны ёчюлтдюле. Не этейим, охо, кёкде булутлагъа кетерме. Ала мени узакъгъа элтип, жиятып, сизден айырырла, жауун болуп, сизге къайтыргъа къоймазла...».

Керти улу Къурман элгенип уянды да, аякъларын ундуругъундан энишге салындырып, кёп турду. Кёрген тюшюне ырыслап, сагъышланды. Нени юсюнден эди ол тюш, деп сорду ичинден. Ана тилими эди огъесе бир башха ниет ырысхыларынамы кёрюндю? Ол оюм эсине келир-келмез, тюшюнде эшитген мудах макъамны жангъдан эшитип, ырыслады. Эшитмезге адыргыланганча, кёзлерин жумду – болалмады. Макъам бютюн мудахланып, отоуну толтурду: «Мени, миялача, сындырадыла адамла, сыннган мияла сау болмайды, алгъын, кёз чырагъыбыз деп, сыйлы кёрюучю эдиле, энди ёчюллюк жау чыракъгъа тенг этдиле»...

– Тейри, – деди Къурман ичинден, игиликге кёрюнсюн ол тюш. Ёзге уа, окъуу юйледе бырнак этселе, къарты-жашы да жармалап сёлешселе, тил жиямай не этсин, къалай сакълансын?

Профессор университетни эшигинден атлагъанлай, биягъы ол шор таралгъан макъам къулагъына чалынып, сейирсиндирди. Барып, кафедраны терезесинден энишге окъуна къарады. Ичинден кеси кесин масхаралап, устазла кенгеш бардырыучу отоугъа кирди.

Профессорлагъа, доцентлеге саналгъан кесаматчыла – барысы да жыйылып эдиле. Къурманни сакълап, бираз мычгъан эселе да, аны кирип келгенин кёпле жаратмадыла: Керти улу кючбюсюреу, къыйын алимге санала эди. Бютюнда бюгюн малкъар поэзиягъа аталып жазылгъан доктор диссертация сюзюлорге керекди. Диссертацияны къорууларгъа умут этгенни аты Людмила Петровнады. Университетде отуз жылдан артыкъ ишлеп, орус литератураны окъутханнга саналгъан тиширыу. Эл-

либешжыллыгындан атлагъан, доцент. Кеси да проректорну ахлусуду да, аны жахиллигин биле тургъанлай, абери айтыргъа киши базынмайды. Литературадан дерсине барып, дерсин жаратмай тырман этерге Къурман база эди. Эсиндеди, студентледен къайсы эсе да «Эстетика кез къарам бла эстетика фикир» бир магъаналымыдыла огъесе башхамыдыда деп соргъанында, Людмила Петровна, не айтыргъа билмей, абызырагъаны. Башха кюн а малкъар халкъны белгили уланы Къазийланы Къайсын Шимал Кавказны литератураларында «критический реализм» деген жазыу амалны айнытханды деп, ёхтемленип айтханы...

Жахиллигини юсюнден Керти улу аны бла кеп кере ушакъ эте тургъанды. Онгсунмай эдиле ала экиси да бир бирлерине. Людмила Петровна суймей эди профессорну, къоркъгъанын да жашыраламай эди.

Бусагъатда да, къарамын Къурмандан айыралмай, къартайгъан бети бютюнда къарт кёрюнюп турады.

– Охо, келликле келгендиле, ишибизни башлайыкъ, – деп селешди диссертацияланы кенгешине оноу этген тиширыу 60–65-жыллыкъ, чырайы бузулмагъан, илмуланы доктору.

– Людмила Петровнаны диссертациясы, сиз билгенден, Къазийланы Къайсынны поэзиясына жораланганды. Мен тынгылы окъуп чыкъгъанма, бек жаратханма, – деди Анна Аскеровна, – алай мен оюмуму артда айтырма, бусагъатда сизге тынгыларгъа сюеме. Ким селешеди?

– Диссертацияны сюзюп башлардан алгъа, мен Людмила Петровнагъа бир-эки соруу сорлукъ эдим, эркин этсегиз эди, – деди Къурман.

– Сор, сор, ким угъай дерикди, – деди Анна Аскеровна.

Керти улу бла Людмила Петровнаны къарамлары тюбешдиле. Тиширыу ыразы болмагъанын сездирди.

– Сиз, Людмила Петровна, Къазийланы Къайсынны поэзиясыны юсюнден доктор диссертация жазар ючюн малкъар тилни билемисе?

– Угъай билмейме. Аны орус тилге кечюрюлген назмулары кепдюле, – деди Людмила онгсунмагъан ауаз бла.

– Тилни билмеген, поэзияны энчилигин да иги билмейди, андан хапарынг бармыды?

– Ол сен туудургъан жорукъду.

– Угъай, ол илмуну жоругъуду, – деди Къурман, тилни билмей, литератураны юсюнден диссертацияла жазаргъа кюрешгенле асыры кеп болуп баргъанлары эсине тюшюп. Аны сылтауу неди, литературагъа жанларымы ауруйду огъесе аны басынчакълагъанмы этеди неда жууапсызлыкъмыды ол?

– Сен, нек эсе да, манга къадалгъанлай тураса. Аны ючюн санга алтын майдал берлик болурла.

Тиширыу сакъл тюбюнден ёрге кетюрюп, бир жанына къарады.

– Санга киши къадалмайды, билмеген затынгы юсю бла доктор болургъа нек кюрешесе дейме ансы. Кимни алдаргъа кюрешесе сен: миллетни, студентлени, огъесе илмуну, – деди Къурман, ол тюрлю жалгъан ишле кепден-кеп бола баргъанларына жарсып.

– Охо, энди хапардан ишге кечейик, – деди Анна Аскеровна, Керти улуну айтханларына сылтау табалмай, ичинден чамланып.

– Угъай, – деди Къурман, ашыгып, сиз бу диссертацияны оноуун эте туруп, манга билдирмегенсиз, Къазийланы Къайсынны поэзиясын а менича биригиз да билмейсиз. Ол себепден мен бир-эки сорууума жууап эшитирге сюеме. Айтчы, Людмила Петровна, Къазий улу назмуларын кваллай ёлчем бла жазады – силлабикалымы огъесе тоникалымыды?

Людмила Петровна бети отча жанып, ызы бла мычымай агъарды. Анна Аскеровна, кенгешни башха адамлары да анга сагъайып къарадыла: керти дегенлей, диссертацияны сюзгенде, бирини да эсине ол соруу келмегенди.

– Не башхасы барды къайсы ёлчем бла жазса да. Поэзия ол поэзияды, – деди илмуланы доктору болургъа ашыкыгъан тиширыу.

– Барды башхасы, – деди Керти улу да.

– Тоника бла жазады, айтдырмай къоймай эсенг, – деди тиширыу, Анна Аскеровнагъа ёхтем къарап.

– Сени андан хапарынг жокъ кёреме... Охо да аны къойдукъ. Айтчы, рифмаладан кваллайлары асламдыла – тамырлыла, толула огъесе къуралгъанларымы?

Къурман къарамын къол сыртларындан айырмай сёлешди.

Людмила Петровна ол тюрлю рифмаланы юслеринден абери окъумагъан эди – билмей эди ала кваллайла болгъанларын. Адыргысындан, болушлукъ излегенча, биягъы Анна Аскеровнагъа къарады, алай Аннаны да жокъ эди рифмаланы юслеринден хапары.

– Людмила Петровна Къазийланы Къайсынны поэзиясыны магъанасын тинтгенди, – деп, сёзге къошулду Анна Аскеровна.

– Ол тюрлю соруула да поэтни поэзиясыны энчиликлеридиле. Аланы билмегенни магъанадан не хапары боллукъду.

Керти улу ёрге турду, быллай жахил ишге мени къатышдырмагъыз.

Профессор, эшикни хыны ачып, тышына чыкыгъанлай, Анна Аскеровна да ызындан чыкыды.

– Къурман, алай жарарыкъ туйюлдю. Сенсиз ишибиз тынгылы баргъаннга саналмаз, – деди тиширыу жалынган ауаз бла, – менде да барды терслик, англайма, мен да сюйюп ыразылыгъымы бермегенме ол ишге. Не этерик эдим – проректорубузну ахлусуду, сакъ къарагъыз деп сёлешген эди.

– Охо да бардырыгъыз ишигизни, юйренмейми квалгъансыз тюкге тиймеген жазулагъа диссертацияды дерге. Мени къатышдырмагъыз...

– Сени къатышдырыгъа унамагъанынгы эшитселе, хапар жайыллыкъды. Къайт артха, тилейме. Ректор да жаратмаз ол затыбызны, – деди Анна Аскеровна.

– Айып этме, асыры кёп айыплы ишле этебиз. Жахил адамлагъа къайсы литературадан къорууласала да, башха туйюлдю. Терс ишлени ахыры болургъа керекди.

* * *

Кертиланы Къурман олтуруп, мудах сагъышына хорлатып, иги кесек заманны озурду. Кафедраны устазлары да чыгъа, кире. Бир бирлери бла шыбырдаша, чай, кофе ичер къайгыда.

Дерслерине бармай, заманларын оздургъанланы да биле эди Керти улу. Дерсигизге нек бармайсыз деп, сормады: къайры барлыкъ эдиле, кимни окъутурукъдула: бѣлюмледе сохтала тѣрт-бешден кѣп тѣююддюле, анга базынып, дерслеге жюриюегенле кюнден-кюннге аслам бола турадыла.

Иш осалгъа кетгенини юсюнден орамлада хапарла шошаймайдыла. Мында, устазла хазырлагъан бѣлюмде ишлегенле да шыбырдашхандан эрикмейдиле. Алай университетде миллет тиллени магъаналары кюнден-кюннге нек чѣгедиле дерге уа киши базынмайды. Сейир эди ол. Бек къыстау тырманчыла окъуна проректор болгъан жерде анга кѣзбауланьп, тобукъ къакъмай озалмайдыла. Мында тѣре алайды – къуллукъгъа илиннген ким да болсун, патчахды, бийди, оноучуду – кишини оюмуна тынгылай билмеген, сѣзюне сѣз къошханны сѣзюн тунчукъдурургъа кюрешген. Ол терек эди, бийик терек, къалгъанла уа аны ауанасындан ѳсген кырдык, мант чапыракъла, гумулжукла. Къурман ангылаялмагъан дагъыда бир зат бар эди: къуллукъчу атындан тѣюшгенлей, аякъ тѣюп болуп нек къалады, ол ат юсюнде кечиннгенде, анга малтатып тургъан кырдык мычымай аны терсликлерин ангылап къоюп, аякъ тѣюп къалай ѳталады. Къуллукъчу атдан тѣюшгенлей, тийресинде адамла жигитле болуп къалгъанлары сейир тѣююддю – кеч келген батырлыкъды ол.

Керти улуну сагъышын Тажиланы Сафарият бѣлдю. Ол, ашыгъышлы кирип келип, саламы-келамы болмай, шкафда китапланы къармап, излегенин тапмай, кимге эсе да шош ачыуланды. Сафарият элли жылындан энди атлагъан толу тиширыуду. Сабыр сѣлеше билген, кѣзбаулукъгъа да уста. Тиширыуну ол къылыгъына алданып, болушуп кюрешген эди Къурман аны илмуланы кандидаты этеме деп. Болду Сафарият кандидат да, доцент да. Алай, илмуланы кандидаты бла билимли адам дегеннге тенг тѣююддю. Биреуню болушлугъу бла илмуланы кандидаты деген атны алгъан анга кѣре энди билим алайым деп айталмайды. Керти улу аны кеч ангылап, ичинден жарсый эди.

– Айтхан эдим да бюгюн дерсинге барлыкъма деп, кеч нек келгенсе? – деди кафедраны таматасы.

– Эки-юч минут озгъанды, келлик эсенг, кеч тѣююддю, – деди Сафарият онгсунмагъан ауаз бла. Ыразы болмаучудула устазла Къурман дерсине барырына. Базынмай эдиле ол жаратырча дерс бералырбыз деп. Профессор да сѣююп олтурмай эди аланы лекцияларында. Алай жюриюрге, тинтирге борч эди. Тап барса да, аланы кемчиликлерини юслеринден сакъ сѣлеше эди, кѣллерине тиймезча. Билимигиз учхарады, такъырды деп, кишиге ачыкъ айтмагъанды.

Арт юч-тѣрт жылда уа устазланы дерслеринде олтурургъа Керти улу кеси да ыразы тѣююл эди. Юч устазгъа тынгылагъан аны ушагъына не хазна тюз багъа бичсин. Тынгылагъанланы саны алгъынча 30 неда 50 адам болса, устаз да низамлы, сакъ да сѣлешеди. Не тюрлю эсе да, Къурман Тажиланы Сафариятны биргесине барьп, дерсинде эки сагъат олтурду.

Дерсен сора экиси да, кафедрагъа къайтып, тынгылашып иги кесек турдула.

Керти улу жаратмагъан эди Сафариятны сахна чыгъармачылыкъны юсюнден дерсин. Алай устазны кѣлюне тиймезча сѣлеширге керек эди, тийишли сѣзле табып, сабыр ауаз бла. Мындан бир къауум жыл алгъа аны дерслерине терк-терк барыучу эди. Осал эди билими, тили да. Иги жанына тюрленир заманы болгъан эди – угъай, тюрленмегенди.

Аны юсюнден Къурман тиширыугъа абери айтмады, тап бюгюнню дерси бла байламлы тап сѣлеширге кюрешди.

– Сен, Сафарият, кеси кесинге бюсюреймисе, бюгюнню лекциягъа къаллай багъа бересе? – деди профессор.

Тиширыу, не айтырын билмей, иги кесек тынгылады: лекцияны махтаулу окъуялмагъанын, чыгъармаланы атларын окъуна унутуп къойгъанын ангылай эди.

Сафариятны тюрлене тургъан бетине жашыртын къарай, сагъышына хорлатып тынгылай эди профессор. Миллетини аллында борчларын тынгылы сезмезле, жарты-къурту билимлерине ъхтемленип жашагъан адамла кѣпден-кѣп болуп бара эдиле. Учхара билимдиле, аны ангылай эселе, ангыламай эселе да, кеслерине аперимлик излеп жалгъан сѣзледен ыйлыкъмагъанла. Къурманни эсиндеди Сафариятны, иште усталыгъындан хапары-ангылауу да болмай, махтагъаны. Бизге быллай тири адамла керекдиле дегени. Алай устаз устазлыгъын этерге борчлуду, илмуда тирилиги болургъа. Окъуу юйге комиссия келсе, аны аллында жойкъуулаанып, ърге-энишге ким да чабаллыкъды. Бютюнда ректоргъа кесин тири кѣргюзтюрге итинсе...

Сафариятны сѣзлери Къурманни сагъайтдыла.

– Мен лекцияны къалай окъугъанымы нек сораса, кесинг эшитгенсе, биле болурса, – деди тиширыу.

– Эшитгенме, – деди Къурман, – алай сени мураатын не эди, студентлеге не билдирирге итине эдинг дейме ансы.

– Не билдирирге суйгеними ангыламагъан эсегиз, мен не айтайым?..

– Кѣлюнге тиймесин, Сафарият, сен къайсы миллетни сахна чыгъармачылыгъыны юсюнден ууаз бере эдинг? Аны ангылагъан къыйын эди.

– Ол дегенигиз?

Бет сыфаты, ауазы бла да Сафарият профессоргъа ыразы болмагъанын билдирди.

– Сен ъз миллетинги сахна чыгъармачылыгъыны юсюнден айтханланы бизни миллет сахна чыгъармачылыгъыбыз бла бир тюрлю байламлыгъы жокъду. Сен къумукълуланы бла татарлыланы драматургияларыны юсюнден хапар айтып тургъанса... Къумукълу, татар алимлени сѣзлерин бизни миллет сахначылыгъыбызгъа жабышдырыргъа кюрешип... Кесинги, сохталарынги да алдагъанса.

– Мен сизни айтханыгъызны ангыламайма, – деди тиширыу.

– Бек уста ангылагъанса, – деди профессор, – жарсыугъа, бизни сѣз искусствобуз бла байламлы алимлени асламы башха миллет литератураланы юслеринден айтылгъанланы алып, миллет сѣз искусствобузгъа жабышдырадыла, акъ быстыргъа къара журунну неда къызыл журунну жабышдыргъанлай. Хар ушаш затлагъа бирчадыла дерге жарамайды. Андан азатланыргъа керекбиз, алайсыз ана тилибизни, литературабызны аякъ тюп этериксиз...

Университетни ишин тинтирге, анга багъа бичерге Москвадан комиссия келеди деген хапар эрттеден жюриной эди. Факультетлени, кафедраларыны таматарын тынгысыз этип, ёрге-энишге чапдырып. Устазла комиссияны сакълап, дерслерибизни къалай бардырыбыз, «къонакъла» жаратырламы-къалырламы деген къайгъы да туююл эдиле: ишчи кюнлерин къагъытла къайгъылы болуп ётдюредиле. Артыгъыракъда ишчи программаланы жангыдан тинтип, тюзетирге, толуракъ этерге деп кюреше эдиле. Билетлени жангыдан жарашдырып, лекцияларына тынгысыз болуп. Кёп жылланы ичинде бир илму статья тырнар фахмулары да болмай, тынч кечинген илмуну кандидатлары, доцентлери сагъайып, комиссия келеди деген сёзлени тил тюплеринден кетермей сакълай эдиле. Ол а келирге ашыкъмай эди.

– Мен сени къагъытларынга къарагъанма да, сен окъугъан курс бла байламлы ишчи программангы кёралмагъанма, – деди кюнлени биринде факультетни директору, – барысыны да барды, сени жокъду...

– Ол ётюрюк жарашдырылгъан ишчи программамы огъесе илму китапмы игиди, – деди Кертиланы Къурман.

– Экиси да игидиле, керекдиле, – деди директор, – созма, бу эки кюнню ичинде жарашдыр.

– Аны жарашдыргъан къыйын туююлдо, – деп жууаплады профессор, эсли тиширыу аллай затха уллу магъана бергенине сейирсинип, – ишчи программаны жажил адам окъуна жарашдыраллыкъды.

– Ол дегенинг? – деди факультетни директору.

– Биреуню окъуу китабын алып, анга кёре ишчи программа къуарар ючюн терен билим керек туююлдо, – деди Къурман, – ол алим эсе, иги устаз эсе, лекция окъурдан алгъа китап жазсын, илму статья жазсын. Билим анга кёре ачыкъланады.

– Мен аны ангылайма, алай комиссияны сени китапларынгы, илму статьяларынгы окъурча заманы жокъду. Ишчи программа уа къысхады – ашыгъып анга къараучудула.

Светлана Андреевна – толуракъ, акъбет тиширыу – сабыр сёлешди, ол не заманда да Керти улу бла сабыр сёлешуочюдо.

– Билими артыкъ озмагъан бир устаз мени жазгъанларыма кёре ишчи программа тырнаса, ол махталып, мени уа бырнакмы этерикдиле? Сен кесинг аны къалай ангылайса, биреуню сыртына минип, жаннетге барыргъа кюрешген устазлагъа – апериплик, санга уа – къазанны тюп къарасы, алаймыды?

Светлана, абери айтмай, бурулуп кетип къалды. Къурман тюз сёлешгенин ол биле эди, не медет, жашауда хар инсан тюзлюкню жылыуун сынап бармайды. Терсге терсди деп, кёпле айталмайдыла.

Ол кюнден сора да Светлана Андреевна, тынгысыз болуп, Къурманнга ишчи программаланы унуттурмай турду. Не этерик эди – аны да башха амалы жокъду: къагъыт устазынгы, алиминги да хорлагъан заманда жашай болурбуз. Сени башынг иги ишлегенликге, аны ким кёредиди. Акъ къагъытны къаралсанг а, хар не да кёз туурангда. Охо да, комиссия андан башханы излемей эсе деп, Къурман устазларына керекли къагъытланы жарашдырды, кесини илму, окъуу китапларын да туурагъа чыгъартды.

Ара шахардан комиссияны адамлары келгендиле деген хапар да эшитлип, кафедрада да бюгюн-бюгече деп, сакълай эдиле. Комиссиядан а адам кёрюнмей...

Кими комиссия Приэльбрусъедеди дей эди, кими алыкъын математи-клени, физиклени тинтедиле дей, иги кесек заман озду. Тап, комиссияны барын-жогъун да кёпле унутхандан сора сагъат он-онбир бола тыш адам келип, устазла бла танышды. Орта ёсюмлю, бир эллижыллыкъ, тизгинли киши. Кергиланы Къурманни жерине олтуруп, мени атым Семён Михайловичди, доцентме деди. Устазладан къайсы эсе да эрлай кофе къайна-тып, аллына салды. «Кофе не употребляю, если можно стаканчик чаю... зеленого», – деди. Устазладан да алгъа къармашып, Светлана Андреевна мычымай чай хазырлап, аны бла бирге сай табакъчыкъ бла къалачла да салды.

Семён Михайлович кафедрагъа бир бири ызындан эки кюн келип, устазланы билетлерин, ишчи программаларын окъуп, абери сездирмей, жазуу этип турду. Дерслерибизге келлик болур деп сакълай эдиле да устазла, аллай къайгъы этмедиле.

– Дерслеге барып, лекциялагъа тынгыларыкъ эсегиз, нёгерлик этерме, – деди Къурман, Семён Михайловични ыразы этер мурадта.

Семён Михайлович, билинир-билинемез ышарып, бармакъларын жазгъан къагъытыны юсюнде ойнатды.

– Ол неге керекди, – деди сора, – бармай да билеме къалай окъу-рукъларын.

– Тынгыламай къалай билесе, – деди Керти улу, къонакъ не айтыргъа умут этгенин ангылап.

– Мен Шимал Кавказны окъуу юйлерине комиссия бла кёп кере баргъанма.

– Бизге биринчи кере келе болурса? Алаймыды?

– Алайды, неди да сора. Сизде артыкъ аламатмы окъуйдула? Шимал Кавказ ол Шимал Кавказды. – Семён Михайлович эринлерин къаты къысып агъартды, – мен анда лекция окъуй билмегенлени кёре тургъанма.

– Лекцияларын тынгылы окъуялмагъан устазланы мен МГУ-да окъуна кёргенме, сора барысына да бир бичим этергеми керекме? Къайсы шахарда да бардыла аламат, къарыусуз устазла да...

– Сен МГУ-да лекцияланы къалай окъугъанларын къайдан билесе, Москвадамы окъугъанса.

– Мен Москвада орус литературадан кандидат диссертациямы къоруулагъанма, дуняа литератураны илмусундан доктор диссертациямы да, – деди Керти улу.

Семён Михайлович, шошайып, тынгылауну ийди. Ичинден сейирсинди. Мында орус литератураны билгенле бардыла деп ийнанмай эди. Ол эшитгеннге кёре, миллет литературадан диссертацияларын къоруулап, орус литературадан а лекцияла окъуй эдиле. Къонакъ Къурманнга ышанлап къарап, ийнанмагъанча этип, сёлешди.

– Сен орус литературадан диссертация къоруулагъан эсенг, миллет литературадан лекцияла нек окъуйса?

– Аны иши башхады, жашауда аз тюрлю зат болмайды, – деди Къурман.

Семён Михайлович ийнанганнга ушамады. Керти бла ётюрюкню энди къалай билликсе, деди ичинден.

– Орус литератураны билирге кимге да борчду, аны тынгылы билмей, ёз миллет литератураны тынгылы билеме демеклик айыпды, устазлык этерге да эркин туююлсе, – деди Къурман. XX-чы ёмюрде орус литература бла Шимал Кавказны литературалары бирге айныгъандыла...

Семён Михайлович сейирсинип, тынгылап турду. Керти улу бла даулашыргъа неда алайды, былайды дерге базынмады. Абери айтырыкъ эсе да, Къурман алгъа сёлешди.

– Сиз уллу шахардан келгенликге, литератураны сизден эсе шимал кавказчыла иги биледиле, – Керти улу алай айтыргъа керек болмаз эди, къонакъны сыйлай билирге керекди. Айтды, энди не этгин: сёз да къанатлы кибикди, учду – кетди, артха къайтаралмазса.

Семён Михайлович, онгсунмагъанын сездирип, башын шош чайкъады. Литератураны, тилни да уллу шахарлада жашагъанла иги биледиле деп, ийнанып жашай эди ол. Бютюнда Москваны окъуу юйлеринде ишленгенле. Мындагъыла – шимал кавказчыла – алагъа къайры жетерикдиле... Керти улуну айтханына уа бир тынгыла... Комиссияны ким болгъанын суйюп, тийишли жууаб а табалмай, тынгылап бираз мычыды. Керти улу да сёз жангыртмады.

– Сен ара шахарны алимлери шимал кавказчыланы литератураларын билмеген нек сунаса? Москваны китап басмалары жашау бере ушайдыла да чыгъармаларыгызгъа, – деди сора Семён Михайлович.

– Жюз китапдан бири басмаланады анда. Ол билим туююлдо, – Къурман къонакъны кёлуне тиймезча сабыр сёлешди.

– Шимал кавказчыланы экинчи ана тиллери орус тилди, аны хайырындан орус литератураны ала иги биледиле. Москвачыланы, башха шахарчыланы да ол жаны бла билимлери – зукку чибин. Бусагъатлада уа литератураны иги билгенле къайда да азыдыла.

Къонакъ Къурманнга женгдиргенин ангылап, аны сёзлерине уллу магъана бермегенча этип, сёлешди.

– Къояйыкъ керексиз ушакъны, – къагъытланы ары-бери аударуп, къармап, излегенин тапды, сора Керти улугъа онгсунмай къарады:

– Литератураны илмусу бла байламлы ишчи программанг жокъду, алаймыды? – деди.

– Алайды, – деди Къурман.

– Нек? Тохташхан жорукъну сансыз этген низамсызлыкъды, сора тестлеринг да жокъдула. Некди ол алай?

– Угъай, ол низамсызлыкъ, жууапсызлыкъ да туююлдо, – деди Къурман, – тестле къуратдырып, студентлени компьютерни аллына олтуртханла терс иш этгендиле. Кеслерине файда тюшюрюп, окъуучуланы уа билимсиз этерге къуралгъан ишди ол.

– Вот как? Как вас понять? – Къонакъ саргъылдым, жукъаргъан къашларын керди.

– Очень просто, – деди Керти улу да, ашыкъмай.

– Филологи должны хорошо владеть теоретической речью, свободно выражать свое отношение к теоретическим проблемам. Тестами выразить

сложность тех или иных литературоведческих вопросов не возможно – это обман, фальшь.

– Сора кафедраны башха устазлары тестле къурап нек кюрешедиле. Алагъа да литературадан тестле бош алдаудула деп, нек айтмайса?

– Сизнича келе-кете тургъан комиссияладан къоркъуп кюрешедиле ол алдау бла, – деди Къурман кесине толу ийнанган ауаз бла.

Семён Михайлович, сагъышлы бет алып, жангыдан тынгылауну ийди. Бу адам тюз окъуна айта болур, деди ичинден. Тюз айтама деп базынмаса эди, бир кепге сыйынып, тынч туруп эди. Билимине базынган алим адам. Кертда дегенлей, литератураны илмусун тестле бла ангылатыр онг жокъду. Толу жууап излеп, ушакъ этер, кёз къарамын ачыкълар онг жокъду. Сора студентлени компьютерни туюклерин къакъдырып тургъанны хайырындан эсе хатасы кёпдю... Къонакъ, сагъышын бёлмей, сен кимсе дегенча, Керти улугъа сакъ къарады.

– Не тюрлю эсе да, биз барыбыз да оноучула болуп барсакъ, низамны ёлтюрюп къоярыкъбыз, – деди Семён Михайлович, – къабыл этилген жорукълагъа бойсунургъа борчду. Сен а кесинг суйгенча этерге кюрешесе. Университетни таматаларына аны юсюнден жазарыкъма.

– Не возражаю, – деди профессор да, – это ваше право.

* * *

Окъуу мекамны филология бёлюмюнде окъугъан къызладан эки-ючюсю, жылкъы озгъанча, къакъды-сокъдулары бла шошлукъну элгендирип озадыла да, сора, дагъыда чайкъалып, безгилерин сарнатадыла. Нек эсе да азайгъан окъуучула бютюнда азайып, устазла бир бирлерин жокълай, заманларын оздурадыла.

Кертиланы Къурман кафедрада жангыз кеси олтуруп, кёпден бери Анна Аскеровнаны сакълай эди. Ол эки аспиранты бла сёлеширге керекди – кандидат диссертацияларын къоруулаудан алгъа экзаменлерин берирча. Профессор экисин да таныйды, билимлери терең болмагъанларын да биледи. Бири – аспирант десек да, аспирант туююлдо, он жылдан да аслам заманны устазлыкъ этеди, студентлени литератураны илмусундан окъутады. Ёсюмлю, акъбет тиширыу, ёхтемлилиги хорлагъан адам. Кесин жюрютгенине кёре, не айтырса, аныча жокъ сунараса. Керти, илмуланы кандидаты болур заманы уа жетгенди – отуз жети-сегизжыллыкъ тиширыу. Экзамен берлик экинчи тиширыу – алаша, назик санлычыкъ, жукъа, къансыз бетчигинде жютю бурунчугъу асыры улуу кёрюнюп. Ол устаз туююлдо – канцелярияда къагъытчы.

Шагъатлыкъгъа келлик тиширыу кафедраны доценти, доктор иши бла артыкъ онмагъан Людмила Петровнады.

Билетлеге жангыдан тынгылы къарап, столгъа жайып бошаргъа Анна Аскеровна, Людмила Петровна, сора экзамен берликле Сюлеменланы Светлана, Къайырбекланы арыкъ тиширыучукълары Аминат – тёртюсю да келип, жерлерине олтурдула.

– Олтуругъуз, эки жыйырма минут бериледи сизге, хазырланыгъыз, – деди Керти улу.

Къурман Анна Аскеровнаны бла Людмила Петровнаны орталарында олтура эди. Келтирген къагъытларын ары-бери аудура, абери тырнай,

Людмила башын кётюрмеди. Анна уа нек эсе да сагъайып эди, къарамын эки сохтасындан айырмай. Сохтала да жазыу этип кюрешмей эдиле. Бир онг табылып, жашыртын къагъытларына къарарыкъ болур эдиле. Халларын ангылап олтурадыла. Керти улудан къоркъмасала, излер эдиле ол амалны. Анна Аскеровна сохталарын ангылап, болушур онгу уа болмай, бир исси затха олтуруп тургъанча жапысы алай эди. Ахырында Къурманнга селешди:

– Келигиз, коридоргъа чыгып, бир солуу алайыкъ, была уа хазырлана турсунла...

– Бар сен, сую эсенг, – деди Керти улу.

Анна онгсунмады, тап, онгсунмагъанын сездирген окъуна этди.

Заман жетди дегенлей, Къурман Къайырбекланы Аминатны къатына чакъырды:

– Тынгылайбыз, Аминат...

– Аминат, абери айтмай, энишге къарады.

– Айт, нек тынгылайса, – деди профессор студент жылларында окъутхан тиширыугъа.

– Биринчи сорууну билмейме, – деди Къайырбекланы къыз.

– Биринчи сорууну окъучу...

Аминат окъуду.

– Тынч сорууду да. Охо, экинчисин айт...

Тиширыу, башын кётюрмей, тынгылагъанлай турду.

– Халына кёре, аны да билмейсе... Диссертациянгу юсюнден селешейик, – деди Къурман, ачыуун тунчукдуруп, – теманг къалайды?

– Зугулланы Зайнафны поэзиясыны юсюнденди.

– Алай окъуна болсун, – Керти улу, тырман бетли болуп, Аннагъа къарады.

– Айтчы, Зайнафны поэзиясына «сатанайлыкъ» деген ангылам тийишлимиди, бармыды аллай ангылам? Орусча айтханда, «софийность».

Аминат башын кётюрмеди, къара тынгылауну ийгенлей турду.

– Айталлыкъмыса абери... Угъаймы? Сора нек келгенсе? Диссертацияндан окъуна ангылауунг жокъду. Ким жазгъанды санга аны?

Къара тынгылаууну Аминат бир сёз бла окъуна тешмеди.

Сюлеменланы Светлана бла ушакъ этерча болмады. Къолунда билетин къалтырата, тынгылагъанлай турду.

– Биринчи соруунгу билмей эсенг, экинчисине кёч, – деди профессор. Тёзюю тауусула башлап, быланы бери нек келтиргенсе, дегенча Анна Аскеровнагъа къарап. Ол уялгъаннга-буюкгъаннга да ушамады. Аспирантлары эсе, билимлери болмагъанын ангыларгъа борчлу эди. Алай аспирантларыны билимсизликлерине ачыуланмай, Керти улуну терслеген къарамын жашыралмады:

– Жаш адамлагъа болушур орунуна сен аланы тунчукдуругъа кюрешесе, – деди Анна Аскеровна аспирантлары тышына чыкыгъандан сора.

– Билимсизлеге билимгиз барды десек, аны хатасы миллетге жетерикди, сен бусагъатда аланы алда, тамбла уа ала кёп жылланы ичинде халкъны алдап, башларын кечиндирликдиле.

Къурман, ёрге туруп, кетерге хазырланнганын ангылатды.

– Сора ол эки тиширыугъа экиле салышмы къояйыкъ.

Анна да, бет къаны къачып, ёрге турду.

– Ёзге уа? – деди профессор, сейирсинип.

– Алай бош этесе, экибиз да бир жагъада жашаргъа керекбиз, – деди Анна.

– Угъай, экибиз бир жагъада жашаяллыкъ туююлбюз.

– Сора уруш-туююшнюмю сайлайбыз, – деди Анна, столда къагъытланы угу-жугу эте.

– Къалай сюйсенг, алай ангыла. Уллу суу айыргъан эки жагъаны бирге къошар онг жокъду. Бютюнда сени жагъангда кёзбау бла ётюрюкден сора абери жокъду. Ташлары кёпдюле, терек ёсмейди анда.

– Сени жагъангда уа гюлле чагъадыла... Алаймы сунаса, – тиширыу, кёзюнде огъу болуп, Керти улуну уругъа хазырланганча сёлешди.

– Тюз айтаса, – деди профессор, билинир-билинемез кюлюмсюреп, – мени жагъамда терекле чагъадыла, гюлле да ёседиле, анда кёзбау, ётюрюк сёзле аякъланмайдыла.

– Мен – ётюрюкчю, сен а – тюзлюк ючюн кюрешчи...

– Керти айтаса, – Къурман къайтып, нек эсе да жерине олтурду, – кёзбау бла кюрешип жашайса, сени аллай адам болгъанынги менден сора киши ангыламагъанды. Окъуу юйню таматалары сени багъырынги накъут-налмас сунуп, кафедраны тюп этдиргендиле.

– Ким кимни тохтатырын кёрюбюз... Ашыкъма, – деди Анна Аскеровна. – Сен кимден нени кьоруулагъанынги ангыламайма...

– Ангыларгъа керексе, – деди Керти улу, – билимни, окъууну кьоруулайма, ангыларгъа сюе эсенг...

– Кимден кьоруулайса? Менденми? Мен санга душман аскерчими болгъанма?

– Билимни, окъууну кьорууламагъан жерими, халкъымы сюеме дерге эркин туююлдо. Сени кибикле, кёп болуп, жахил адамланы санын ёсдюрселе, миллетине анча таш атып, акъсатырыкъды. Жарты моллала студентлени алларында сюелип, сёлеширге керек туююлдюле.

– Сен халкъгъа сюймеклик бла окъуу ишни бош къатышдыраса, омакъ сёздедиле ала.

– Угъай, туююлдюле. Жарты моллала кёп болуп кетселе, тилни, маданиятны да тунчукъдуруп къоярыкъдыла...

* * *

Кертилану Къурман аудиториягъа киргенинде, тёрт окъуучудан сора адам кёрмей, жангъдан сейирсинип, студентлери жюзден аслам болуучу-су эсине тюшдю. Терезе аллында мычып, туруп, сёлешди:

– Къайдады бешинчи нёгеригиз? – деди мудах ауаз бла.

– Эрге къачханды, – дедиле къызла, бир бири ауузларына чабып.

– Сора ол кёпге дери дерсге жүрюрюк туююлдо, – деди профессор, не медет, къадар алай болур.

– Бизни азлыгъыбызны кёрюп, хар заманда жарсыйсыз, алгъын бу бёлюмге ненча адам алыучу эдигиз? – деди къызладан бири.

– Ненчамы дейсе... Жыйырма бла беш, жыйырма бла он. Барысы да иги окъуучула эдиле, – деди Къурман, – оху да, ушагъыбызны башлайыкъ.

Алай профессор лекциясын башлар-башламаз эшик ачылды да, филология институтну директоруну экинчиси – толу тиширыу – башын кьаратып, «комиссия жыйылганды, сакълатма», – деди.

* * *

Институтну директору Светлана Андреевнаны отоунда олтура эдиле барысы да. Бир бирге кысылып, кючден сыйынып. Кёпле кеслерин сагъышха сыйыртып. Светлана Андреевнаны толу, акъсыл бети бютюн бек агъарып эди: комиссияны алты адамы да жууаплы инсанла, не айтырла, не кьалырла: институтха осал багъа бермезле деп да туююлдою. Ким билсин кьалай болурун.

Алгъа комиссияны таматасы Семён Михайлович институтну кафедраларына, алимлерине да багъа бичген сёзюн айтды. Узакъгъа соймай, кафедралагъа бюсюрегенин билдирди. Алимлени асламын да махтады. Бютюнда ишчи программаларын бла тестле кьурауда усталыкъларын жаратама, деди. Кёп устазланы агларын да сагъынды.

– Билемисиз, – деди Семён Михайлович, аз заманнга солууун айландырып. – Бусагъатлада бийик билим берген окъуу юйлерибизни алгъа элтген, суюсегиз а, махтатхан ишчи программала бла тестле кьурауда усталыкъды. Алагъа уллу кёллюлюк, сансызлыкъ жууапсызлыкъгъа тенгди. Билим бериу министерствосуну оноуна кьатыкъ болургъа керек туююлдою.

– Мен а окъууну алгъа элтген тынгылы лекцияла бла илму, окъуу китапла суна эдим.

Кьурман, жеринден турмай, барысы да эшитирча сёлешди.

Олтургъанла, сейирсинип, Керти улугъа кьарадыла. Отоуда чибин кьанатыны тауушу эшитирча шошлукъ тохташды. Семён Михайлович, тилин жутханча болуп, тынгылады. Сейир эди – бир шимал кавказчы, кесин Москвадан келген доцентге тенг этип сёлешгени. Кёр сен аны гынтъсын... Къайдан чыкъгъанды анга аллай батырлыкъ, ауузун тыялмазча. Несине, кимине базаынадыла быллайда?

Тынгылауну ийип олтургъанла, барысы да нек эсе да кьозгъалып, андан-мындан кычырышып, кабинетни терезелерин кьалтыратдыла. Кафедраланы устазларыны кими Керти улуну жарата эди, аны кёрюп болмагъанла, сансыз кьарагъанла да аз туююлдоюле. Дерт жетдирирге термилгенле бюгюнден иги кюн тапмазларын билип, бир-бир ауузларына чабып, кычырышдыла.

– Сен кесинги кимден да акъыллы нек сунаса, тюз айта тургъан Семён Михайловични айтханына тынгылап олтурмай, ауузуна нек чабаса?

Анна Аскеровна, секирип туруп, устаз нёгерлерине кьарап, сёлешигиз дегенча этди.

– Алайды аны кылыгы, кесинден сора киши жукъ билмеген сунады, – деп кычырды Сафарият, кафедраны устазы. Бир амал, сылтау табылып, бу Керти улуну мындан учурсала эди, – деди ичинден.

Кьурурукъ диплом ишлени студентлери жазмай, кеси жазып, ахча алгъанны билип кьояды.

Светлана Андреевна – сабыр акъыллы тиширыу, тёзалмай, кьол аязы бла стол кьанганы кьакъды.

– Сабыр сѣлешигиз, бир бир ауузугъузгъа чапмай, – деди ол, не заманда да Къурман айтханнга сагъайып тынгылаучу алим адам.

Олтургъанла шошайгъандан сора Семѣн Михайлович сѣзюн жангыртды.

– Бизни барыбызны да борчубуз къабыл этилген оноугъа бойсунургъады. Ишчи программала, тестле керекдиле деп буюрулгъан эселе, тарт-созну унутугъуз.

– Тюз айтаса, сау бол, – деп, сѣзге къошулду биягъы Анна Аскеровна.

– Бизге жол кѣргюзтген таматаларыбызгъа биз сѣз къошаргъа эркин туйюлбюз. Сау бол деп баш уругъа эркинбиз, бу тюрлю сѣзлени жутар-жумтаз Семѣн Михайлович Керти улугъа къарады.

– Сен, ара шахардан келген билимли адам, алай къалай айталаса, – деди Къурман, ѳрге туруп...

– Нек айталмайма, сен эртте этилген оноугъа кеси оноунгу къошуп, табан кѣтюресе.

– Оноу жангылыч эсе уа? Биз тынгылап туругъамы керекбиз. Эшек билген арба жолду деп.

Керти улу алгъаракъ атлап, комиссияны таматасына жууукълашды. Ол, нек эсе да, абызырагъаннга ушап, жан хуржунларына узалды, къол жаулугъун табып, мангылайын сюртдю. Къурман асыры хыны сѣлешипми ийдим, деп ичинден сокъуранып, къайтып, жерине олтурду. Не десенг да, Семѣн Михайлович къонакъды, аман киши да кѣрюнмейди, къонакъгъа уа хурмет эте билирге керекди. Аны ангылауу алайды: къуллугъу болгъан адам айтды эсе, андан таяргъа керек туйюлдо. Жарсыугъа, кѣпле бу иш тюздю-тереди деп къарамайдыла, сагъыш да этмейдиле.

Тап, къуллукъчу терс иш этгенин иги ангылагъанла окъуна къара тынгылауну ийип кечинедиле. Кѣкде Аллах бир эсе, жерде уа Аллахчыкъла кѣпдюле. Къуллукъ къыйырына илиннгенле барысы да кеслерин «аллахчыкълача» жюрютюрге кюрешедиле. Адамла да угъай деп сюелмейдиле, алларында тобукъланып жашап, артда, къуллугъундан тайса, башларын кѣтюредиле. Озгъан жауунну ызындан жамычы бла къуугъанлай, отда эт да, шиш да кюйгенден сора...

Кертиланы Къурманны сагъышын Семѣн Михайловични ауазы бѣлдо: ол аны юсюнден айта тургъанын энди ангылап сагъайды:

– Керти улу билимсиз адамды демейме. Угъай, алай айтыргъа жармаз. Башында этилген оноугъа, сюйсегиз а бегимге, сылтау излерге уа киши да эркин туйюлдо, – деди комиссияны башчысы, – бир низамгъа бойсунмасакъ, жаш тѣлюге бийик билим бералмакъ. Устазларыгъыз аны толу ангылагъан адамладыла. Ала жарашдыргъан ишчи программала, тестле сылтаусуздула. Ала иги окъутханларына биз ишексизбиз. Сизни профессоругъуз а – даулашыргъа уста адам – низамсызлыкъ этгенледен бириди...

– Сиз устазла лекцияланы къалай окъугъанларына тынгылагъанмысыз, не айталлыкъсыз? – деди Къурман.

Отоуда шошлукъ уюду. Алимле комиссияны адамларына къарап сагъайдыла.

– Биз ала жарашдыргъан ишчи кьагъытланы тынгылы тинтгенбиз, – деди Семён Михайлович. – Ишчи кьагъытлагъа уллу кёллю болмагъан лекцияларына да уллу кёллю боллукъ туююлдо.

– Билимине базынмагъанла кьагъытлагъа ышанадыла, сиз аны билемисиз, багъалы кьонакъла, – деди Къурман, къарамын Марзиятдан Сафариятха, дагъыда алаша базыкъ тиширыугъа Муратланы Саниятха кёчюре. Нек эсе да кьалгъан устазла эсине тюшмедиле. – Кьагъыт неге да тездеди, ала бла комиссияны алдаргъа да тынчды...

Саният, секирип туруп, профессорну сёзюн бёлдо:

– Ишин билмеген, кьагъытла жарашдыра да билмейди, – нартюхден толгъан тулукъ кибик къарынын силкиндирип, алай сёлешди тиширыу, эки ууурту жауда бишген локъумла кибик кьызардыла – ол билгенни биз да билебиз, сора несине базынып махтанады бу.

– Саниятны хыны сёлешгенин жаратхан болмаз эди – нек эсе да комиссияны адамы ушагъызулу тиширыу Сафариятха сейирсинип кьаргагъанча кёрюндю. Семён Михайловичге бурулуп:

– Разрешите мне сказать слово, – деди да, ёрге турду.

– Муратова Саният, скажите, кто Вас консультировал, когда вы писали докторскую диссертацию? – деди Мария Шевчук.

– Он, – деди Саният, башын Керти улу таба силкиндирип.

– Вот видите как получается, мы у хорошего, настоящего ученого берем все, что нужно, а затем забываем, не только забываем, но и не прочь перечеркнуть его заслуги, чтобы продемонстрировать свое беспомощное «я». Такие лжеученые известны повсюду.

– А вы откуда знаете, какой я ученый? – деди Саният, нек эсе да шошайып.

– Окъугъанма сени очерклеринги бир жыйымдыгъын, – деди Мария Шевчук, – иш анда туююлдо. Сёз сени кибиклени юслеринден бармайды. Кертиланы Къурман терси, тюзюмю айтады деп, сагъыш этерге керексиз. Мени сартын, Керти улу тюз окъуна айтады, биз барыбыз да тестлеге таянып кьалыргъа керек туююлбюз. Мени усталыгъым литературады. Литературадан билимли болур ючюн кенгеширге керекди, ушакъ этерге юйренирге. Сёз ючюн, сиз кесигиз сагъыш этчигиз, литератураны илмусун билир ючюн тестле бла чекленирге жарарыкъмыды?

Мария Шевчук, солуун айландырып, олтургъанлагъа сакъ къарады. Киши абери айтып, шошлукъну уятмады.

– Оноула кёп тюрлю боладыла, – деди жангыдан Шевчук, аланы барысын да кьабыл кёрмей, сайлау этерге керекди...

– Оноу оноулай кьалмаса, низам боллукъ туююлдо, – деди биягъы Саният, комиссияны председатели Семён Михайлович Шевчукну айтханларын жаратмай тынгылагъанын ангылап.

Саниятха Марзият, Сафарият, Анна Аскеровна да кьошулдула. Керти улу Къурман, тёзюмю тауусулуп, ёрге турду.

– Мария Дмитриевна сау болсун, – деди, – литератураны, аны илмусун да кьоруулай билгени ючюн.

Тестлеге жууап – ол бир сёздю. Ол керекли сёзню жукъ билмеген окъуучу да табаллыкды, бармакъларын тап ишлетсе... Биз а филологлабыз, уста да, аriu да сёлеше билирге керекбиз....

– Сора сен – тюз акъыллы, биз а – билимсиизлебизми, – деп, Муратова, жукъусундан жангыдан аязгъанча, кычычырып селешди.

– Тюз акъыллы, билимими сунаса кесинги... Сен очерклени жыйымдыгъы бла монографияны энчилигини юсюнден хапарынг болмагъан «илмуланы доктору» – деп, чамланды Керти улу.

Андан ары Къурман не айтырыкъ эсе да киши эшитирча тыйюл эди: Семён Михайлович ёрге турду.

– Бизге керек ушакъдан тая башлагъансыз. Мен Керти улу, Мария Шевчук айтханча, тюздю, деп оноу эталлыкъ тыйюлме. Ким да этилген оноугъа кёре ишлерге борчлуду. Аны кыйдукъ. Комиссияны келишимине тынгылагъыз. Сора университетигизни администрациясы багъа бичер да, оноу этер...

– Сиз устазланы лекцияларына тынгылагъанмысыз? Кимни лекцияларына багъа бичаллыкъсыз, аны айтчы, – деди Керти улу, комиссия таматасына селешгенин ангылатып.

Семён Михайлович селешмей иги кесек тынгылады. Не айтыргъа да билмей эди. Къагъытлагъа кёре устазланы билимлерине багъа бичген да терс эди. Алай, лекциялагъа жюрюрча заманлары да жокъ эди: ректор комиссияны адамларын Элбрусну тийресинде къонакъ юйлеге, Чирик келлеге элте эди – кёрюрге суйген жерлерине чакъырса, бармай ким къаллыкъ эди. Жыл сайын бу ариу жерлеге келип турмайдыла...

– Лекциялагъа жюриумесек да, билебиз биз ким къалай окъутханын, – деди председатель кёп тынгылагъандан сора.

* * *

Комиссия кетип, бир кюн да озгъунчу, Керти улуну ректор чакъыргъанын билдирди. Къурман биле эди аны ректоратха нек чакъыргъанларын – артыкъ ашыкъмай келди. Эшикден тамам киргинчи окъуна, ректорну къагъытчысы – акъбет, чырайлы жаш тиширыу ёрге турду.

– Вас ждуд, – деди ол.

– Хорошо, спасибо...

Ректор, хар замандача, тизгинли кийинип, узун, къаралдым чачын бир жанына тарап, олтура эди. Нёгери – профкомну таматасы, сепкилбет, ректордан иги да кичи киши. Керти улу аны кёп жылдан бери таныйды. Алай атын билмейди.

Сюлемен нек эсе да жарыкъды, баям, комиссияны кесаматын жаратхан болур. Ёрге туруп, Къурманны саламын алды, къолун узатды. Керти улу тынгылы алим, жазыучу да болгъанын биле эди ол. Керексиз басынчакълап, хыны селеширге жарамазын да ангылайды.

Селеширден алгъа, ректор аллында къагъытлагъа иги кесек къарап турду. Къурман ангылагъандан, ол комиссияны бичим сёзюдю. Нек эсе да ректор аны жангыдан окъуп, башын кётюрдю.

– Кафедранга айып этдиргенсе, сени кибик белгили алимлерибиз бизге айып сёз айтдырса, къалгъанлагъа низамны къалай сакълаттырыкъбыз, айт, профессор?

Сюлемен профоргга къарады.

– Нечик? – деди Къурман.

Ректор, масхара этгенча, ышарды.

– Нечик дейсе? Адамларынгы сен низамгъа къалай юйретириксе, кесинг низамсызлыкъ этип кечинсенг? Биз барыбыз да башындан келген инструкциялагъа бойсунабыз. Сен кесинги энчи адам нек сунаса? Ма къара, комиссия сени юсюнгден жазгъанны окъуп бир кёр.

Ректор къызадан-къыза сёлешди. Ол – илмуланы кандидаты, мен а – доктор. Аны литератураны окъутуудан хапары азды. Хар кимни жаншагъанына къор болуп барсакъ, бизни бийик билим берген окъуу юйюбюз онгмаз. Алайсыз да жампигине кетгенди...

– Ол айтханынг а неди? – профоргдан болушлукъ излегенча, ректор анга къарады. – Энди къыралны окъуу-билим берген министерствосуну оноууна оноуму этейик.

– Министрлик этерик адамла кепдюле. Бюгюн бири, тамбла башхасы. Ала келе-кете турадыла. Бизни ана тилибизни унуттурмазлыкъ окъуу юй а бирди. Хар атха миннген жажилни айтханына къарс къагъып турсакъ, бизни небиз сакланьрыкъды...

– Хапарны аз эт, – деди ректор, арсарыракъ болуп. – Министрле аманлыкъ излеп, оноуула чыгъармайдыла, иш онгуна тюзелсин деп жибердиле комиссияланы да...

– Мени анга угъайым жокъду, – деди Керти улу, – алай комиссия игини осалдан айыра билирге борчлуду.

– Ол айтханынг? – деп сагъайды ректор. Межамда шошлукъ уюп бираз мычыды. Сора профорг, Сюлеменни ыразы этерге умутланып, сёлешди.

– Сени хатангдан комиссия институтну ишине чурум салгъанды. Министерствону жоругъуна сылтау излерге санга ким эркинлик бергенди? Къурман, башын кётюрюп, профоргга хыны къарады. Сен а не этесе деген оюмун сездирди.

Ректор да суймей эди аны сёзге къатышырын.

– Комиссияны председатели эсли адамды. Аны айтханын жаратмадыңг эсе да, башындан келген оноулагъа сёз къошаргъа керек туююл эдинг, – деди ректор. – Низамны бузаргъа киши да эркин туююлдою...

– Керти айтаса, ким да низамлы болургъа керекди. Алай низам – ол башынгы энишге тутуп тургъанда туююлдою. Низам ол билимди, тюзню терсен айырыргъа болушхан. Эсингдемиди, Сюлемен Юсюпович, – профессор ректорну сагъайтды, – ЕГЭ-ге сен ыразы туююл эдинг, билимли адамла барысы да ыразы туююл эдиле...

– Ол не дегенлигингди? – деди ректор.

– Артда барыгъыз да шошайып къалдыгъыз да, окъуу юйлени эшиклерин жапдырдыгъыз: окъургъа кирир ючюн энди билим керек туююлдою, ахча керекди. Кеп ахча. Къуллугъу болгъаннга билим да керек туююлдою, къуллугъу сыйырылгъынчы, ол не терс ишге да жол ачады, – Сюлемен даулашып, угъай деп къорешмеди, тынгылады. Керти улу кеп затны тюз айта эди, алай комиссияны тырманына эс бурмай, тынгылап къояргъа жарарыкъ туююл эди. Не этсин ансы?

– Суйсенг кеп, суйсенг аз айт, сен терссе, филология институтну жамауаты – бир жанына, сен кесинг – башха жанына. Кишини да аллай эркинлиги жокъду, – деди ректор, айтханына кеси да ыразы болмай.

– Сюлемен Юсупович, – деди Къурман сагъышлы ауаз бла, ректор-
гъа да къарамай, – сен кесинг кѣпню билген илмулу адамса, факультетни
кѣп устазлары ЕГЭ-ге да, тестлеге кѣре студентлени билимлерине багъа
бичгенни да терс ишге санайдыла. Керти алимле тестлеге ышанмайдыла.
Ол алдауду, хатасы – кѣп, хайыры – зукку чибин.

Ректор сагъышланып кѣп тынгылады. Комиссияны ахыр кесаматла-
рын жангыдан окъуду. Сейирди бу комиссияны бичими, деди ичинден.
Керти улуну тырнагъына жетмеген устазлагъа махтау берип, республика-
да бек билимли алимлени бирине уа, бизни анга юскюрген этгенча, алай
жазгъанды. Анга кѣре, ректор Къурманнга уллу чурум салып, комиссияны
бичимине жууап къагъыт жиберирге керекди. Комиссияны председатели
тюз кесамат этмегенди деб а къалай айтсын, айтса да, кеси ачырыкъды.
Ол сайлау да тюз туююлдо: бу къыйын кезиуде университетни филоло-
гия институту, аны устазлары чурумлу болуп къаллыкъдыла. Башындан
келе-келе тургъан оноула барысы да тюз туююлдоле. Алагъа бойсунуп
турсанг, университетни махтаулу, билимли алимлери кетип, къарыусузла
къалып къаллыкъдыла. Алай не медет, Сюлеменни тюз сайлауун ким
къабыл кѣрлюкдю. Ишинги, къуллугъунгу сакъларгъа сюе эсенг, башын-
гы энишге эте да билирге керексе... Заман къутургъан суу кибикиди, ол
баргъан жанына сен да бар, деп излеген...

* * *

Керти улу Махачкъалада бардырылгъан илму конференциядан эки
кюнден къайтып, ючюнчю кюн да ишине бармай, жаза тургъан чыгъар-
масына кѣз жетдире солуду. Нек эсе да университетге барлыгъы келмей,
кеси да ангыламагъан бир жюрек къыйыны болгъанын сезип, кѣп затны
эсине тюшюре, сылтауун изледи. Былайды деп айталмады. Тапчаннга
таянып, къолуна Н.Лесковну чыгъармаларыны жыйымдыгъын алды,
окъуялмады. Жюрегине туююлюп тургъан жашырын шургусу къойма-
ды. Китапны бетине къаплап, таянганлай турду: кѣпмю-азмы мычыды
ол халда, аны билалмады. Неден эсе да элгеннгенча болуп, башын жа-
стыкъдан айырды. «Ол къара маскечик юч кюнню ичинде къалай кечин-
ди, харип, деди кеси кесине. Ачдан ёле болур, ёлмеген эсе да, ёнгелеп
кетген болур бу тийреден».

Къурман кийимин терк жангыртып, итчикге эт туурам хазырлады.

Алыкъын эрттенлик салкъын аяз ёчюлмегенди. Бир бирге къысылып
ёсген тереклени шыбырдашханлары да селеймегенди.

Къара маскечик Къурманни сакълаучу жеринде кѣрюнмеди. Про-
фессор аны атын айтып, эки-юч кере да сѣлешди. Керти улуну ауазына
чабып келип, къуйрукъчугъун ойнатыучу маске абери сездирмеди.

Къурман тийреге къарай, жюрюй кетип, эмен терекни ауанасында
уллу лохпай парийни кѣрюп, аны таба къаршыланды. Керти да, тана ки-
бик, уллу къош парий. Профессор аны бу тийреде бир заманда да эсleme-
генди, энди къайдан чыгъып къалды ансы. Керти улу парийни къарамын
жаратмаса да, къош итле тынч болуучудула деген оюму бла арлакъ теп-
чип, парийге жуууклашханда, сейирсинди. Къызыл таналай уллу къош
итни эки ал бутларыны арасында къара маскени кѣрюп, къууаныргъа

бла кьалыргъа билмей тохтады. Маске да профессорну кѳрген эди, алай жеринден тепмеди, чабып Къурманны аллына келмеди.

– Нек жатаса, жазыкчыкъ, – деп сѳлешди профессор, – кел, аманчыкъ, кел бери, ач болурса, гяуур. Маске кымылдамады, парийни эки бут арасы асыры хычыуун эди, тап, эт кьабындан да ала хычыуундула...

– Кел, ма, – деди, эт туурамны силкинди.

Маске тепмеди жеринден, тап Къурманны таныгъанын окъуна сез-дирмеди.

– Ай аман, гажайчыгъ а, жалынып, ызындан чабып айланыучунгу унутупму кьойгъанса, – деди профессор. Маске, аны уллу лохпайгъа алышханына ийнанырыгъы келмей. – Охо, ач болсанг, парийинги бут араларындан чыгъарса да, ашарса.

Къурман кьолунда эт туурамны таш юсюне салып, ишине ашыкъды. «Жашау дегенинг сейирди», деди ичинден, маскечикге сейирсиннгенин жолну узуну унуталмай.

Дерсле баргъан заман эди да, студентле кѳрюнмедиле. Профессор кафедрагъа киргенлей, шинтигинде тыш адам олтургъанын эслеп кьоюп, жеринде уюду. Къурманны столуну артында олтуруп, аны кьагъытларына кьарай тургъан киши турду. Бир кесек абызырагъаннга ушап сѳлешди.

– Жериме олтургъан кимди деп, айып этмегиз, кечгинлик, мен кафедраны жангы таматасыма. Суйюп, жагъамы жьртдырып келмегенме.

– Ангылагъанма, – деди Керти улу, ауазын тюрлендирмей, – сен аны ючюн жарсыма, уялгъан да этме. Мен кафедрагъа таматалыкъны сагып алмагъан эдим. Жыйырма бла тѳрт жылны ичинде таматалыкъ этип тургъанма. Азмыды ол. Тамамды, бир кесек солуюм. Сен а огъурлу кюнде кел бери, хайт де... Атынг кьалайды, соргъаным ючюн айып этме.

– Мени атым Хангерийди. Темирболатны жашы Хангерий. Мен да филология илмуланы докторума. Алыкъын профессор туйюлме.

Хангерий жерине олтурду. Къурман да кесине жер изледи.

Темирболат улу кьартды, жашды дерча да туйюлдю. Эки жыйырма бла он жылындан атлап, юч жыйырмагъа жуууклашхан кишиди. Орта ѳсюмлюден озгъан, гырхы санлы, башында чачы агъарып, иги да жукъаргъан адамды. Шош, жумушакъ ауазлы. Бет сыфатына кѳре тынч адам болур, деди Къуран ичинден, Гутланы Марзиятха энди эс буруп.

Тиширыу жалан бутларын бир бири юсюне салып, жангы таматаны аллында олтуруп, анга сагъайып тура эди. Къурман эшикден кирип келгенинде, алгъынча ѳрге турса, профессор эс буруп, аны бла да саламлашырыкъ болур эди. Марзият, нек эсе да Къурманны сансыз этип, жангы кьуллукъчудан жумушакъ кьарамын бурмай, сыртын буруп олтура эди. Юсюнде кьысха жыйырыгъы базыкъ бутларын, ѳшюнлерин жапмагъан.

– Кечгинлик, Марзият, жангы адам бла ушакъгъа болуп, сени бла саламлашмагъаным ючюн, – деди Къурман, терезе тубюнде шинтикни сайлап.

Марзият Керти улу таба бурулмай сѳлешди:

– Охо, мындан ары саламлашыргъа кюсеген окъуна этерсе. Ненге махтанып, кьагъып сѳлешириксе энди. Терек бутакъны кьагъып, чий кертмени тьошоргенлей, тьошордюле сени да.

– Охо, охо, терек бутакъгъа сени илиндирсинле энди. Къууанырыкъ-ма, угъайым боллукъ туююлдо, – деди Къурман, Марзиятны гынттылы сёзлерине сейирсинип.

Марзият абери айтмады, Хангерийге къарады: тиширыу профессору сансыз этип сёлешгенин ол ангыларгъа керек эди. Къалай ангылаталсын ансы?

– Дуния кезиудю, – деди Марзият, жангы таматагъа ышарып.

– Къайыкъ да минеди кемеге дегенлигиди, Марзият, – деди Керти улу да, нек эсе да сагъышлы бет алып.

– Сора сен – кеме, мен а къайыкъчыкъмы эдим, – деди Марзият, – охо, болсун алай: энди биз сени къайыкъчыкъ этип, юсюнге минербиз.

Тиширыу профессору аллында сюелди. Ол алаша адамчыкъ, гышмыла кибик, бийик чурукълагъа минип эди да, бутлары бютюн къынгыр кёрюндюле.

Керти улу сёз къоратмады. Къара тынгылауну ийип, биягъы сагъышлы болду. Бу тиширыу арт жылда быллай адепсизликге нек хорлатханды огъесе не заманда да адепсизми эди. Профессору хатасымы жетди – керегин тапдырып, оздурупму къойду. Жарлы керегин эркин тапса, табан кётюргени адетди. Тойгъан тойгъанын кётюралмай, игиликни унутупму къояды, деди ичинден профессор, тиширыу жангы таматаны аллында къубулургъа кюрешгенине жашыртын къарай.

Игилик унутулмайды, дейдиле. Игиге этилген игилик унутула болмаз огъесе аманга этген игилигинг тенгизге теке атханлаймыды? Ол тюрлю затланы юсюнден сагъышлана, кесин да эсине тюшюрдю. Гитчелигинде анга не аз игилик этгенлени профессор бюгюнледе да унутмагъанды, ыразылыгъы ёседен ёсе окъуна барады.

Керти улуну эсиндеди Къзахстанда биринчи классха кимни хайырындан барып, окъуп башлагъаны.

Ёксюз жашчыкъ Къурман анасыны эгечи бла элни къыйырында жербаш юйчюкде жашай эди. Къой орунланы къатында. Жазгъыда алайгъа келип, бир киши сыгын къаза эди. Къурман артда, эслирек болгъанында, билген эди: ол школну директору эди. Сыгынны уа школну къышына хазырлай эди. Анасыны эгечи эски жан жаулукъдан тикген аусуз кёнчегин кийип, ол киши сыгын къазып башлагъанлай, ёксюз жашчыкъ да арлакъда чёге эди, жалан тобукъчукъларын къучакълап.

Школну директору, сыгын къазгъанын селейтмей, жашчыкъ бла ушакъ этиучюсю Къурманны бюгюнледе да эсимдеди. Нени юсюнден айта эди, жашчыкъ да не айтала болур эди – унутханды. Алай бир ушакъларына Керти улу ёмюрюнде да унутмаз.

– Мальчик, как тебя зовут? – деди ол, жугар сапха таянып: школну директору гуппууракъ киши эди.

– Къурман...

– С кем ты живешь?

– С тетей.

– А почему не с мамой?

– Мамы нет.

– А где она, куда-нибудь уехала?

– Мама умерла.

Школну директору (Лев Александрович Эмих) башын энишге этип, бираз тынгылады.

– А ты маму помнишь? – деди сора.

– Нет.

Директор биягы тынгылап, жашчыкыгъа къарагъанлай, иги кесек мычыды.

– Ты в школу хочешь? – деди дагыда.

– Хочу, – деди Къурман.

Жылмы, эки жылмы озду, жашчык унутханды, кюнлени биринде Лев Александрович, аяк машинасы бла келип, Къурманны анасыны эгечине сѣлешди:

– Покормите и оденьте мальчика, ему в школу пора.

Чийли-бишли этип, тиширыу Къурманнга халыу ашатыр-ашатмаз, директор аны аяк машинасы бла школгъа келтирип, партаны да сайлап, жашчыкыны олтуртхан эди.

Сау къаллыкъ, алай бла Эмихни хайырындан ѳксюз жашчыкъ биринчи классха заманында барып, онунчу классны бошагъанды. Он жылны ичинде школну директору анга болушханлай, ѳз баласынача сакъ къарап тургъанын Къурман унутмагъанды, жаны сау къадарда, унутурукъ да туююлду.

Бир-бирледе насып жолун табар ючюн, адамгъа кѳп керек да болмайды. Иги адам сени таудан ѳтдюрюп да къояды.

* * *

Марзият эшикден хыны кирип келип, курс ишлени столгъа хыны тѳкдю. Чамланган ууу бетинден терк кетмеди.

– Не болгъанды, не къыл чайнайса? – деди Къурман, тиширыугъа соруулу къарап.

– Къыл а суююпму чайнайса, быллай курс ишлени окъусанг, – Марзият дефтерлени профессорну аллына тюртдю.

Керти улу бир курс ишни алып, окъуду, экинчисине, ючюнчюсуне да къарады. Узун бармакълары бла столну къагъа, иги кесек тынгылады.

– Сен чамланырча осал курс ишле туююлдуле, – деди сора, – иги ангыламай, ашыгып салгъанса экилени.

– Не дегенлигингди ол? – тиширыуну бети тюрленди – курс ишле къаллайла болгъанларын сенден кем ангылай болмам, айтдырмай къоймай ѳсенг, – Марзият профессорну аллындан курс ишлени сибирип алып, башха столгъа быргъады.

– Къаллай ишге юч неда эки салыргъа керек болгъанын мен да билеме.

– Охо да, ачыуланма, сен экиле салгъан ишлеге тѳртле салыргъа жарарыкъды, хата боллукъ туююлду, – деди профессор, кѳп затны ѳсине туююрюп, сейирсине.

– Алай чомарт болмаученг да сен, Къурман, башхалагъа жетсенг, ариу кѳрюнорге бек сюесе...

– Студентле санга да, манга да башхала туююлдуле...

– Студентлени аманнга юйретирге нек излейсе да, башхала тьююл эселе, – Марзият курс ишлени жангыдан чачып, эки салыннганладан бирин профессорну аллына атды, – ма окъу да зауукъ эт...

– Окъугъанма, сен эки салгъанлыкъгъа, тынгылы ишди. Студент жылларында сен аллай ишле жазалмаучу эдинг. Бош унутханса, устазла санга онг кёзден къараучуларын.

– Унутмагъанма. Хар не да эсимдеди...

– Керти улуну ызындан чабып айланыучунгу да эсингде тутамыса, – профессор бир кёзюн кысаракъ этип, тиширыугъа къарады. – Аман хомух.

– Хар атламымы да унутмагъанма, – деп, махтаннган ауаз бла сёлешди Марзият.

– Сора уа? Санга не болуп кългъанды? Улакъгъа мюйюзчюкле чыкъсала, анасын уругъа кюрешеди дегенлей.

– Айхай, чыкыгъандыла, – деди Гутланы тиширыу, ёхтемленип, – мюйюзчюкле угъай, мюйюзле дерик болур эдинг, алай кишини да урлукъ тьююлме.

– Алданнган этесе, Марзият, ол жумушакъ къулакъчыкъларынгы мюйюзчюкле сунуп, уллу сёлешесе, – деп профессор тынгылауну ийди. Тиширыу тохтамай сёлешип турду, алай Къурман тынгыламады, эшитген окъуна этмей эди. Сагъышына хорлатып, кёп тюрлю шартланы эсине тюшюрюп, тиширыугъа къарады. Адам дегенинг нечик терк тюрленеди, деди ичинден, жазыкъ адам. Ким эди бусагъатлада Марзият, Къурман кафедрадан кетгенлей, анга къайырылып сёлешген тиширыу жазыкъ тьююлмюдю. Кафедрагъа таматалыкъ алай уллу кьуллукъмуду, аны аллында кьубулуп, жёбелеп жюрюрча?

Керти улу Марзиятны студент жылларын эсине тюшюрюп, нек эсе да анга жаны ауруду... Жазыкъ тиширыу, деди кеси кесине.

Бешинчи курсну окъуучусу эди Марзият, Тажиланы Сафариятдан тарыгъып, Къурманнга келгенде.

– Кел, кел, Гутланы мажал кызлары, жууукъ бол, – деди кафедраны таматасы, студенткагъа шинтик тежей. Марзият олтурургъа унамады, эшик артында сөөлди.

Алаша бойлу, акъбет, арыкъ тиширыу. Юсюнде эшилген узун эски жүн этеги, олтанлары ашалгъан, алаша табан гетен чурукълары. Жыйырма-жыйырма бла юч-тёртжыллыкъ.

– Айт жумушунгу, уялма...

Марзият окъуй тургъанлай, эрге барып, жашчыгъына жыл толгъандан сора къайтханын биле эди Къурман. Эринден айырылгъанын да биле эди. Жарлы, юйсюз-кюнсюз, мудах тиширыу.

Тиширыуну буюкыгъанын чёкдюрюп ючюн профессор, биринчи айтханына жууап сакъламай, дагъыда сёлешди:

– Жашчыгъынг а къалайды, игичикмиди?

– Хау, сау болугъуз, хатасы жокъду.

– Кимге кёюп келгенсе, ким къарайды?

– Анам...

– Игиди, – Къурман тынгылауну ийип, терезеден тышына къарады.

Къайтып, жерине олтурду.

- Айт жумушунгу, Марзият...
- Тажиланы Сафариятха бир айтсагъыз эди... Экзамен салыргъа унамайды, – деди Марзият буюккъан ауаз бла.
- Дерслерине жюригенмисе...
- Бир дерсинден да къалмагъанма.
- Нек бералмайса экзамен сора? Билалмаймыса? Сабийинг да къыйнай болур.
- Угъай, Сафарият мени кѳрѳп болмайды, – Марзият, энишге къарап, мудах сѳлешди.
- Сени кѳрѳп болмазгъа не иши барды, не хата этгенсе?
- Мен бирсилеча ахча бералмайма...
- Ол дегенинг? – профессор ѳрге туруп, отоуунда ары-бери атлады, – ол дегенинг неди, кертими айтаса?
- Керти айтама...

Экиси да бир бирге къарап, сѳзлерин жутдула. Къурман сейирсинсе да, Сафариятны юсюнден ол айыплы таурухну эшите тургъанды. Ийнанырыгъы келмей эди. Алай нек эсе да Марзиятха къарап, «тили аманны кюню да аман», деди. Къурмандан башхагъа эшитдирсе, студентледен улутха алыучула къанын ичерле. Тиширыугъа, жазыкъсынып, сен айтхан – таурухду, сакъ сѳлеш, кишиге эшитдирме, деди.

- Охо, жарсыма, экзаменинге мен къаратдырырма.

Профессор Гутланы тиширыугъа шош сѳлешди эсе да, къаны кызып, ачууун чѳкдюралмай кѳп турду. Студентканы ашыргъанлай, мычымай Сафариятны кафедрагъа чакъыртды.

Келди Тажиланы Сафарият. Соргъаны-оргъаны болмай олтурду.

Орта бойлу, юсюнде кийимлерине кючден сыйынган, элли жылындан атлагъан тиширыу. Бети сыйдамды, къарыны асыры алгъа чыкъмаса эди, чырайсыз туююлдоу дерча эди. Алай билим жаны бла артыкъ жютюлюгю болмагъаны бетинде жазылып эди.

Къурман сѳлеширге ашыкъмады, нек эсе да кеси кесине тырман эте, тынгылай эди. «Атангы башынамы кюреше эдинг бу илмуланы кандидаты болсун деп. Охо, болдурдунг, андан бери алты-жети жыл озду, эки сѳзню бирге къошаргъа юйреналмады. Хайырындан эсе хатасы озду. Таулу тиширыу туююлмюдоу, деп жагъангы жыртдыра эдинг да. Энди ма, зауукъ эт. Алтын иер салдынг – ат эталмадынг... Эшеклей къалды...»

– Нек чакъыртхансыз, мен дерслеге барлыкъма, – Сафарият, ышарыргъа кюрешип, сѳлешди.

«Бети къучакълар, жюреги бичакълар», деп келди профессорну эсине.

– Окъуучуларынг къалайдыла, ыразымыса алагъа, – деди Къурман кѳп тынгылагъандан сора.

– Игидиле, хаталары жокъду. Экзаменлени иги бередила, – сагъайып тургъан жюреги чѳгѳп. Тажиланы тиширыу алай сѳлешди.

– Охо да, сѳзню къысхасы, – деп башлады профессор, – кесинги юсюнгден аман хапар нек жайдыраса.

– Не аман хапар?

– Не аман хапармы? Биле болурса аны... Ким къалайда къалай ынычхагъаны да эшитиледи кафедрада, – деди Къурман. – Сен Марзиятха

нек къадалгъанса? Бир жарлы тиширыуну алай басынчакъларгъа жараймыды? Эринден айырылгъанды, бир гыты кибиги бар эди да, аны да къайын анасы сыйыргъанды, жашар жери жокъ, ашы жокъ, къолунда уа сабийчиги...

– Не къадалгъан хапарды ол, – деди, чамланып, тиширыу.

Алай аны ауазы профессорну да чамландырды.

– Кесинг къалай окъугъанынгы нек унутханса, азмы болушханма мен санга? Эсинге тюшюрчю бир. Ызыгъыздан келгенлени жардан тюртюрге нек кюресешесиз...

– Не хатамы кѳргенди, ол сен айтхан жарлы ким эсе да, – Сафарият, къол жаулугъун чыгъарып, мылы кѳзлерин къургъакъсытды.

– Аурууун букъдургъан дарман тапмайды деп, эшитгенмисе?

– Мени бир тюрлю аурууум жокъду! – Сафарият ѳрге туруп, кетерге хазырланнганын билдирди.

– Олтур жеринге, – деди профессор – барды аурууунг, жазыкъ. Аны кесинг сатып алгъанса, анга дарман жокъду ансы.

Къурман не аурууну юсюнден айтханын ангылап, тиширыуну бети къызыл-къолан болду.

– Санга мен аудиториягъа кирирге эркинлик берген кюнден башлап студентледен ахча жыяса. Ахча алмай юч окъуна салмайса, – деди Керти улу, тышында ары-бери ѳтгенле эшитип къоймазча ауазын сабырландырып.

– Ким кѳргенди, айтчы, уллу башыгъыз бла аллай ѳтюрюк къалай айтаса...

– Кѳрсек, сен мында бир сагъат окъуна мычымаз эдинг. Хар кир ишни кѳрюрча болмайбыз да, палах анда туююлмюдю. Сени кибик асылсызланы атха миндиребиз да, ала уа аталарын танымай башлайдыла.

– Жалгъан сѳздю ол. Тамагъы бууулуп, Сафарият андан сора жукъ айталмады.

– Сени мындан къыстаргъа керек эди, жашыртын жюрюген хапар жилин кибикди – таш туюбунден чыкъмай турмайды. Мен бу жол кечейим, мындан ары сакъ бол. Таулу тиширыугъа ушамагъан ишни мындан ары боюнуна бичакъ сал: жел арты жауун болуп къалмайды, буз урады. Марзиятны да къыйнама.

* * *

Къурман экинчи кюн, Марзият кеси да ишге келгенлей, студентлени ана литература бла байламлы чыгъармаларына жангыдан къарап чыкъды. Авери айтмай, сагъышына берилип, иги кесек тынгылады. Сора тиширыу кетерге хазырланнганын кѳрюп, «кетме, сабыр эт», – деди.

Марзият жерине чѳгюп, сагъайды.

– Курс ишлени бир къауумларыны тюз жерлерин терсге санап, тюзгенсе, – деди профессор.

Тиширыу къашларын туюдю:

– Сѳз ючюн, – деди ол, тамагъы бууулгъаннга ушап.

– Сѳз ючюнмю дейсе... Да къайсы бирин айгайым? – Къурманны да бет къаны бузулду – аллай затчыкъланы билер заманынг а болгъан-

ды... айыпды, бийик билим берген мекамда ишлеп, ол тюрлю затланы билмеген...

– Билеме, бек иги билеме. Сен юйретир керекли туююлме, – тиширюу, тамагы бууулганча болуп, андан ары сёз чыгъаралмай, тохтап къалды.

Къарамы тюрленип, кёзлерине ачыуу сыйынмай, тышына чыгып, бизча, профессорга чанчылды. Кёзлерини агъы, гинжилери да бирге къошулуп, уюдула да къара чархыкълагъа ушадыла.

Къурман сейирсинип, тынгылап къалды. Нек эсе да эртте, сабий жылларынды кёрген кёзле эсине тюшдюле. Чамлансала, къайналарына хорлатсала адамланы, жаныуарланы да кёзлери, бирча къарала, жана турган чархыкълагъа ушап къала болурла, деди ичинден.

Къурманнга сегиз жылы толуп, тогъузунчусу башланган эди. Экинчи классда окъуган арыкъ жашчыкъ, къара бурма чашчыгы бла. Итлени, киштиклени, башха жаныуарланы да бек суююп, гыржын юлюшчюгюн эки этип, алагъа бере билген...

Бир кюн Къурман школдан келе, къабакъ эшиклерин ачып, арбазга кирир-кирмез шош тауушчукъ эшитип сагъайды, жеринде уюп, къулак салды. Не таууш болганын аныглаган къыйын эди: тауукъ балачыкъмы чойюлдейди огъесе чыпчыкъ, кёзлери ачылмаган киштик балачыкъмыды... неди?

Къурман, тауушчукъ эшитилген таба барып, акъ терекни тийресинде тохтады. Тап, элгенген окъуна этип, гылыу чычханна мыллыгын кёрдю, сора аны тюбюне-башына кире, юсюне ёрлей да тёнгерей турган балачыгын. Гитчечик, ашыкъ тенгли бирчик. Къурман аны къол аязына салып, юйге кирди. Урчукъ ийире турган анасыны эгечи Айшат олсагъат ёрге туруп, эрленнге ушады.

– Энди бу а ненди? – деди, урчугъун ёшюнне къысып.

– Билмейме, гылыу чычханна балачыгы болур...

– Киштик балачыкъланы, кючюклени жыйып турдунг, энди гылыулагъамы жетди ишинг? Кетер муну мындан, харам затды ол, – деп ачыуланды Айшат, – думп эт...

– Гюняхды, къарыусузга болушмасанг, къарамасанг деучю эдинг да...

– Халал жаныуар болса, аны иши башхады, гылыу чычхан а харамды, теличик.

Айшатны ауазы жумушап, урчугъун буруп башлады.

– Ахшы иш этген – аш жыяр, аманлыкъ этген – таш жыя жашар, деучю эдинг да сен.

– Теличик, бу харамды, харам...

– Гитче, къарыусуз жанчыкъны не харамлыгы барды. – Къурман аны кесинден эшитген сёзлени къайтарып айтып, хорлатмазга кюрешди. Анасыны эгечи сабырланганына эс буруп, школдан къайтса деп, анга асыралып турган нартюх халыуну къыйырын чимдип, къол азында ууакъ бурхуландырды. Сейир-тамаша, гылыу чычханчыкъ, нек эсе да ууакъ къалтырап, жубанырга кюрешди.

Къурман асыры къууангандан, къычырып сёлешди.

– Айшат, къарачы, ашагъан этеди, къарачы!

Тиширыу, алгъа атлап: – Асто! – деди. – Ач кёреме, харипчик.

Экиси да, чычханчыкъгъа къарап, тынгылагъанлай, сюелип турдула.

Жаныуарчыкъны жубаннганына ышарып.

Къарыусуз жаныуарчыкъгъа болушургъа кюрешгенин жаратып, Айшат, бети жумушап, ёксюзге къарады. Тап, жиярыгъы окъуна келди: жазыкъ, анасына ушаш халал жүрекклиди, деди кеси кесине.

– Къуртну окъуна малтап, эзип кетген гюняхды да, – деди Къурман, халыудан бурху сындыра.

– Хау, балачыкъ, алайды, балачыкъ, – деди Айшат, кеси айтыучу сёзлени энди жангыдан ёксюз жашчыкъдан эшите тургъанына къууаныргъа бла къалыргъа билмей. Асыры жумушакъ жүреккли болсанг да, иги тыйюлдо.

– Мен унутурукъ тыйюлме, игилик ёлмейди, игилик игилик туудурады деученг сен къуруда, – деди Къурман.

– Алайды, балачыкъ, алайды, – деди Айшат да. – Сора «Биреуню жюреги – тенгиз, биреуню уа – батмакъ», – деп къошду.

Гылыу чычханчыкъ Къурманны къол аязында гыржын бурхучукъланы ашамай тохтагъанында, жашчыкъ сай табакъчыкъгъа сютчюк тамызып сынады: жаныуарчыкъ сан этмеди.

– Охо, тойгъан болур, жер юйге элт да, анда уячыкъ ишле, жашама къой, – деди Айшат, керти да жаныуарчыкъгъа жаны ауруп.

Анасыны эгечи алай айтханына Къурман ыразы болуп, жер юйге туюшдо. Ол кенг эди, жарыкъ. Тузланган нашасы, кёгети да аз тыйюл. Жашчыкъ аны мойюшонде уячыкъ ишлеп, туюп жанына мамукъчукъ жайды. Артада не заманда келсе да, гылыу чычханчыкъ бауурчугъун анга къысып туруучу эди. Къурманны къол аязында гыржын бурхучукъланы неда будайчыкъ ашаргъа юйренчек болуп, жашчыкъ келип тырхыкга чёкгенлей, ол да жетип, чарыкъ бурунундан башлап, бутуну юсю бла ёрлей, тобугъунда туракълап, жылы къол азынга ал дегенча эте эди. Ала эди Къурман къарыусуз жаныуарчыкъны къол аязына. Бир кюн да унутуп, аны ач этмегенди. Тап, олсагъат ашатып башламаса окъуна, бурхуланы неда бюртюкле излеп, женгине кире эди, инбашына ёрлеп, сууукъ бурунчугъун къулагъына, желкесине жетдирирге ёч эди. Ийис-мийис эте.

Алай гылыу чычханчыкъ адам ийнанмазча терк ёсе эди. Жер юйню мойюшонде Къурман мамукъ салгъан жерде терен уя къазып, андан чыгыучу эди. Жашчыкъ келгенин терк окъуна сезип. Эки-юч ай озгъандан сора гылыу чычханчыкъ олду деп танымазча ёсюп, къылыгъы да тюрленгенди. Энди алгъынча чабып, Къурманны юсюне илиннген да этмейди – уясыны аллында иги кесек заманны мычып, ненг барды, не бересе дегенча, тобугъуна алай ёрлейди. Сагъайып эди.

Кюнлени биринде, нек эсе да ашатыр зат алыргъа унутуп, жашчыкъ жер юйге кирип, олтуруучу жерине чёкдю. Гылыу чычхан да, башха замандача этип, мычымай, чабып, Къурманны тобугъуна ёрледи. Жашчыкъ да, аш келтирмегенин эсинден кетерип, къол аязына миндирди. Гылыу, жашчыкъны къол азындан умутун юзалмай, асыры ачмы эди, адыргыланып, сууукъ бурунун жетдирмеген жери къалмай, ахырында нек эсе да

Къурманны баш бармагына тишин илиндирди. Жаныуарны ол тюрлю кылыгына юйренмеген Къурман элгенип, билегин ёрге секиртди: гылыу чычхан чартлап кетип, арлакьда жерге тюшдю. Алгъа сыртынданмы, баурунданмы тийип, къарап-къарагынчы арт аякъларына туруп, жашчыкьгъа къарады. Ачыуу эки кёзюн бирге къошуп къойгъанча болуп, къан чабып, къызыл тогъайчыкьлагъа ушап.

Къурман, кесин терсге санап, ёрге турду да, жаныуарчыкьны къолуна алыргъа умут этди – къоймады, арлакь жебелеп, биягъы арт аякъларына турду, кёзлерини къызаргъанлары ёчюлюп, акьсыл тогъайчыкьла болдула. Къурмандан къарамын бурмады, эки кёзю да бирге къошулдула.

* * *

– Сени къарамынг мени эсиме кёп затланы тюшюреди, – деди профессор иги кесекни тынгылап тургъандан сора. – Кёзюнде огъунг болса, урукъ болур эдинг мени, жазыкъ сен...

– Нек бола эдим мен жазыкъ, мени суймеген болсун жазыкъ, харип да, – деп, Марзият къарамын бир жанына бурду.

– Игиликни терк унутхан арта игилик кёрмейди, жазыкъ болуп къалады, – кертда дегенлей, Керти улу ичинден неге эсе да жарсып сёлешди. Марзият бла ол шуёх эдиле, энди уа шуёхлукьлары юзюле тура эди. Къурман кесинден къарыусузлагъа болушургъа бек сую эди, анга болушханланы ол бир заманда да унутмагъанды. Бир бирге болушуу тёре юзюлсе, адамланы ёсюу жоллары да юзюллукьду. Сора миллетни келир кюнлерине къар жаууп, бузлатып къоймазмы. Ол оюмуна хорлатып, жарсып, тынгылай эди профессор – кёп жаш адамлагъа болушуп, аланы кенг жолгъа чыгъаргъан адам, энди сокьуранырыгъы буууп, тынгылайды. Хар тойгъан адам табан кётюрюп барса, табанлар адам окьуна къалмаз, ёз башларыны къайгысын этип, болушлукьларын тохтатырла. Ма бу тиширыу, харип, кеси кесин танымай, къубулуп, жебелеп, атлап башлагъанды. Адамны адам этген аны эсиди, биреуню игилигине ыспас эте билмекликди. Бир-бирлени уа эслерин суу талап къояды. Эсин суу талагъан инсан а, къолундан келсе, ызындан ёсе келгенлени басынчакьлап жашайды – ол жазыкъ туююлмюдю. Ма бу тиширыу тюнене студент эди, Керти улудан болушлукь излеп, ызындан айланган. Бюгюн а студентлени басынчакьлап, анга къууанып ёхтемленген.

– Биреулен санга жандыргъан чыракьны ёчюлтюрге нек кюрешесе, харип, – деди Къурман, тиширыугъа жаны ауруп, – студентлени да къоркьтургъа бош базынаса...

– Мен харип туююлме, – деди Марзият, ачыуун жангыртып, – бусагъатда къоркъа билмеген студент окьуй да билмейди. Студент уялса – иги, уялмаса уа, таякъ керекди.

– Сени айтханынг шакьыны жалагъан кибикди. Шакьыны жалагъан а адам да, алим да болмайды. Сен кёп затны унутуп сёлешесе. Эсинге тюшюрсенг, алай айтырыкъ туююлсе...

– Мен бир затны да унутмагъанма, – деди тиширыу, хыны сёлешип.

– Унутмасанг, мени бла – кесинги устазынг бла – хыны сёлешаллыкь туююл эдинг. Кел, чамланма, мен кёп затны эсинге салайым... Алай

Къурман тиширыугъа эшитдирип, абери айтмады. Тынгылауну ийди да, нек эсе да он-океки жыл мындан алгъа Марзият къаллай болгъанын кёз аллына келтирди.

...Къарыусуз, алаша тиширыучукъ, бети эриши туююл эди, алай эски чурукълары аны сыфатын буза эдиле. Болушуп, диплом иш жаздыргъанын профессор унутмагъан эди да, болушлукъ излей кафедрагъа келгенинде, жаны ауруп, къагъытчыгъа алгъан эди. Эринден айырылып, юйсюз-кюнсюз къалгъан тиширыу ючжыллыкъ жашчыгъына аш-суу тапмай къыйналгъаныны юсюнден Марзият тарыгъып кеси айтхан эди. Кафедраны къагъытчысы болуп ишлеп башлагъанында, ючжыллыкъ жашчыгъын да келтирип, устазлагъа кёргюзтгенин Къурман бююнча эсинде тутады. Къара шинли ариу сабий. Анасына ушаш акъбет, къаракёз. Замансыз мудах болгъан жашчыкъ, устазла конфет-къалач узатсала, уялгъандан, тартынып ала эди. Къурман а аны ол къылыгъын кёргенде, кесини ёксюзлюгю, уялчакълыгъы да эсине тюшюп, сабийге минг сом узатхан эди. Жашчыкъ мюйюшге къысылып, буюгъуп, алыргъа унамады – ыспас этип, анасы алды. Экинчи-ючюнчю кюнмю эди, Марзият жангы, саргъыл жыйрыкъ кийип келгенинде, сыфаты да, олду деп танымазча, тюрленип, бети, санлары да ариу эдиле.

Къурман Марзиятны къагъытчы иште кёп тутмады – жер белгиленгенлей, кесине аспирантурагъа алып, тамам эки жылдан илмуланы кандидаты деген сыйлы атха тийишли болурча болушлукъ этген эди.

* * *

Къурман, тенгизча уллу, кёлню жагъасында сюелип, муну ахырычеги бармыды дегенча, анга къарап турады. Суу шууудап, толкъунлары бир бир юслерине чапдырып, туююшдюре, къууушуп келгенлени жагъаларында шошайтады. Бютюнда Къурман сюелген жагъагъа, дерти болгъанча, ёшюн уруш этип, сызгыргъан къатыш сарнагъанын кёкге чачып, жауун жаудурады.

Арлакъда къара къалпакълы ёсюмлю адамны сюелип, суугъа къарап тургъанын энди эслеп, ол алайгъа къачан келгенди деп, Къурман кеси кесинден сорду. Кимди? Таныйлмады. Танырыкъ эсе да, толкъунланы жаууну иги кёрюрге къоймай эди. Кюнню кёзю саргъылдым бояу тёмеген жер жокъду. Алай бир сейири – къара къалпакълы киши сюелген жагъаны этегине кюн тиймей эди, алай нек эсе да, жабыу жайылгъанча, ауаналыды. Ол ауана эсе, жайыла келип, Керти улуну юсюне да тийди, аны аякъ тюбюнде жер хурттак да къаралды.

Кёпмю-азмы заман озду, профессор билалмады, жел кётюрюлдю, къара булутлай болуп, сызгырып-улуп, суу башында къанат керди. Озуп кетип, дагъыда къайтып, къаргъаланы къычыртып, ёрге-энишге сюрдю. Желми сюрдю огъесе къайры барырларын билалмаймы учдула...

Толкъунла да, уллудан уллу бола, тенгизни чюйре айландырдыла. Тенгиз жилады. Жиладымы огъесе Къурманны къулагъына тарыгъыу жырыз макъаымы чалынды. Ол шошаймай эди, жууукъдан-жууукъ келип, эшитиле, жагъада башха тауушланы ёчюлтдю. Сора узакъда, тенгизни аргъы этегинде, кеме кёрюндю. Толкъунла аны эки жанына

чайкбай, дагыда агъара келе эди ол. Жууукъдан жууукъ бола. Къурман эрикмей къарап турду. Иги жууукълашханда, Къурман аны эки къатлы уллу мекямгъа ушагъанына эс буруп, къуанды. Тамагъы бууулуп: «Шукур болсун, кемебизни батдыралмагъандыла, не кюрешди эселе да, сауду, къутургъан тенгизни жырып, толкъунланы ёчюлтюп келеди, шукур болсун», – деди. Къуаннганын бирлеге билдирирге адыргъланып, арлакъда сюелген къара къалпакълы кишиге кычырды: «Кёремисе, кемебиз сауду, батдыралмагъандыла, тенгизни толкъунларын хорлап келеди, келеди жууукълашып», – деп кычырды.

Къара къалпакълы, къара шинли киши да, къуаннганымы этди, терк окъуна Къурман таба бурулду. Профессор, аны танып къоюп, бютюн бек къуанды – ол Юсюп улу Сюлемен эди. «Ректор къайдан ажашып сюеледи былайда, кеменими сакълай болур», – деди профессор ичинден. Хау алайды, ёзге не этерик эди былайда. Ариу, бийик, эки къатлы кеме. Терезелерин кюн кюнюшлендирип. Кеме энди жагъагъа жетеди, кёп къалмагъанды дерча болгъанлай, къайдан эсе да кызылгъа боялгъан къайыкъ ызындан жетди. Андан юч адам чыгып, кемени ал жанына ёрледиле. Ал жанында кёпмю, азмы мычыдыла – кемени жюрюшю селейип, ал жаны суугъа батылып, арт бёлюмю ёргерек чонкъайды. Ол халда бираз келип тюзелди да, сора дагыда ал жаны толкъунлагъа хорлатды, тенгизни жукъа жерине жетип, зыгъыргъамы тирелди, нек эсе да тохтап къалды. Аны алайлыгъын кёрюп, Юсюп улу Сюлемен аркъан атып, ал жаныны къалайына эсе да илиндирди. Къурман да чабып жетди да, экиси да аркъанны тарта, кемени жеринден тепдирдиле. Аз-аздан тепдире, тарта, кемени тенгизни жагъасында тохтатдыла. Аркъанны кыйырын да эмен терекге байладыла.

– Энди кемебизге киши хата эталлыкъ туююлдо, – деди ректор, Керти улугъа энди эс буруп.

– Сен хайт десенг, айтханынгча болур, – деди профессор, – бизни кемебизни батдырыргъа кюрешгенле ким эдиле, къайдан келгендиле?

– Къой, сорма, – деди ректор, – узакъдан келген къуллукъчуладыла. Экиси да, ушакъ эте, жагъа бла ёргерек келгенлей, ары дери кёрюнмеген жамауатны кёрюп къоюп, сейирсиндиле. Эр кишиле, тиширыула, жаш тёлю да басынып, симсиреп сюеле эдиле. Сюлемен бла Керти улудан да алгъа жамауатны къатына тышындан келген ючеулен жетдиле да, жамауат энишге ийилип, кими бёркюн тешип, келгенлеге салам бердиле. Бир кере ийилип къалмай, эки-юч кере да ийилдиле.

– Сейирди, – деди Къурман, – санга салам бермей, кемени батдырыргъа кюрешгенлеге нек жалынып саламлашадыла?

– Ала къуллукъчуладыла, уллу къуллукъчула, – деди Сюлемен, ышарып.

– Сизни кемебизни суудан чыгъаргъан адамгъа салам бермей, танымагъан адамларыгъызыны алларында тобукъ нек урасыз? – деди профессор, жамауатны къатына жетгенлей.

– Не кеме хапар айтаса, биз кеме кёрмегенбиз, – деди жыйылгъанладан къайсы эсе да.

Сюлемен да, Къурман да артха бурулуп жагъагъа къарадыла: кемени кёрмедиле.

– Къайдады кеме, – деп элгенип, профессор Юсюп улуна къарады.
– Мен кѳрген кемени сен да кѳргенсе, – Сюлемен жагъагъа кеме къалгъан жерге ашыкъды. Профессор – ызындан.

Жокъ эди кеме. Аркъан да жокъ эди.

– Суу алып кетгенди, биз кѳрмей, уллу кѳллю болгъанлыкъгъа, – деди Юсюп улу.

– Суу элтирик болса, быланы элтирик эди, – деп, профессор жагъа тюрбюнде ары-бери чайкъала тургъан къызыл къайыкъчыкъ бла сабий илляу кемечикни кѳргюзтдю.

– Не медет, къойланы бѳрюледен, малланы айыуладан сакъларгъа боллукъду, къоркъутуп. Адам а, къуллукъу сыйырылгъынчы, бир затдан да къоркъмайды. Къуллукъ анга ѳмюрлеге деп берилген сунуп, артыкълыкъ этип башлайды, – Юсюп улу къюсюнюп, чайкъала, сарнай тургъан тенгизге къарады.

* * *

Керти улу, неден эсе да элгенгенча болуп, сескенип уянды. Не кѳреме да, не къалама дегенча, тѳгерегине къарады: алай отоуну къабыргъаларындан башха не кѳрлюк эди. Жюреги къыстауланып ургъанына сагъайып, кеси кесин сабырландырды. Тюшоню юсюнден сагъышланып, былайды деп айталмайды. Жаратмады, ырыслап, Аллах игисин буюрсун деди. Окъуп, билим алып, белгили алимге дери ѳсдюрген университет керти да кеме кибик эди, энди ол илляу кемечикча тюрбюнде нек кѳрлюк деп, Къурман ырыслады. Ёсюп келген жаш тѳлюге билим берген жазыучуланы, алимлени ѳсдюрген университетни алай кѳрюнгенине ырыслап. Керти улу таянганлай турду. Шимал Кавказда ол иги окъуу юйге саналгъаны кѳплени ѳхтемлендире эди, Къурман да аладан бириди – университетде ѳсенди ол, ѳксюз жашчыкъ окъургъа кирип, ата юйю болуп къалгъан окъуу мекам... Огъесе мени кибикле аны унутуп, осаллыкъмы этебиз. Юсюп улу Сюлеменни да ол ѳсдюрюп, адам этгенди. Сора уа не бола турады, кимни хатасы жетеди? Къырал башчыланымы огъесе бизними – устазланы?

Сагъышына былайды деп тохташхынчы, Къурман туруп, телевизорну ишлетди да, жангыдан таянды. Бир сейири – аны марап-къарап тургъанча, алгъаракълада эшитилген хапарны кѳрюп сагъайды. Москвадан окъуу бла байламлы келген къонакъла бла университетни ректорун, къырал башчыладан эки-юкюсюн да кѳрдю. Ызындан устазланы къаууму да тизилишип, бек алда ючеулен аудиториялагъа кире, аланы къабыргъаларына къарап, къолларын силкиндире. Юсюп улу Сюлемен бла къыралгъа башчылыкъ этгенледен бири – экисини орталарында Москвадан келген къуллукъчу – кекели бир жанына таралып, ѳсюмлю, сары шинли киши. Аны эки жанында келгенле да андан алаша тюрюлдюле. Къонакъ къабыргъалагъа къарап, сѳлеше, къолларын силдесе, жанында экиси да башларын чайкъап, къолларын ойната. Не тюрлю эсе да, къонакъ базыныулу, эркин сѳлешгенге ушап, жанында экиси уа аз-маз гуппурланып, къонакъдан алашаракъ кѳрюнюрге суююп, алай сѳлеше. Окъуу жыл башланмагъанды, отоула алыкъын сангыраудула, сора была не излейдиле,

неге багъа бичип хапарлашадыла, – деди Къурман ичинден, – къабыргъала сыйдаммыдыла, акъмыдыла депми къарайдыла? Университетге багъа биче эселе, студентлеге неда устазланы лекцияларына тынгыларгъа борчлу тюйюлмюдюле? Бир къауум жыл мындан алгъа келгенле алай этиучю эдиле. Огъесе ол адет эскиргенмиди?

Университетни отоуларына кире-къарай айланганла кѣпмю-азмы мычыдыла, тышына чыгъаргъа, кийиз-кюйюз бла ариу жасалгъан арбазда тепсеучю къауум – къызла, жашла – сакълап тура эдиле, гюрен тохтап, къонакъланы эслегенлей, тепсеп башладыла. Не тепсеу тепсей эдиле – профессор билалмады. Билирча да тюйюл эди: къызла жалангач – ёрге-ёрге секиришип, бел тюплерин урчукъландырыргъа кюрешип. Миллет тепсеумю тепсейдиле – угъай, тюйюл эди: не бек секире эселе да, Къурман ангылаялмады.

Жазыкъ миллет адетлерибиз-тѣрелерибиз, деди Къурман, ичин жарсыу сыйырып. Омакъ кийинип, сууда къанкъазлача сюзюлюп барыучу къызла, энди къанатлары къырккъылып, секиришген сенгирчкелеге ушап нек къалдыгъыз, кимлени эриклерге кюрешесиз?

Тепсеу къыза баргъанына да къарамай, Москвадан келген къонакъла ызларындан тизилген къауум да кетип къалып, сора кѣп мычымай, университетни жыйылыу барыучу мекамларында кѣрюндюле.

Москвачы сары шинли, субай къуллукъчуну сѣлешгенине тынгылап, Къурман кеси кесине айып этди. Сизни университетча тынгылы окъуу юйле Шимал Кавказда жокъдула деп, сѣлеше эди къонакъ.

Сары шинли къонакъ келе-келгенлей, университетни игилигин кѣрюп, ангылап, бийик багъа берди, биз а не, эки жыйырма жыл ишлеп, окъуу юйюбюз махтаулу болгъанын билалмай жашайбыз. Окъуу юйлеге махтау берирге мекамларыны къабыргъаларына къараргъа керек кѣреме. Къурман а эндиге дери аны билалмагъан не тюрлю профессорду...

Жазылгъан шагъат къагъытла илмудан, окъутууда усталыкъдан да баш болгъанларын билмеген Къурман – жазыкъ алим тюйюлмюсе сен?

Алай Керти улу кесин билимсизге, жазыкъгъа да санамайды. Университетни 3-чю курсунда окъуй тургъанлай окъуна аты фахмулу кесаматчыгъа айтылгъан жашды ол. Литература бла байламлы аны илму, кесамат ишлери газетледе, журналлада басмаланып, анга махтау, ыспас да келтиргендиле. Артда, юч-тѣрт жылдан сора бурма чач Къурман уллу къыралны битеу жаш кесаматчылары жыйылып, кенгешлерине къатышханында, ючеулен бек жютю, фахмулулагъа саналгъанладан бири Къурман эди.

Керти улу суратлау чыгъармала жазып, сурат ишлеп да эртте башлагъан эди. Университетни энчи белгиле бла бошагъанында орус литературадан аспирантурагъа кирирге базыннганды. 1960-чы жыллада, бусагъатладача болмай, аспирантурагъа кирирге умут этген адамдан илму статьяла излей эдиле – ол тохташхан жорукъ эди. Энди уа не? Кимни хатасындан сансызлыкъ сынап, аспирантурагъа тынч киредиле билмисизле, эки сѣзню бирге къошуп, статья жазалмагъанла илмуланы кандидатларыбыз деп, ёхтемленнгенле: ол къалай аякъланган жахилликди?

Къурман илмугъа жол тапхан заманлада кандидат диссертациялагъа излем уллу эди – 400–500 бет жазаргъа керек эди. Керти улу да 400 бет

жазгъан эди. Артдан-артха ол излемни асыры озгъаннга санап, литература бла байламлы кандидат диссертацияланы 140–150 бетден оздуруп жазаргъа къоймай, аны мардалагъан ким эсе да хатасы уллу болгъанын энди киши жашырмайды. Ким белгилеген эди диссертациялагъа аллай жорукъну – къайсы къуллукъчу эди? Къайсы къуллукъчула эселе да, аякъларын ташха уруп, къыралны илмусун акъсатдыла: кандидатла кёп – илму аз. Ол илмуну акъсатханла кеслери акъсадыламы? Акъсагъан болмазла.

Бир-бир къырал, жамауат жумушлада иш алайды – къуллукъгъа кирген билимлимиди огъесе билимсизмиди деп, сагъышланган төре болмайды. Къуллукъчуну айтханына баш уругъа керекди, къынкъ дегенни уа башындан бёркю тюшмей къалмайды.

Къуллукъгъа келе-келгенлей, тийресин а кёзбаучула сыйырадыла. Ала этедиле аны базыныулу, кеси кесине да оздуруп ийнанырча.

Къуллукъ алгъан адам къуллукъ анга ёмюрлеге берилмегенин эсгералмайды. Тюз жол бла айный тургъан жамауат, ол угъай, къырал ишге окъуна оноу этерге термилип, терсине тартса, киши ашыкъма, терс болма дерге базынмайдыла. Неге керекди ол, атха минип баргъан къайры баргъанын кеси биледи.

Къуллукъчуну терслиги, эртте-кеч болса да, ачыкъланады, ким ачыкълады аны, къалай бла, не бла? Иш анда туююлду: къуллукъчуну атдан тюшюрселе, тийресиндегиле аны малтайдыла. Алай жилинны башы эзилгенликге, аны жайгъан ууун жуугъан тынч болмайды. Жахил къуллукъчу этдирген жабалакъны къырпакълыгъы адамланы къыйнамай къоймайды.

* * *

Кертиланы Къурман ишге ашыгъырча туююл эди, солургъа берилген кюнлеринден бириди. Алай анда, кафедрада, тамамлар иши эсине тюшюп, тынгысыз этди.

Профессор, тышына чыгъар-чыкъмаз мылы шошлукъну сезип, жукъа кийиннгенине сокъуранды – артха къайтыргъа суюмеди. Къыстау атлай, орамны бир жанындан башха жанына ётгенлей, шошлукъну аязчыкъ юркютдю да, тереклени шууулдагъанларын эшитди. Ууакъ шулпучукъ да шыбырдады. Къурман сан этмеди: сахарны кенг, орта орамы бла мылы туманны жырып, энишге айланды.

Чурукъ бурунлары бла жол жанларын саргъалтхан чапыракъланы къозгъап, чюйре айландыра, элгендире. Орамда ёрге-энишге озгъанла аздыла. Аны ючюн болур эди – Къурман жолну саргъалтып, шыбырдашхан чапыракъладан къарамын бурмай бара эди. Терекледен саркъгъан сары чапыракъла къатыш шош учхан жашил чапыракълагъа сейирсине. Сагъышланып, жашаулары тауусулгъан чапыракълагъа къатышып, жашауларын аязчыкъ юзген кёк чапыракъла да учушуп, аякъ тюпге тюшедиле, деди профессор ичинден. Алай болургъа керек туююл эди, не медет, адамланы жашаулары алайды: бирлеге жылла «кюз артына, къышха» дери бериледиле, башхала, кюнню кёзюн кёргюнчю окъуна, акъгъан чапыракълагъа къошуладыла. Не этериксе, жашау бирлеге – къыл, башхалагъа – къылыч.

Сагъышы юзюлгюнчю, Къурман тюзюнлей барып, университетни босагъасына дери элтген орамгъа чыгъып, ёрге-энишге мудах жюрюй тургъан кишини кёрдю. Аны аты Исхакъ Таусолтановичди. Тёрт жыл мындан алгъа ол республиканы бек тамата къуллукъчусу эди, аны бла тубешгенле кеслерин насыплыгъа санагъан. Оноуна кишини къошмагъан, сёзге уста къуллукъчу.

Тёрт жылдан бери уа ол, къуллукъсуз къалып, эрикгенин орам бла ёрге-энишге жюрюй кетерирге кюрешеди. Киши жол нёгерлик этмейди, танышла, жуукъла, аны бла сёлеширге термилгенле — барысы да тасдыла, думп болгъандыла. Исхакъ ёрге-энишге озгъанлада танышларын кёрюрге излеп, бетлерине ышанлап къарай эди – киши саламлашмайды, озуп кетедиле.

Къурман Исхакъ Таусолтановични ишге бара, къайтып келе да кёреди. Саламлашырча таныш туююдюле.

Бюгюн эрттенликде уа нек эсе да озуп кеталмады – къарамлары тубешгенлеринде, профессор:

– Здравствуйте, – деди, тохтагъан а этмеди.

– Одну минутку, молодой человек – деп, Исхакъ ызындан сёлешди. Къурманны къатына келди. Орта бойлу, арыкъ киши.

– Молодой человек, вы меня знаете? – Исхакъ шош да, мудах да сёлешди.

– А кто Вас не знает... Вас вся республика знает, – деди профессор.

Исхакъ эсленир-эсленмез ышарды.

– Вы, наверное, хотите сказать, что вся республика знала.

– Нет, почему, все жители республики знают.

Исхакъ ышарып тынгылады.

– Молодой человек, у вас закурить не найдется, случайно, – деди сора.

Къурман тютюнчю туююл эди, алай жокъду деп айталмады.

– Я сейчас, одну минутку... – профессор жолну ары жанында тюкеннге чабып, сыйлыгъа саналгъан тютюн келтирип узатды.

– Пожалуйста, возьмите.

– Благодарю, молодой человек.

Къурман бираз жол къоратып, ызына къарады, Исхакъны кёрмеди.

«Адамны къадары сейирди, былайды деп билмезсе», – деди ичинден, нек эсе да. Кюнню халы алай терк тюрленнгенине да жарсыды. Къарап-къарагъынчы, кёк къаралып, тийрени туман сыйырды. Жел сызгъырып, улуп жетди. Жол жанларында тереклени чайкъап, жаланнгач бутаклары бир бирге урдуруп, мюйюз тауушла этдирди. Сары, мылы чапыракълагъа жан салып, ёрге-ёрге суурду. Къычырышып, ала къатыш къаргъала учушуп, къайры эсе да къууушдула. Сора жауун урду да, тийре бютюн кърангы болду.

Къурман ашыгъып, жибимезча, юй мюйюшге къысылды.

Жауун къыстау келгенича, терк да тохтады. Туман чачылып, кёк ачылды. Кюн тийип, анда-мында кёлчюклени, ырхыланы жылтыратды. Сора Кергиланы Къурман да жолуна ашыкъды. Университетни арбазына жетгенлей, студент жылларындан бери таныгъан, атлары айтылгъан эки

профессоргъа тюбеп къалды да, тепчий да, тохтай, мудах сёлешгенлерине эс бурду. Саламлашды.

– Мудах кёрюнесиз нек эсе да, – деди Керти улу.

– Сейирмиди, – деди Исмаил Афаунов – 70 жылындан атлагъан чырайлы, намысы жюриген, уллу алимлиги болгъан киши. Кёп жылланы ичинде тил кафедрагъа таматалыкъ этип тургъан.

– Иш алайды, – деди аны нёгери Бетал Хакяшевич – ол да белгили алим, – ким эсе да окъуугъа, илмугъа да дерт тутханнга ушайды...

– Нечик? – Къурман, не айтыргъа билмей, экисине да кезиу къарады.

– Сени жашауунг да университетдеди, Билим министерстводан келген къагъытны хапарын эшитирге керек эдинг, огъесе аны жарсыуу бизни малтап, сени къубултурукъму сунаса? Афаунов иги ышанмагъанча Къурманнга алай къарады.

Ол къагъытны хапарын Керти улу да эшитгенди: сагъат санлары, лекцияла окъурча 95% процентден аз болгъанланы барысын да ишден кетерирге деген буйрукъ этген къагъыт. Аны магъанасы былайды деп, киши ангыламай эди. Окъуу ишге заран келтирлигин а кичиле, таматала да биледиле. Анга кёре эрттеден бери ишлеп, усталыкълары уллу болгъанланы ишден къыстаргъа керек эди – аллайланы сагъат санлары 75% – 90% процентден озмайды, озар керекли да туююл эди. Белгили алимле окъутхандан сора да илму тинтиу ишле хазырлай эдиле, алайсыз бийик билим берген окъуу межамлада ишлегенле хата болмаса, хайыр келтирмейдиле. Ол къагъытны буйрукъ къагъытча Москвадан бери ким жибергенди, ол жажил къагъыт болгъанын Билим бериуню министерствосу билмеймиди? Не излейди анга къол салгъан къуллукъчу?

– Угъай, мен да эшитгенме аны хапарын, – деди Къурман, бироз тынгылап туруп. – Сиз кетсегиз неда сизничала, сора студентлени ким окъутурукъду?

– Ууакъ-тюекле, жажилле, башларындан таш бла туюе турсанг да, къынкъ этмезликле, – деди Бетал Хакяшевич.

– Да аны бизни ректорубуз унарыкъмыды? – деди Къурман.

– Унамаз деп турабыз, алай кафедрада кёпдюле, ол къайсы бирине кёз-къулакъ болаллыкъды...

– Ректор ол жажил къагъытха жол бермез, ышанабыз, алай ол биз адам даражасына чыгъаргъан билимсиз устазла къууанып, къарс къагъа, чабышып айланадыла. Биз энди башыбызгъа эркин болабыз, бизге уллу сёлешириклени ишден кетеридиле деп, – Афаунов, неге эсе да сокъураннганын жашырмай, мудах сёлешди.

– Кертимиди ол? – деди Къурман, – туура аллай адамлыкъсыз а этмезле, таланнган.

– Этмезлеми дейсе, сакълап тур, – Бетал Хакяшевич, не сылхырладанса сен дегенча, Къурманнга къарады. – Ол сен кандидатла этип, адамлыкъгъа жол ачханла, къууанчлары ичлерине сыйындыралмай, чабышып айланадыла, – Кертиланы Къурманны мындан къыстагъандыла, энди аны аягъы бери басмаз, шукур болсун деп...

Къурман Беталны сёзлерине ийнанмады: игиликни жаныуарла окъуна биледиле, ол билим бергенле уа алай къалай этерле. Билимсизле эселе да, адам балалары туююлмюдюле.

Къурман факультетни эшигинден атлап, мекамны экинчи бѐлюмюнде кафедра къатына келгенлей, сохталарын кѐрюп, тохтады. Саламлашдыла.

– Нек жыйылгъансыз былайгъа, нек мудахсыз?

– Мудах болмай не этейик, – сохта къызладан бири алгъа тепчиди. – Бюгюн сиз окъутхан литературадан экзамен Тажиланы Сафарият бла Гутланы Марзият аллыкъдыла да, къоркъутмай сѐлешмейдиле...

– Сиз къоркъмагъыз, – Къурман лекцияланы окъутхан сынау ишлени бардыргъан устаз экзамен алмай, башхала алгъан тѐрени терге санап, таматала бла кѐп даулашханды, алай жарлыны айтханы чапыракъдан ѳтмейди: эшек бузгъа тирелгенча этедиле бир-бир оноучула. – Бу экзамен тынч экзамен туююлдо, алай сиз къоркъмагъыз: литератураны ол бѐлюмю сизден иги киши да билмейди. Хайт дегиз... Керти улуну кафедрагъа киргени бла чыкъгъаны тенг болду. Дерсине ашыгъа эди.

Факультетни ючюнчю, тѐртюнчю, ол угъай, бешинчи бѐлюмюнде да хал бирча жарсыулу болгъанына Къурман да жарсып, юч сохтасы келлик отоуну къатында сюелип, ѳрге-энишге жюрюген устаз нѐгерлерин кѐрмегенча этип турду. Хал уялырча эди.

Сохталары 30–40-дан аз болмагъан устазла аудиторияларына терктерк къарай, келлик 3–4 тѐрт сохталарын кѐрмей, баштѐбен болуп, ѳрге-энишге жюрюйдюле: тинте келлик комиссияны адамлары сохтала жокъдула деп хазна жарсымайдыла, устазланы кѐрмеселе, аланы терслейдиле.

Келмей эдиле Къурман окъутхан 3 сохта да: Керти улу ары-бери тепчий кечинген устазлагъа къошулду.

Бир бири ызларындан тизилишген аудиторияланы эшиклери, ачыла-этиле, безгилеринде ойнай, сарнагъан къобуз таууш этедиле. Ичлеринде юй иеси кибики, кѐзге урунмаса да, жел терезеледен уруп кирип, силкинеди. Сыпдырылып тышына чыгъа, дагъыда сокъуранып, эшиклени гылжыулатады. Келмедиле сохтала, кѐрюнмедиле – огъесе энди ала тюзлеге кетип, тюзледе жортуучу желле берими келдиле? Не болдула, нек ѳнгеледигиз биз ѳсген, бизге билим берген мекамдан? Ким ѳпкелетди сизни? Бизге насып юйю болуучу мекамдан нек къачдыгъыз, юркдюгюз? Огъесе энди кюн, терезеден шош кирип, алгъынча жылытмаймыды?.. Терезе тюплеринде жашилленип, шош жырлаучу терекле бушуу-бушман болупму къалдыла, сизнича, ала да ѳнгелеп, къачыпмы кетдиле.

Тюрлю-тюрлю сагъышлагъа хорлата, Къурман кеси жангыз иги кесек заманны оздуруп, сора кафедрагъа къайтды.

Кафедрадан узакъ кетмей, сохталарындан ючюсю сюелгенлерин кѐрюп, Къурман къатларына барды.

– Энди уа кимни сакълайсыз огъесе экзамен берирге алыкъын кирмегенмисиз? – деди Керти улу.

Юч сохта къыз да, пырх-чырх болуп, бир бирлерине къарадыла: профессоргъа айтайыкъмы огъесе айтмайыкъмы дегенча этдиле.

– Неге ышарасыз, не болгъанды? – деди Къурман.

Студент къызладан бири, кюллюгюн кючден тыйып, сѐлешди:

– Билемисиз, Кешокъланы Алимни къаллай романын окъугъансыз деп соргъанды да Тажиланы Сафарият, мен а «Под старой грушей» дегенме. Экиси да бир аууздан тюз айтаса деп къойгъандыла.

Къурман, билинир-билинемиз ышарып, башха студент къызгъа къарады:

– Санга уа къаллай соруу бергендиле?

– Саид Чакхив кимди, къалай чыгъармасын окъугъанса деп соргъанды Марзият Хажбекировна.

– Сен а не айтханса?

– Къарачайлыды, «Хорланнган жазуу» деген поэманы ол жазгъанды, дедим.

Къурман, мудах бетли болуп, энишге къарады, иги кесек тынгылады.

– Къаллай белгиле салдыла сизге, – деди сора.

– Тёртле.

– Ол затланы манга айтдыгъыз эсе да, энди кишиге эшитдирмедигиз. Ангыладыгъызмы? – Керти улу ачуланып, кимге ачуланнганын а билдирмей кетип къалды.

Айып иш эди ол, илмуну кандидатларыбыз деп, ёхтемленип жашагъан устазла студентлени терс-тюз айтханларын ангылаялмагъанлары. Сафарият, Марзият жангыз туююл эдиле – аллай жахилле институтда кёп эдиле. Сора кимдеди аны айыбы, кимди терс? Ректорламы, проректорламы огъесе кафедраланы таматаларымы, жахил устазлагъа жол бергенле кимледиле? Къурман а терс иш этгенледен бири туююлмюдю, илмуланы кандидатлары кёп болсунла деп, жагъасын жыртдырып кюрешген... Терсликге шагъат болуп, тынгылауну ийип тургъан башхамыды, ол да терсди. Бусагъатлада уа терс ишлеге тёзгенле кёпден-кёп бола барадыла... Тёзерге жарамагъан...

Институтну бир бёлюмюнден башхасына туююп, Къурман устазланы жыйылыуларына къошулургъа ашыкъмады. Ашыгъыргъа керек да туююлдю – институтну директору Светлана Андреевна артыкъ ашыкъгъаннга ушамайды, отоунда олтурады.

Аны болушлукъчулары – юч жаш тиширыу – къоюнларына ишчи къагъытланы къысып, чабышып айланадыла. Отоудан отоугъа кире, туюп-баш бёлюмлеге чыгъа да, ызларына къайта. Къуллукъгъа арт айда илиннген тиширыуладыла. Эрттеден ишлей келгенлени кетерип, аланы орунларына алыннгандыла. Нек, не хыйсапдан – аны киши да билмей эди. Сынаулу къуллукъчуладан эсе, баям, жумушакъ къылыкълыла бек керек болурла. Сёз къайтара билмегенле...

Юч тиширыудан бири Зурият – уялчакъ, кишиге сёз къайтарыргъа хазна базынмагъан устаз, Къурманни энди кёре тургъанча, бети жибип, къатына келди.

– Сен литературадан студентлеге дерс бергенли бир 10–15 жыл болады – суратлау чыгъарманы тинтиу жорукълары деп, тестле къураялыкълымыса? – деди Къурман.

– Айт, къураялыкълымыса?

– Угъай, – деди Зурият, – къурайма десем да, тынгылы боллукъ туююлдюле.

- Сора менден аланы нек излейсе?
 – Изле дейдиле да, излейме, – деди тиширыу.
 – Сен кесинг а тестлеге кёре студентлени билимлерине багъа бичген төрени жаратамыса?
 – Угъай, ол төре студентлеге бир тюрюлю билим бермейди.
 – Сора төгерекге чабып нек айланасыз тестле-местле деп?
 – Бизни боюнубуз кьылдан иничкеди, – деди Зурият, нек эсе да хыныракъ болуп.
 – Эки сёзню бирге кьошуп, статья жазалмагъанлагъа керекдиле тестле, билемисе сен аны, борчларындан тынч кьутулургъа.
 – Билеме, – деди тиширыу.
 – Сора нек тынгылауну ийип, кьагъытлагъа жабышханлай баш кечиндиресиз?
 – Айтдым да – бизни боюнубуз кьылдан иничкеди...

Кьурман Зуриятха тырман сёзюн айтып бошагъынчы, жангы проректор келгенин кёрюп, аны бла жыйылыу барлыкъ мекамгъа кирди.

Жангы проректорну аты Азрет Камбулатовичди, жыл саны 50-ге жууукълашхан, орта ёсюмлю, адепли адам. Керти улу аны бла эрттеден танышды. Экиси да бир бирге хурмет этген профессорла. Азрет Камбулатович тарыхчы, кьуллукъ излеген адам тьуйюл эди. Аны аллында проректор ректор бла шуёх эди, кеси айтханны этдирмей кьоймагъан, чырайлы, акъчач алим. Ректор аны ишинден кетерип, орунуна Азретча тынч адамны салыр деп, кишини эсинде жокъ эди. Алай тапхан болур эди бир сылтау – университетни жамауаты билмеген...

Устазла басынган мекамгъа киргенлерине, кёзге артыкъ урунургъа суймей, Азрет Камбулатович, озуп кетип, отоуну мюйюшюн сайлады. Алай институтну директору унамады: проректор олтургъан узун шинтикге Светлана Андреевнаны орунбасары, юч жаш тиширыу да олтурдула. Не тюрюлю эсе да, проректор жерин тапханлай, институтну жамауаты – 40 жууукъ эр кишиле бла тиширыула – барысы да бирден шошайдыла.

Жыйылыуну башларгъа керек эди, алай Светлана Андреевна да кесине артыкъ базынган алим тьуйюлдю, устазлада билим жаны бла аны озгъанла болгъанларын да биледи. Москвадан келген ол осал кьагъытха кёре селеширге суймейди. Анда айтылгъанны тамамлар ючюн кёп алимлени – иги алимлени – кёллерине тийип, жыйылгъан жамауатны чамландырырма деп да кьоркъады. Ара шахардан келген кьагъытха кёре проректор селешсе ыразы эди. Алай анга айланып, селеш деялмады.

Жыйылыугъа келген устазла, олтурур жерлерин табып, шошайгъандан сора Светлана Андреевна селешир умуту бла ёрге тургъанын кьарамы бла ангылатды. 44-45 жылына келген тиширыу, чырайлы, сыйдам, акъсыл бетли. Жумушакъ ауазлы, кимге тырман этерин, кимге уа сакъ селеширин тынгылы билген илмуланы доктору.

– Багъалы устазла, – деп башлады сёзюн институтну директору, – бизге арт заманлада терк-терк жыйылыула кьууаргъа тюшеди. Алайсыз да жарамайды: окъуу бла байламлы кёп тюрлениуле боладыла, келген кьагъытла да аз тьуйюлдюле. Ала бизни сагъайтханлай турадыла, заман бла тенг атлап, юйреннген окъуу мадарларыбызны жангыртырыгъыз-

ны излеп. Бюгюн да аллай къагъытладан бирине къарап, оноулашып, ишибизни андан ары бардырыргъа керекбиз. Сиз хапарын эшитмеген, билмеген къагъыт туююлду ол...

– Билебиз, эшитгенбиз, – деди профессорладан къайсы эсе да.

Светлана Андреевна, тунчугъуп туруп, сёзюн жангыртды. Башындан келген ол къагъытны жаратмагъанын устазлагъа эшитдирирге базынмады. Аны юсюнден не айтырыкъ болур дегенча, Азрет Камбулатович да сагъайды.

Керти улу Къурман а, нек эсе да кеси аллына шош ышарып, институтну директоруна къарады. Башындан келген къагъыт деген сёз аны сагъышландыра, къозутмай къоймай эди.

* * *

Къурман институтну ючюнчю бёлюмюню терезелерини бирини аллында сюелип тура эди. Узакъгъа къарап, сагъышлы эди. Нени юсюнден сагъыш этгенин кеси да тынгылы билмей. Кюн мутхузлана, дагъыда жарый турады. Булут хурттакла шош къууушуп, бир бирлерин сюрюп къошулалмай, кёкню акъсыл этедиле. Аязчыкъ терезени ачыкъ кёзюнден мекамгъа ычхынып, ёчуледи. Ёчулемиди огъесе сокъуранып, ызынамы къайтады: анда, терезе тубюнде, эркин жортуп, терекледен акъгъан чапыракъланы къагъып, хурттакчыкъланы къозгъап, ёрге учуруп ойнайды.

Къагъыт хурттакчыкъла тас бола, башхаларына уа жан кирип, терезени миялаларына жабыша, шош къалтырай мычыйдыла.

Аяз къозгъагъан къагъыт хурттакладан бири терезе миялагъа жабышып, андан айырылмады. Тёртгюл къагъыт журун, сьпдырылып, энишгерек тюше, дагъыда мени ары кирме къоюгъуз деп тилегенча, учхалап, ёргерекде ууакъ къалтырады. Аязчыкъ кючмю алды, нек эсе да тёртгюл къагъыт журун мияладан айырылды да, терезе аллында жангъдан ууакъ къалтырай, силкинип, терезени ачыкъ кёзю бла мекамгъа кирди.

Кирип, аяз жокъ эсе да, аякъ тюпге тюшюп къалмады: ёрге-энишге силкине, учуп барып, къабыргъагъа жабышды. Кёп мычымады – жангъдан жан кирип, къабыргъадан айырылды: студентлерин сакълап, андамында сюелген баштёбен болуп, шош-шош атлай жюрюген устазланы сейирсиндирип, бир-бирлерин а симсиретип, башлары бла учду. «Мында жел, аяз урмайды, бу къагъытчыкъ къалай учады», – деп Къурман ызындан къарады. Тёртгюл къагъытчыкъ бир жанына силкинип, аллында аудиторияны къабыргъасына тийди – жабышмады, ёчулюп да къалмады: сюзюлюп, ёрге кётюрюлду да, мекам къабыргъаланы ийнакълай узайды.

Симсиреп сюелген устазла энди жан киргенча болуп, сейирсингенлерин жашырмадыла.

– Не зат эди ол, – деди устазладан бири.

– Къагъытчыкъ, – деди башхасы.

– Къагъытны жаны болуп ким кёргенди? – деди биягъы устаз.

Керти улу Къурман жууап этерге умутланып, тынгылап къойду. «Къагъытны да къагъыт биледи», – деди ичинден, – къагъытлагъа жан салгъан, жанын алгъан да адамла болгъанларын ким билмейди...

Къурманни сагъышын Светлана Андреевнаны сёзлери ёчюлтдюле.

Бизге келген къагъытха кёре, биз къыйын иш, къыйын болса да, магъаналы ишни тамамларгъа борчлубуз деп, ушагъын бардыра, университетни проректоруна къарап, солуун айландырды. Проректор абери сездирмеди. «Къагъытны хапарын сиз билмегенледен туююлсюз. Анга кёре, окъутур сагъатлары 95% процентден озмагъан алимлерибиз университетден кетерге керекдиле. Энди биз алагъа аны эсгертип кюреширге керек туююлбюз... Артыкъ сёз айтдырып, бизни къыйнамай, кеслери оноу этсинле. Биз аланы бек сюебиз, бизни окъутхандыла... Не медет, боюубуз къылдан иничкеди...

Отоуда шошлукъ уюп бираз мычыды. Сора устазла шыбырдашып башладыла. Жашыракъ къауумланы бир-бирлери, аналарындан жангы туугъанча болуп, аланы окъутуп, юйретип, илмуланы кандидатлары этгенлеге, нек турасыз дегенча, къарадыла.

– Не этерикбиз, къуруда кеме минип турмайды къайыкъгъа, къайыкъ да минеди кемеге, дуния кезиудю, – деди директорну экинчиси, 40–45-жыллыкъ эриширек, алаша тиширюу – Бекуланы Наипхан.

Къурман, сейирсинип, анга къарады – кеси окъутуп, иги адамгъа санагъан тиширюгъа. Ол илмуланы кандидатыды, алай бир статья жазып киши билмейди. Жазалмазы да керти, болсада даулап къыйнамайдыла.

– Светлана Андреевна, ол иги оноумуду огъесе осалмыды? – деди факультетни белгили профессору Къыркъарланы Жамал.

– Иги эсе да, осал эсе да, бизни аны бла ишибиз жокъду, – деди директор, – башындан келген къагъытха биз оноу этмейбиз, анда не жазыла эсе да, аны тамамларгъады борчубуз...

– Ол къагъытха ким къол салгъанды, кимни оноууду ол, – деди Къыркъарланы Жамал.

– Окъуу жаны бла министр салгъанды, – деп къычырды Бекуланы Наипхан, – бизге сорургъа унутуп салгъанды.

– Тамбла министрни ишинден чыгъарсала уа, не айтырыкъбыз? Бюгюн университетден кетигиз дегенлерибизге ызыгъызгъа къайтыгъыз демекми, – деди факультетни директору болуп он жыл ишлеген Фатимат Аскеровна – ючжыйырмажыллыгына жетген, алай чырайы сакъланган тиширюу.

– Биз ол тюрлю ишлеге эртте юйренгенбиз, ол бизни адетибизди – этерибизни этип, къуллукъчу кетгенден сора чачыбызгъа-башыбызгъа узалгъан, – деп сёлешди литератураны кафедрасыны таматасы, илмуланы доктору белгили профессор Адам Гисович. Орта бойлу, кёп жаш адамланы аспирантурада окъутуп, илмуланы кандидатлары болургъа болушхан алим. Къуллукъгъа илиннген хар адамгъа табынып нек башлайбыз, адам туююлбюзю биз. Бюгюн тоханагъа минди – тамбла тюшдю.

– Сау бол, тюз айтаса, – деди Керти улу Къурман, жеринден туруп, факультетни директоруну къатына келип сюелди.

– Биз тарт-соз этип кюрешген къагъытда айтылгъан оноу терс оноуду, окъуугъа къыралны маданиятына хата келтирлик. Анга ким къол салгъан эсе да, окъуу бла байламлы ишледен хапары жокъду, – Керти улу Светлана Андреевнаны абызырагъанын эслеп, аны таба бурулду.

– Къоркъма, былайдан сизге эшитдирген сёзлериме кесим жууа-плыма деп, межамда олтургъанлагъа къарады. Терсге терси дей билирге керекди. Узакъдан, ючкюнлюк жолдан къарап, бизге не керек болгъанын не уллу къуллукъчу да къайдан билликди. Къагъытда айтылгъан бла бизни университетни, суйсегиз а республиканы иши келишмей эсе, биз тобукъ уругъа нек керекбиз, университетге хайыр берлик ишни тамламай, ажашып келген къагъыт журуннга баш уругъа керек туююлдо, – Къурман, солуун айландырып, устазлагъа соруулу къарады. Киши жукъ айтмады. – Ол къагъытха кёре, биз билимли алимлерибизни, окъуу китапла жазгъанланы, республиканы илмусун айнытханланы университетден кери этерге керекбиз. Билмеймиди министр илмуну айнытыргъа итинген алимлени университетледе сагъатлары азыракъ болгъанларын. Ала кетселе, университетде къаллыкъла кимледиле, айтчыгъыз аны магъанасын... – Профессор тынгылап мычыды. Олтургъанла барысы да аны бирча жаратмагъанларын да ангылады. Сейирмиди, билимсиздеге ишлеген атлы болургъа тынчды.

– Келигиз, адамлыгъыбызны аякъ тюпге атмайкъ, университетни да ыспассыз этмейик. Тауукъ кеси боюнун кесерге багушдан бичакъ чыгъаргъанлай болмасын...

– Тюздю, тюз айтаса...

– Ахшы ишибизге аманлыкъ этмейик, – деп сёлешдиле устазла андан-мындан.

– Угъай, терс сёлешеди – ол игиге санап, къубултуп тургъан профессор, – Бекуланы Наипхан, къыжыракълап, ёрге турду.

– Нек сора? – деди къайсы эсе да.

– Башындан келген къагъытны багушда табылгъан бичакъгъа тенг этерге бизге ким эркинлик бергенди, – Наипхан акъсыл бети мыдыхланды, – аллай сёзлеге тынгыларгъа айып туююлмюдю...

– Окъууну аякъ тюп этсек, олду айып, – деди профессор Жамал.

– Жаш адамла ёссюнле деп келген къагъытны нек масхаралайды Къурман, – деди биягъы Наипхан.

– Угъай, – Керти улу, къарамы бла олтургъан нёгерлерине къарап, сиз махтанырча жаш туююлсюз дерге умутланып, сёзюн башхагъа бурду:

– Биз мында олтургъанланы асламысын ёсдюрюр ючюн кёп кюрешгенбиз. Ёсгенигизни-къалгъаныгъызны кесигиз биле болурсуз – мында эки жыйырма жылына жууукълашмагъан киши жокъду. Алагъа айтырым: илму статьяла, окъуу китапла жазалмагъанла студентлени алларына барыргъа уялыргъа керекдиле...

* * *

Гутланы Марзият хамамдан чыгъаргъа кюрешип, чыгъалмай, онгсуз болду. Тынч ачылыучу эшик энди нек эсе да ачылмайды, мылы тылпыу уа къызыудан къыза, солуун тыйып, бууулуп, къысха-къысха чачыкъды. Къолтукъ тюплери, тамагъы куююп, не этерин билмей, тобукъланып, башын эшикке тиреди. Ачылыргъа унамагъан эшик олсагъат ачылып кетди да, Марзият босагъагъа тёнгереди. Насыбына, башы жумушакъ, тюклю затха тийди да, элгенип уянды.

Экисини да юслеринде ич кийимлери жокъ эдиле. Марзият жангыдан элгенип, башын нёхюню жаланнгач, тюкю ёшюнонден айырды. Уллу адамды Солман. Эллижыллыкъ. Тёшекге кирселе, Марзиятны аякълары аны тобукъларына кючден жете эдиле. Солман чырайлы адам туюнюдню, алай байды, машинасы да барды. Университетге барама десе, автобусха минмейди, Солманны машинасы аны ары терк жетдиреди. Къурман а машина алыргъа унамады.

Къурман эсине тюшгенлей, Марзият мудахланып, мылы чапхан кёзлерин шош сюртдю. Жиляргъа аздан къалды. Ёмюрюнде хамамгъа бармагъанды – тюшюнде хамамгъа кирип нек бууула эди? Керти улу саугъагъа берген юй артда анга хамамча кёрюнюпмю къаллыкъ болур. Биреюню игилигин унутхан артда игилик сынамайды, дейдиле. Аллах сакъласын, деди Марзият ичинден, юйню къабыргъаларына къарай. Мынга къоратхан ахчасына Къурман беш-алты машина да алаллыкъ эди, унамады, санга юй керекди, деди. Юйню ичинде хар не да аны ырысхысына алыннганды: телевизор, холодильникден башлап быстыр жууучу машинагъа дериди. Солман бла жатып тургъан тапчанны окъуна ол алгъан эди...

Марзият нек эсе да башын жастыкъдан айырып, нёхюню бетине къарады, къызарып эди ол, кёз тюбюнде губузу бла.

Абери сагъынмай тургъанлыкъгъа, Къурман Солманны таный эди, танымаса, «ол – мешхут къазгъан къара къамыжакъ, мен а – алтын чабакъ» деп, нек айтырыкъ эди? Керти окъуна алай болур. Солман – тешиндириге уста, Къурман а – кийиндириге уста.

Марзият, жангыдан бир тюрлю онгсуз болуп, «алтын чабакъ» деп, эсгериулени таласына ажаша, ичинден ахтынды, мылы кёзлерин сюрте, Керти улуну юсюнден сагъышлана, кеси да билмей къалкып къалды...

Тажиланы Сафарият бла Хыржаланы Айшат, къайдан эсе да келип къалып, Марзиятны ундуругъуна олтурдула. Айшат ёсюмлю, отуз эки-юч жылы толгъан ушагъуулу тиширыуду. Аны келгенине Марзият къууанып, ыразылыгъын билдирди. Алай Сафариятны не иши къалгъанды мени юйюмде, деди ичинден. Экиси да шуёхлукъдан узакъдыла, бир бирни кёрюп болмагъан.

– Нечик иги юйюнг барды, – деди Сафарият, Марзиятха къалай кёзбау этерге билмей.

– Хау, шукур болсун, – деди Марзият да.

– Мен а юч сабий ёсдюреме, алай жашагъан а хаух юйде этебиз.

Марзият, кёл кенгдирип, чакъырылмагъан къонакъгъа къарады. Ол жыл санындан иги да тамата кёрюнеди: къарыны, толгъан тулукълай, алгъа чыгып, сакъал тюбюне жете, башха жери да алай – жыйрыгына сыйынмай.

– Марзият, биз бери нек келгенибизни сылтауун айтайым, – деди Сафарият.

– Айт, нек айтмайса...

– Ма, муну санга алып келгенбиз... – Тиширыу жыйрыкъ женгинден чыгарып, Марзиятха жютю бичакъ узатды.

Марзият, элгенип, башымамы урлукъма мен сени бичагъынгы, деди.

– Угъай, Къурманны къарынына урлукъса...

- Ол дегенинг?
- Билмеймисе да... не заманнга дери буюкъдуруп турлукъду ол бизни.
- Буюгъа эсенг, кесинг урсанг а, – деди Марзият, узатылгъан бичакъдан къолун къачыра.
- Сен мени бла шуёх болургъа суймеймисе?
- Бизни адам этгенни ёлтюрюп, шуёх къалай болалырбыз, – деди Марзият.
- Къоркъма, ол аны ючюн ёллоок туююлдою, жолубуздан кетерикди.
- Бизни ючюбюзге да жолну ол ачханын нек унутабыз?
- Ачхан жолун жаба турады, къой, тели болмайкъ да, жолубузну кесдирмейик, – деди Сафарият.
- Не хатасын кёргенбиз да...
- Билими – терен, тили уа – жютю, – деди ары дери тынгылап тургъан Хыржаланы Айшат да.
- Эки аман да бир сабанмы дейсиз...
- Угъай, юч аман да бир сабан болайкъ, – деп къюлдою Сафарият, къарынын тыпырдатып.

Марзият, аны къюлкюсюнден уянганча болуп, кёзлерин ачды. «Ырыслап, тоба, тоба, Аллах сен сакъла», – деди. Бир бири ызындан эки тюш кёргенине ырыслап, жарсыды. Солманны уятып, айтыргъа умут этди. Уятмады, къоркъгъанын билдирирге суймеди. Къоркъакъ къоркъгъанына тюбемей къалмайды...

* * *

Бийик билим берген юйледе, школада да иги тёреле малтанып, окъуу осал жанына тюрленнгени кёплени жарсытады. Аны юсюнден белгили алимле, академикле, жазыучула жарсып, ачыкъ айтханлай турадыла. Сабийлери, уллу кёллююкге хорлатып, окъууну сансыз этгенлерин атаанала къюнде-кечеде да кёредиле. Алай жарсыулары орамладан ары ёталмайды. Терслик кетип, тюзлюк келмейди. Кимни эсе да къагъытда къол ызы, къобузчу кибик, жууаплы адамланы тепсетгенлей турады. ЕГЭ бла школагъа къанат къакъдырама деп, аланы къанатларын къыркъгъаны кертиди. Аны билмеген, ангыламагъан жокъду – школада окъугъанладан башлап уллулагъа дери. Алай не медет. Кесине базынмагъан школчула бийик багъагъа тийишли боладыла, билимлиле тюпде къаладыла. ЕГЭ-ни бийи ахчады, ахчаны къуллеры уа кёпдюле. Аны окъуу юйлеге таматалыкъ этгенле да биледиле. Бий билгенни къул да биледи, айтыргъа ауузу жокъду ансы. Заман а – ашыкъгъан сууду, билим берген мекамланы талай саркъады. Аллына чапханланы юркюте.

Ол тюрлю оюм, сагъыш Керти улуну эрттеден къыйнайдыла. Буюкъмайды, айтады, университетни атындан къуллукъ жюрютгенлеге. Алай айыу ёз баласын ай сунады.

– Тестле бла студентлени билимлерин тинтирге деп, сен оноу этген эдинг, сокъуранмаймыса, – Къурман мындан эки-юч ай алгъа университетни проректору бла сёлешгенин эсине тюшюрдю.

– Сокъуранмайма, – деди Хазреталий Кучукович, физика бла байламлы профессор, терен билимли, ёсюмлю, чырайлы проректор болуучу эди, энди аны орунуна башхасы келгенди.

– Математика, физика, не билейим, химия бла тестле келише болурла, – деди Къурман, – алай литературадан студентлени билимлерин къалай тинтириксе – ол терс ишди. Филолог дегенинг, уста сёлеше билирге керекди, суйсегиз а, устазы да бла даулаша. . .

Хазреталий Кучукович, сагъыш этгенге ушап, тынгылап мычыды. Керти да литературадан, аны теориясындан бла философиядан тестле не хазна керек болсунла, деди ичинден. Аланы тестлеге сыйындырырча онг жокъду. Алай Хазреталий терслигине женгдирмеди. Бармы эди да аны терслиги, андан уллу къуллукъчу айтды, ол угъай деп сюелалмады. Сюелип да бир кёр. Кесине тенг этип, бу менден иги биле болур дерча тамата къуллукъчу барды, деп Хазреталий билмей эди.

– Сен терссе дерге да суймейме, – деди ахырында физика илмуланы профессору, – тюзсе дерге да къыйынды. . .

– Сора не этейик да, не амал, – деди Къурман, ушакъ нёгерини сёзлерине бюсюремегенин сездирип.

– Низамгъа бойсунургъа керекди, – деди Хазреталий да, – таматаларыбыз айтханны этмесек, арабыз керексиз даулашха айланыр.

– Къой аузундан чёп юзмейикми дейсе сора. – Керти улу сагъайды.

– Хау. Алай айтама. Жарашыу суйген жалынчакъды.

– Хурметли Хазреталий Кучукович, сен миллетинги уланыса, суйген уланы. Хата этилгенин биле тургъанлай, тынгылап къалай кечинирсе?

Хазреталийни бети тюрленди: Къурманны сёзлерин жаратмады.

– Шуёхум, – деди ол сора, – биз барыбыз да жол юсюнде жатхан жилинла кибикбиз. Башын букъдура билмеген жилинны уа башы эзиледи.

– Чапыракъ къымылдатыргъа къоркъгъан жел кибик, шошайыпмы турайыкъ?

– Ёзге уа, – деди Хазреталий, нек эсе да шошайып. – Сен жел этдирге суйгенликге, аны арты жауун, буз да боллугъун унутма.

Къурман, ёрге туруп, кетерге хазырланнганны билдирди. Кетип къалмай, мудах сюелип мычыды.

– Сау къалыгъыз, окъуу да, билим да. Ана тилибиз да деп, тюнене ана литературадан экзаменле эсине тюшюп, жангыдан жарсыды.

4-чю курсну студентлери, хазнамыды – барысы да беш къыз. Алагъа литературадан лекцияла окъугъан – 40–45-жыллыкъ, чырайлы устаз – билимли алим бла олтуруп эди. Бек алгъа келип, экисини да алларында шинтикге олтургъан ариу къыз, акъбет, былай къарап, билимсизди дерча туююл эди, алай билетле сайларгъа уялмады. Жети билетни аудургъандан сора 8-чисинде арсарлы тохташды.

– Биринчи сорууунгу окъучу, – деди Къурман.

– Студент къыз окъуду.

– Тынч сорууду, айт. . .

Студентка башын кётюрмеди.

– Айт, хайда. . .

– Айталлыкъ туююлме. . .

– Охо, экинчи сорууунга тынгылайыкъ, буюкъма.

Студент къыз башын кётюрмеди.

– Айт, маржа, нёгерлеринги сакълатма.

Студент кыыз тилин айландырмады.

– Ана литературадан нени иги биле эсенг да, аны айт...

Кыыз эринлерин окъуна кымылдатмады.

– Кыулийланы Кыайсын кыайсы жыллада жашагъанды? – деди Къурман адыргысындан.

– Унутханма...

– Отарланы Керимни бир назму китабыны атын айтчы...

– Билмейме...

– Зумақъулланы Танзиля назмучумуду огъесе къара сѣзчюмюдү?

– Къара сѣзчюдү...

– Поэзияны бла прозаны башхалыкъларын билмеймисе?

Студент кыыз тынгылауну ийди.

– Литературадан ЕГЭ бергенмисе?

– Берген эдим.

– Кыаллай балла алгъан эдинг, эсингдемиди?

– Хау. 70 балл...

– Кыаллай соруулагъа жууап жазгъан эдинг?

– Унутханма.

– Охо, бар, литератураны окъуп кел...

* * *

Ол кюн окъуна сагъат озмай, келечи келип, сени директор чакъырады, деди Къурманнга.

Къурман мычымады: нек чакъыргъанларын ангылап, келди. Директор Светлана Андреевна туруп, профессор бла жарыкъл саламлашды. Светлананы болушлукъчусу Бекуланы Наипхан бла кафедраны таматасы, ёрге турургъа эринип, олтуруучу жерлерин шинтикде эледиле. Наипхан Керти улуну сохтасы болуучу эди: ол аны орус литература бла литератураны илмусун окъутханды. Аман окъумагъанды, алай сѣлеширге сюйгенликге, ол жаны бла усталыгъы барды дерча тюйюлдү. Институтну директоруну экинчиси кыуллугъунда ишлеп башлагъанлы уа аны кимле окъутханларын унутханды.

– Къурман, вы уже, наверное, догадались, зачем мы вас пригласили? – деди Светлана Андреевна, сабыр ауаз бла, – мы, конечно, извиняемся.

– Догадываюсь, – деди Керти улу да.

– Ещё бы не догадываться, – деди Бекуланы тиширыу да, директорну жумушакъл сѣлешгенин жаратмай.

– Ючюнчю курсну сохталарына экиле салып кыыстагъанса, дейдиле...

– Курс болуб а, ол курсмуду – юч адам, – деди Къурман.

– Юч эселе да, ол курсду, – деп Бекуланы тиширыу кыыжыракълап жиберди. Кафедраны таматасы Кыонакъланы Исса, абери айтмай, башын энишге тутду: не десенг да, Бекуланы Наипхан асыры кыычырып сѣлеше эди. Къурманнга алай сѣлеширге керек тюйюлдү: кимге кыалай сѣлеширин билирге керекди адам.

– Мен алагъа экиле салыргъа борчлу болгъанымы билеме, алай салмагъанма, барыгъыз, бир кесек окъуп келигиз дегенме, бийик билим берген окъуу юйде окъугъаныгъызны унутмагъыз дегенме...

– Бусагъатлада сохталагъа эки салыргъа жарамгъанын институту-бузну устазлары биледиле, сау болсунла, сен а нек билмейсе, аладанмы игисе сен... Бекуланы тиширыу гитче, къысха, базыкъ бармакълы къолчукъларын жумдурукъчукъла этип, сёлешди. Къурманны къоркъутургъа умутланганча кычырып.

Керти улу сёлеширге ашыкъмады. Бетине мудахлыкъ ау чабып, тынгылады. Директоргъа къарап, аны да мудах болуп къалгъанына ичинден жарсыды. Бу тиширыуча жахил устазла университетде кепден-кеп бола баргъанларын тохтатыр онг болмагъаныны палахы халкъгъа темир таякъды. Аны ангылай тургъанлай ол, жахилле окъумагъан сохталагъа тёртле, бешле саладыла. Нек, не излейдиле ала, баш кечиндирейикми дейдиле огъесе билимлери сохталаны билимлеринден озмаймыды? Ол уллу жарсыуну сылтауу недеди, къайдады?

– Сиз, Къурман, тюз ангылагъыз, – деди директор кеп тынгылагъандан сора, – эки салыныр жерде беш салынырын биз да суймейбиз. Алай, не медет, институтда сохтала аздыла – осал окъугъанланы кыстасагъ а, бютунда аз боллукъдула. Не этейик, айт...

– Айтдым да, сохталагъа эки салыргъа кишини да иши жокъду! – Бекуланы тиширыу Светлана Андреевнаны аузуна чабып сёлешди...

– Алай эсе, экзамен дегенни унутуп къояйыкъ. Сохталаны, къыралны да нек алдайбыз? – деди Къурман.

– Къыралны жеринде къой, – деди биягъы тиширыу. Керекли, керексиз жерде да адамла «къырал, къырал» деп, осал ишлерин букъдурадыла.

– Окъуу, окъутуу къырал ишди да, – деди Къурман, ачыуланмай.

– Биз аны билмегенми сунаса, Къурман Кертиевич...

– Биле эсенг, къыралны къанатларын къурут деп, нек сёлешесе? Окъуу къыралны, къыралны миллетлерини да къанатыды, – деди профессор.

– Ол дегенинг? – Директорну экинчиси, нек эсе да, абызырап къалды, Светлана Андреевнагъа къарады.

– Къурман Кертиевич тюз айтады, – деди Светлана Андреевна. Билимсизлеге билимлидиле десек, ана тилибизге, ана маданиятха хыянатлыкъ этерикбиз...

– Да сора не мадар, – деп кычырып ийди Бекуланы тиширыу. – Экиле салып, сохталаны аз этсек, устазла да аз болургъа керекдиле. Кимни ишинден кыстап жарлы этейик? Устазланы къадарлары энди сохталагъа кёреди...

– Мен аны билеме да, Къурманны бери андан чакъыртханма – сакъ бол, маржа, деп тилерге.

– Тилерге керек туююлдо, сохталагъа экиле салгъанланы жерлерин тапдырыргъа тийишлиди, – деди директорну экинчиси.

– Миллетини келир кюнлерини къайгъысын эте билмеген адам а мында ишлерге керек туююлдо дейме мен а, – деди Къурман.

* * *

Керти улу, башха кюнледеча болмай, эртте уянып, анасыны суратына къарагъанлай кеп турду.

Сурат стол юсюнде къабыргъагъа таянып, стол а Къурманны тапчаныны къатында эди.

Керти улу анасын танырча туююл эди, алты ай бола эди сабийге, ол анасындан айырылгъанда. Суратына кёре ариуду, жаш тиширыу: башында акъ гыранчасы бла, иничке къара къашлы, жукъа жаякълары, мудах къарамы. Къурман туруп, къайры атласа да, мудах къарамын андан айырмай эди. Алай туююл эсе да, Керти улу алай суна эди.

Столну башха къыйырында Къурманны анасыны туугъан эгечини сураты. Ол да, Керти улуну анасыча, чырайлы туююл эсе да, сыфатлы тиширыуду, кичи эгечине ушагъан.

Къурманны 17-жыллыгъына дери ёсдюрген ол эди. Диннге ийнанган, анга сагъайып жашагъан. Окъууу жокъ, алай кёп къыйынлыкъ сынагъан. Сакъ жюрю, киши бла туююшме, адамланы барысына ышанып да барма деп, къайтарып-къайтарып айтыучу эди эгечини ёксюз сабийине.

– Нек айтханлай тураса алай, – деди Къурман да кюнлени биринде.

– Мен сынагъанланы сынасанг, сен да айтырса алай, – деп къоя эди тиширыу, урчукъ ийиргенин тохтатмай.

– Мен элде жарлы жашагъанлагъа игилик этерге ёч эдим. Алай игиликни арты – харамлыкъды, зарлыкъды. Аны мен кеч ангълагъан эдим, ...

Кесинден амалсызгъа игилик этмей адам къалай жашасын деп, ёксюз жашчыкъ анасыны эгечини сёзлерине онгсунмай жууап эте эди. Бу жол да алай айтды.

Афуажан, сейирсинип, жашчыкъгъа ышанлап къарады: шо бучукъ да кёзбау сёзле айтады, кимден юйренгенди ол алагъа, деди ичинден. Кеси алыкъын – бармакъ, сёзю уа – ташдан ауур. Тели алгъа чабар дегенлей, къолуна халыу берсенг, аны эки этип, жартысын хауле ит кёрсе, анга къапдырады. Афуажан не кюреше эсе да, аны ол къылыгъын тохтаталмайды. Тели хатчёрчукъ...

Тиширыу, сагъышын ёчюлтюп, Къурманнга чамланып сёлешди:

– Къайры хазырланып бараса, бери къайт...

– Мен тюнене да бермегенме алагъа аш, ачдан ёле болурла, харип.

– Тели болма дейме да, сен сунганча туююлдю... Къайдан жыйылгъан эселе да, кёпдюле...

Къурман Афуажанны сёзлерине къулакъ салмады, жер юйге тюшдю къолунда халыу жартысы, бир уууч будай бла. Жер юйню ахыр атлауучуна жетгенлей, сейирсинип тохтады: гылыу чычханла асыры кёп эдиле. Эки-юч кюн мындан алгъа тёрт-беш эдиле... энди уа гужура...

Афуажан, урчугъун ийире, жеринде турмай, ары-бери тепчий, жашчыкъны сакълады. Нек эсе да жюреги тынгысыз эди. Алгъынча болмай, Къурман, жер юйде кёбюрек мычыгъанын жаратмай, жер юйню аллына келип, сёлешди:

– Э жаш, чыгъа эсенг, чыкъ бери...

Къурманны кёргенлей, Афуажан, элгенип, урчугъун тюшюрдю.

Жашчыкъ, къол сыртлары, бети да къызыл къаннга боялып, тобукълана-къала, тышына чыкъды.

– Эшигим къуругъан, не болгъанды санга! – Афуажан, муштухул жетип, жашчыкъны къоюнуна къысды.

– Бош-бош, нек эсе да юсюме-юсюме секирдиле, – деди Къурманчыкъ.

– Мен айтып кюрешген а санга не эди... Бир сёзюмю къулагъынга алмайса. – Тиширыу жаулукъ къанатын жибитип, жашчыкъны бетин шош-шош сылап, къан хыртыкларын кетерди.

– Онг кёзюнгю чыгъартдырыргъа аздан къалгъанса.

Афуажан юйню тырхыгына чёгюп, башын энишге бошлады, кёлю толуп, кёзлерин сюртдю: Къурманны анасы эсине тюшюп къалып, жилиярыгы келди, замансыз ёлюп кетген ариу эгечи... Бу жашчыгъ а жүрек халаллыгы бла анга ушагъанды, харип. Эсиндеди: элде къоншу тиширыу юч сабийи бла эринден айырылып, кирир жери болмай къалгъанда, Къурманны анасы бир юйюк анга берген эди. Бир кесекден ол тиширыу жайгъан эди аман хапарны, Хабибат акъылындан шашханды, деп.

– Угъай, балачыкъ, къой, харип, керексиз затлагъа ийнаныуунгу, алданма. Тойгъан арбазында итин окъуна танымай башлайды.

* * *

Къурман окъуу отоугъа кирип, студентледен жаланда экиси олтуруп тургъанларына чамланып, терезе аллына барды. Энишге къарап мычымады: артха хыны бурулду:

– Къайдадыла къалгъан юч нёгеригиз а?

– Сафарият келип, къайры эсе да жумушха жибергенди, – деди эки студентден бири.

– Не жумуш хапарды ол. Окъууду сизни жумушугъуз! – Профессор чамланнганын жашырмады.

– Билмейбиз, барыгъыз деп, бизге айтхан эди – унамагъанбыз.

– Тюз этгенсиз, – Къурман эшикни ачып, босагъадан тышына атлады, – кетмей туругъуз.

Къурман кафедрагъа ашыгъышлы кирди – Тажиланы Сафариятны, аны башха нёгерлерин да кёрмеди. Къоншу окъуу отоуда сёлешгенлени эшитип, ары къарады. Нек эсе да Сафарият, нёгерлери да аудиторияны мюйюшюне къысылып, олтуруп тура эдиле. Къурманны кёргенлей, тёрт тиширыу да бирча сагъайып, элгенгеннге ушап, ёрге турдула.

– Эй, окъумай моллала болгъанла, нек жыйылгъансыз бери, – Керти улуну лакъырдасын ангыладыламы-къалдыламы, тёрт тиширыу да ышаргъаннга ушадыла.

– Кел, сен да бизни бла бир къош бол, – деди Асият, ариу санлы, ёсюмлю, алыкъын юйюк къурамагъан, алай отузбешжыллыкъ тиширыу.

– Угъай, сау болугъуз, келе билген, кете да билирге керекди, – деп Къурман, эшикни шош этип, ызына къайтды. Сафариятха абери айтмады. Айтыргъа уа керек эди: студентле аны эсине келген жумушлагъа чабып айланыргъа борчлу туююл эдиле. Окъургъа, билген алыргъа деп келедиле ала бери. Сафариятны уа къайгысы окъуу туююлдо...

Къурман анга аны ол борчун кёп кере эсертгенди... Алай не медет: уялмагъан буюрулмагъанны ашаргъа ёч болады.

Аны ол къылыгъын киши бармакъгъа чёгеп кюрешмей эди, бир Керти улу болмаса. Энди ол мындан къуруса эди, Сафариятха тырман

этер адам боллукъ тьююлдо. Была да биледиле, аны – Тажиланы тиши-
рыу нёгерлерине къарап, бираз тынгылап, шош сёлешди.

– Бу мындан къурумай биз тынчлыкъ кёрлюк тьююлбюз, нени да
къююп, башыбызгъа мадар этейик.

– Бу дегенинг кимди? – деди Асият.

– Бу деп мен таш тубюнде бууулукъгъа айтама... Къурман тургъан-
лай, бизни ким бла да не ишибиз барды, – деди Сафарият.

Ол сёлзлени эшитгенлей, къалгъан юч тиширыу, шошайып къалып,
бир бирге къарашдыла. Марзиятны озгъан кече кёрген тюшю эсине тю-
шюп, сагъайтды. Алай нек этгенин билмей, Сафариятны къолларына
къарады – бармыды бичагъы дегенча.

– Не къара тынгылауну ийип, бир бирге къарашасыз?..

– Не айтыргъа сюегенинги мен ангыламадым, – деди Марзият, – биз
не этерге керекбиз?

– Ол мындан кетерча этерге керекбиз. Аны хатасындан къыйынлы
къыйырда дегенлей болуп турабыз, – Тажиланы тиширыу неге эсе да,
кимге эсе да чамланнганын жашырмады.

– Къалай бла, айт – деди Асият, Сафариятны сёлзлерин жаратмай.
Кёплеге адам болургъа болушханнга кир жагъыламыды?

– Бусагъатладача тап заман табыллыкъ тьююлдо. Ол Москвадан
келген къагъытха кёре аны кетерирге керек эдиле, алай ашыкъмайдыла.
Биз ашыкъдырайыкъ, – деди Сафарият, Къурман университетни тамата-
лары бла артыкъ жарашыулу болмагъанын эсине тюшюрюп. Ол кетсе,
аны билимсизлиги бла кимни жумушу боллукъду. Ана литературабыз
деп жарсырыкъла кенгдедиле.

– Москвадан келген къагъытха кёре кетерлик эселе, кетерсинле, биз-
ге игилик этип тургъан профессоргъа нек къадалыргъа керекбиз? – Гутла-
ны тиширыуну да эсине кёп зат тюшдю. Сафарият аны кёрюп болмаучу-
сун да унутмагъанды. Сора анга тагъылып, аманлыкъны жолуна тюшсе,
Аллах не айтыр. Эртте, кеч болса да Аллах анга аны кечмез... Энди бу
кюйсюз тиширыугъа тагъылып, итлик къалай этсин... Бюгюн анга итлик
этсин, тамбла кеси ит ылыгъын сынамазмы, деди ичинден Марзият, алай
олсагъат нек эсе да сокъуранды: къарыусузгъа къарыулуну къатында
тургъан тынч тьююлдо. Санга уллу сёлешалмазлыкъланы сайларгъа ке-
рекди. Къурман а не, бюгюн анга болушуп, кир къондурмагъанлыкъгъа,
тамбла не айтыр. Кёрдюнг, студентлери диплом ишлерин кимден кёчюр-
генлерин билип къойгъанын. Не болса да, андан кенгирекде турсунла...
Аны къатында биз барыбыз да солакъайлабыз...

– Да айт, не сылтаулары барды аны, не табайыкъ, – деди Асият кёп
тынгылагъандан сора. – Башыбызгъа тынчлыкъ излейбиз деп, айыу бла
кертме ашагъанлай болуп къалырбызмы?

– Сиз билмегенликге, ол низамны бузгъанладанды. Нек тынгылай-
быз, – деди биягъы Тажиланы тиширыу. Мен айтханнга сиз «хо» дегиз,
андан башхасы керек тьююлдо.

– Охо, суугъа кирмейик, кирсек, терен кирейик, – деди Марзият Са-
фариятны ыразы этер мурат бла.

Тажиланы Сафарият нёгерлери бла кирип келгенде, филология институтну директору Светлана Андреевна сейирсиннгенин жашырмады. Болсада ёрге турду.

– Олтуругъуз, – деди.

Сафариятха бла Марзиятха сагъышлы къарап, директор тиширыу иги кесек тынгылады. Отоуну хауасы ауур болуп кьалгъанча кёрюндю. Туруп барып, терезеледен бирин ачды.

– Ну, слушаю, говорите, с чем пришли? – деди Светлана, жарыкь сёлешиучю тиширыу мудах ауаз бла.

– Келгенбиз, алай сени кьууандыраллыкь тьойюлбюз, – Тажиланы Сафарият Асиятха бла Марзиятха кезиу-кезиу къарады.

– Вот как, что же случилось? – директорну бети тюрленди.

– Алгъа мени заявленияма къарап, кьол салсагъыз эди... Жыллыкь сагъат санымы 100% процент этигиз деп тилейме...

Директор Тажиланы Сафариятны тилек кьагъытын алып, къарап, артха кьайтарды.

– Вы же знаете, что годовая учебная нагрузка кафедры этого не позволяет, нет часов...

– Как нет? – деп кьычырып ийди Тажиланы тиширыу, семиз бетине уу чабып, – ведь Кертиев уходит, вернее его увольняют.

– Почему вы так думаете? – деди директор.

– У него нет 95% годовой нагрузки. Вы же не можете игнорировать решения Министерства образования... Не имеете права.

– Вы хотите, чтобы ваш учитель профессор Кертиев Курман ушел из университета?

– Хотим, – деди Сафарият, ашыгъып, – дело даже не в том, хотим этого или нет, документ из Москвы этого требует.

Светлана Александровна, мудах бет алып, Гутланы Марзиятха къарады:

– И вы этого хотите?

– Хочу, – деди Марзият, сагъыш этмей, – он слишком много себе позволяет. Особенно в последнее время.

Институтну директору, сейирсиннгенин жашыралмай, баштёбен болду, сора дагъыда тиширыулагъа кезиу-кезиу мудах къарады. Айтырын-кьалырын билмей эди. Гылыу чычханла кьуругъандыла, думп болгъандыла дей эдиле да, ётюрюк кёреме, деди ичинден. Ала бир заманда да кьурурукь тьойюлдюле. Хар нени да сылтауу адам кесиди: ол гылыу чычхан жилин, тюлюк да бола биледи. Жер жюзюнде адамла жашагъан кьадарда гылыу чычханла да жашарыкьдыла. Адам а, харип, не этсин, заманында игини амандан энчи эталмай, игилиги ючюн гылыу чычханни ууун сынамай кьалмайды. Хар иги адамны кьадары, жазасыды ол. Ёмюрледен бери жашау тунчугъуп кьалмай аны ючюн келе болур...

Акылын-эсин сыйыргъан ауур сагъышдан азатланалмай, Светлана Андреевна кёз кьыйырын Марзиятха жетдирди. Акьсылбет, назик санлы тиширыу. Сыфатсыз тьойюлдю. Алай сыфатына сыфат кьошар умутда адыргыланьп, кьайсы эсе да бир тюкенчикни тежеучюсю болуп, кюн

сайын кийимин алышындырады. Жазык! Адамла билмеген сунады. Бош алданады.

- Кертиланы Къурман сени окъутханмыды? – деп сорду директор.
- Хау, окъутханды. Марзият къыйналып жууаплады.
- Иги окъутамы эди?

Гутланы тиширыу, угъай деялмай, иги окъута эди дерге уа Сафариятдан къоркъду.

Отоуну биягъы ауур шошлукъ бийледи. Светлана Андреевна тиширыула бла сёлеширге суймей эди, кетигиз деп да айталмады. Ол, Сафариятдан эсе, Марзиятха бек ачыуланып, тынгылай эди. Светлана аны иги таный эди, тынч къадарлы болмагъанын да биле эди. Жарлы тиширыу, деди ичинден, кирир, жашар жери болмагъан. Хар нени да тапдыргъан адамгъа табан кётюрген кимге игилик этерикди.

– Вы свою трудовую деятельность начинали в ларьке – торговали мороженым. Не так ли? – деди нек эсе да Светлана Андреевна.

Марзият, бети къызыл журунлай болуп, тили тутулду.

– Ладно, не волнуйся. Отвечать тоже не спешите, – деди директор.

Гутланы тиширыуну адам этеме деп, Къурман къалай кюрешгенин жангъдан эсине тюшюрюп. Къадар бермеген насыпны анга устазы берген эди. Алай не медет, не мадар: акъылы, билими кем тиширыу эр кишини фахмусуна кёре сыйламады, санларына кёре багъа бичеди.

– Кертиланы Къурман кафедрадан кетсе суюсиз. Терми айтама – къарыусуз адам къарыулудан излегенин алса, артда аны кёрюп болмай башлайды. Сиз ючюгюз да алайласыз, – Светлана Александровна хыны сёлешип, Тажиланы тиширыугъа къарады.

– Сиз а ара шахардан келген къагъытны сансыз нек этесиз, ол къагъытха къол салгъан оноучу сиз билгенни билмеймиди? – деди Сафарият, нек эсе да ичин къоркъуу сыйырып.

Директор Къурманны ишден кетерирча сёлешмей эди.

– Къагъыт къагъытды, адам а адамды. Керти улуча алимлини университетден кетерип барсакъ, жарлы болуп къалырбыз, сени кибиклеге таянып...

– Мени уа не хатамы кёргенсиз, – Тажиланы тиширыу Светлананы аузуна чабып, сёзлерин тунчукъдурду.

– Сени ким окъутханды – Къурман, кандидат этип, илмуну жолуна чыгъарыргъа ким кюрешгенди – Къурман. Барыгъызны да – ючюгюзню да – адам ол этмегенмиди, – деди директор, – тапхан табан кётюреди деп, сизни кибикле ючюн айтылгъанды. – Светлана Александровна, соллуун айландырып, жангъдан сагъышлы бет алды. Адам алай терк бузулуп, кесини ким болгъанын да мычымай унутуп нек къалады, деди кеси кесине, олтургъанлагъа кёз жетдире. Аны сылтауу билимсизликмиди? Адам жарлылыкъ сынап туруп, артда керегин тапса, кёремисиз, энди мен къалай жашайма, деп кычырып башлай кёреме. Огъесе алай тойюлюмю? – директор нек эсе да Марзиятха къарап, иги кесек мычыды.

Къужур адамла, деди дагъыда, алай филология институтда былагъа ушагъанла аз тойюлюле. Къоншу кафедраны устазларыны асламы кандидат деген сёзню къыйматын тутмайдыла. Тынгылы статья жазалмагъан

ла сохталаны алларына барып, кокаланадыла. Бу Къурмандан тарыгыып келгенле да аллайладыла. Керек кюнлеринде профессорга жалынып жашап, энди уа кѳресе...

Ол тюрлю сагышдан башхасына кѳчюп, адам бла жилинны юсюнден эртте окъугъан тауруху эсине тюшдю.

Адам, жумуш кѳллю болуп, жолда бара тургъанлай, ызындан жилин жетип: «Мени къуууп келедиле душманларым, бусагъат ѳлтюрюкдюле, жанымы сакъларча, мени букъдур, маржа», – деп жалыннганды.

– Да къайры букъдурайым, душманларынг тапмазча? – дегенди жолоучу.

– Къююнунгда букъдур, – дегенди жилин.

– Къююну кѳпчюп, билинип къаллыкъды...

– Белинге къыс...

– Белим базыкъ боллукъду, билинирикди.

– Алай эсе, ауузунгу ач да, мен ичинге кирейим. Излегенле кетгенлей, мычымай чыгъарма, – деп тилегенди жилин.

Адам ауузун ачханды да, жилинны ичине кирирге къойгъанды. Сора жилинны излегенле узайгъанлай: «Хайда, энди чыкъ», – дегенди жолоучу.

– Чыгъарыкъ туююлме, – дегенди жилин.

– Мен сени жанынгы сакъладым, кесими къыйнап, чыкъ.

– Не этсенг да, чыгъарыкъ туююлме...

– Нек, не тапханса анда?

– Мында хычыуунду, жылыды, ашым-сууум эркин, – дегенди жилин.

– Сора сени жанынгы сакълап, игилик этгенни ѳлтюрюргеми сюесе?..

– Ауузунгу ачып, мени ичинге жибер деп, ким зорлукъ этген эди да санга? – деди жилин...

Филология институтну директору сагышын бѳлюп, кертда да адам игиликни кимге этерин билирге керек болур, деди ичинден. Къурмандан тарыгыып келген устазладан къарамын бурмай, сагышланды. Аны аллында олтургъанлагъа Керти улу кѳп игилик эте тургъан профессорду, сора быланы умутлары неди, деди Светлана Александровна. Былагъа, дагыда башхалагъа да Къурман къыйын салгъанды, сора адам дегенинг баш кѳтюргенлей табандамы кѳтюреди? Адам адамга болушлукъ къолун узатмай къалай жашау этсин. Огъесе батмакъдан кеслери чыгъалмагъанланы ары бютюн терен батдырыргъамы керекди? Къайгысыз кечинирге ол иги болурму, кесинге тенг этерге кюрешмей? Не тюрлю эсе да, адамны эси къужурду. Бюгюн сен кесингден къарыусузгъа болушала эсенг, тийренгдегиле сенден умутчу эселе, сенден иги киши жокъду, анда-мында да жалыннган кѳзле. Алай къарыусуз онгудан аллыгъын алса, сен аны душманыса. Адам дегенинг, адамлыгъын тас этип, маймуллыкъга кирип нек къалады, аны сылтауу неди? Игилик унутулурга юйренчек болуп къалса, адамлагъа жарлылыкъ къайтып келмезми? Келир, анга ийнаныгъыз... Игиликни да жаны барды: элгене, ѳпкелей да биледи.

– Барыгъыз, ишигизге къарагъыз, Къурманча алимлеге табан кѳтюрюрге кюрешмегиз, – кѳп тынгылагъандан сора институтну директору къыйналып сѳлешди.

– Сора Кертиланы Къурманчала низамны бузаргъа эркиндиле, алаймыды? Биз а не, тары бюртогюбюз къазанча кёрюнюп жашаргъамы керекбиз? – деди Тажиланы тиширыу, эки нёгерини тынгылап тургъанларына онгсунмагъанын сездирип.

– Ол дегенинг? – деди Светлана.

– Къурман низамны бузуп жашагъан адамды, сиз а аны билмегенча тынгылайсыз...

– Не айтханынгы ангыламайма, не низам хапарды ол? – институтну директору керти да сейирсиннгенин къарамаы бла билдирди.

– Ол адетде жюрюгенича, сохталары бла тестле окъуна бардырмайды. Сиз аны биле эсегиз да, жукъ айтмайсыз.

Тилчи тиширыу кёреме бу, деди Светлана ичинден, Тажиланы тиширыуну къартлыкъ илишанларын буза башлагъан бетине къарап. Тестле уа недиле – бош алдау. Кесине бек базынса, студентлени ала бла алдамазча мадар излер эди. Не медет. Светлана Андреевна директор болгъанлыкъгъа, Къурман туююлдо. Алай Светлана тилчи тиширыугъа абери айтмады. Тили узунну – намысы къысха деп да кюрешмеди.

– Жетегейле жети жулдуз темир-къазакъ – кеси жулдуз, – деп къойду нек эсе да. Сора Сафариятны нёгерлерине ышанлап къарады: ала экиси да тынгылагъанлай тура эдиле: баям, Къурманны игилиги эслерине тюшюп, терсликлерин ангылагъан болурла.

* * *

Директорну отоундан юч устаз тиширыу да бирге чыгъып, эшик юсюнден арлакъда тохтадыла. Бир бирге айтыргъа кёлкъалдылары бар эди, алай сохтала жюрюй тургъанлай, киши сёлеширге, жюрегинден айтыргъа ашыкъмады. Ючюсю да бир бирге къарап, сюелип тургъанлай, къатларына литератураны кафедрасыны таматасы Туудуланы Адрай келип тохтады, къыркъ беш жылына жууукълашхан, орта ёсюмлю доцент.

– Не болуп чыкъдыгъыз, – деди ол, – муратыгъызгъа жетдигизми огъесе айыу бла кертме ашамагъыз депми жиберди.

– Была бла не боллукъса, айтырларын-къалырларын билмегенле бла. Къурманнга орамда тебиннгенликге, ауузларындан къууутну кетералмагъандыла.

Адрай жукъ айтмады. Керти улугъу кёпле жетмейдиле. Алай жангыдан жюрюген хапаргъа кёре, университетни устазла къауумундан кёп адам кетерликдиле. Къайдан жайылгъан хапар эсе да, университетге уллу заран келтирлик оноуду ол. Бек алгъа уа жыллыкъ борчлары 95% аз болгъанланы кетерликдиле. Керти улу Къурманны уа биржыллыкъ сагъатларыны саны азды. Къурманча алимлени кетерлик эселе, Тууду улуну къатышдырмасала сюеди. Аллай хаталы ишден кенгде турургъа керекди. Ол оноу Монквандан келген эсе да, артда сокъурандырлыкъ айып ишди. Окъууну онгдурмазлыкъ. Жахил оноу. Туудуланы Адрай андан кенгирекде турса игиди намысына. Алай Къурманча уллу алимлени кетерлерин излеп термилгенле аман хапар тамамланады деп алыкъын эшитмегендиле. Адрай да, жукъ сездирмей, тынгылауну ийип кетди.

Къурман институтну межамыны экинчи кыатысындан 4-чюсюне барып, сохталарына дерс берлик отоуну аллында тохтады. Тёрт сохтасындан киши да келмеген эди. Профессор иги кесек заманны сакълады – не медет, сохталарын сакълап, ары-бери шош тепчий тургъан устазла бла эшитилир-эшитилмез саламлашып, Керти улу чамланнганын жашырмады.

– Неге ушагъан ишти бу, – деди, – биз кимни алдайбыз: кыыралнымы огъесе халкыбызнымы, ана тилибизними?

– Бизде не терслик барды, биз, заманында келип, сакълайбыз, ала уа келмейдиле. Беш сохтадан экиси келсе, ючюсю келмейди. – Рима Аныуаровна – илмуланы кандидаты, элли жылындан атлагъан толу тиширыу. Ана литератураны кёпден бери окъутады. Студентле дерслеге жюрюмейдиле, абери да билмейдиле деп, хапар айтыргъа суймеген устазды. Ол угъай, низамсызлыкъны жашыргъан окъуна эте эди. Къалгъанла да алай этедиле: студентлени киши терслемайди, биле-ангылай тургъанлай, устазланы терслейдиле. Ёзге уа. Сора аман хапар жайып, урушуп-туйюшуп не табарыкъдыла.

– Институтубузда низамсызлыкъ бизден – устазладан – башланнганды, – деди Къурман, Рима Аныуаровнагъа артыкъ ачыуланмагъанын сездирирча шош сёлешип. – Дерслеге жюрюгенлеге, жюрюмегенлеге да тёртле бла бешле салып барсакъ, сохтала, бузулмай, бизни ишибизни сансыз этмей къаллыкъмыдыла? Билимсизге, низамсызгъа тюз багъа бичерге керек туйюлмюдо?

– Аз билимлиге, билимсизсиз деп, экиле салсакъ, унамайдыла, институтну сохталарын аз этсегиз, сиз да аланы ызларындан ишден кетериксиз дейдиле...

– Ким айтады алай, манга алай киши айтмагъанды, – деп, профессор чамланды.

– Къуллукъгъа илиннгенле, директорну болушлукъчулары, кафедраны таматары...

Рима бла Къурманны ауузларына чабып, тиширыу устаз сёлешди. Аны аты Фазу Алиевна – экижыйырмажыллыкъ, чырайлы устаз, Керти улуну сохтасы, ардаракъда уа аспиранты. Кандидат диссертациясын къоруулагъанлы жыл толмагъанды. Диссертациясын къалай жазгъанын ол унутуп, мычымай гынттылы болуп къалгъанлыкъгъа, Керти улу унутмагъанды.

– Биз, устазла, миллетни аллында борчубузгъа сууукъ къарасакъ, маданиятыбыз тюр болуп къаллыгъын нек унутабыз, – деди Керти улу, къарамы бла Фазугъа айып этгенин сездирип.

– Аны бизге айтма да, университетни таматасына айт, киши эсенг, – Фазу, сен эсенг, мен да менме дегенин ангылатырча сёлешди. «Ма санга алай керекди, кимге болушурунгу-къалырынгы билалмагъан», – деп, профессор да кеси кесине ичинден тырман этеди.

– Хар адам кеси ишини таматасыды, жууапчысыды, – деди Къурман, чамланнганын кючден чёкдюрюп, университетни таматасы не институтну директору бизге сюрюучюле болуп айланыргъа керек туйюлдоле...

Керти улу, ушакъ нёгерлеринден айырылып, межамны ючюнчю кыатысына тюрдю. Тюршер-тюршмез босагъа аллында сохтасын кёрюп

къойду. Ол сохталыкъдан жыл саны 4–5 жылгъа озгъан къара шинли, орта ёсюмлю жашды. Аты Эртууду.

– Эртуу, дерслеге нек жюрюмейсе? – деди сабыр ауаз бла Къурман.

– Мен ишлеген этеме, ишлемесем, мени къарт анамы ким тутарыкъды. – Эртуу баштёбен болду.

– Ишлеген игиди, алай ишлемей болалмай эсенг, заочно окъуугъа кёч...

– Бек суйюп кёчерик эдим – жибермейдиле...

– Нек жибермейдиле, не дейдиле? – профессор керти окъуна сейирсинип, алай сорду.

Эртуу, абери айтмай, энишге къарап мычыды.

– Нек тынгылайса?

– Жибермейдиле, андан сора не айтайым. – Сохта профессоргъа менден не излейсе дегенча, мудахданды.

– Кесинги, миллетни да алдаргъа кюрешме. Сеничала асыры озуп башлагъансыз. Миллетге керек ишде уллу кёллю болургъа керек тюйюлдо – ол сатхычылыкъды.

Эртуу, неден эсе да элгенгенча, сескенип, инбашларын ёрге секиртди. Бети къызарды.

– Айыплы ишни сиз этесиз – устазла, – деди сора, – окъургъа суйгенлени окъуудан кёллерин сиз къачырасыз...

– Ол дегенинг? – Къурман хыны сёлешди.

– Кёп устазларыгъыз окъуучуладан хакъ излейдиле. Билсенг-билменг да, башха тюйюлдо алагъа. Абери билмей окъуна тур – хакъ берсенг, айхай, тёрт-беш да саладыла.

– Семиртип жаншайса...

– Хар нени да бир-бир устазла семиртедиле. Сора биз не этейик, бусагъатлада устазланы сохтала кечиндиредиле. Жукъ билмегенлеге да бешле саласыз, къысталмасынла деп. Биз къысталсакъ, сиз къуру журтха къарап къаллыкъсыз.

Къурман сохтасыны сант сёзлерин ёчюлтюп, «охо да, окъумай-билмей» экзаменнге келип бир сына энди. Устазланы барысына да кир бош къуяса. Экзаменнге бир кел... Игиликни, сансызлыкъны да тенг этген адамса сен. Ёсдюралмагъан билиминг кюн сайын, сагъат сайын тебинип турурча этерме...

* * *

Институтну ючюнчю къатысында сохтала кёрюмедиле, алай кафедраланы таматаларыны болушлукъчулары, устазла да бир бирлерин кёрмей, ал бермей, жортуп айлана эдиле. Къагъытла бла ёшюнлерин агъартып. Къазауат эдиле. Кафедралагъа кирип, саламлашыр, олтурур онг жокъду: столлада, шинтиклеге да къагъытла батанла болуп. Ишчи программала, планла, тестлеми дейсиз.

– Не этесиз была бла кюрешип, баш кётюрмей, ёрге-энишге чабышып, – деди Къурман, тил бла байламлы кафедраланы билине кирип.

Башларын кётюрмей, ишчи программаларын жангыртып кюрешген устазла да профессоргъа онгсунмай, къаш тюйюп къарадыла.

– Университетте комиссия келип тургъанын билмегенча сѣлешесе, – деди устаз тиширыуладан бири.

– Кѣп болмай келип кетген эди да.

– Къой къошда тургъанча сѣлешесе, – деди башха устаз, – энди башхасы келгенди?

– Ненча адам барды бизни институтну тинтген комиссияда.

– Бирди, бир экижыйырмажыллыкь орта ёсюмлю тиширыу.

Къурман кюлюп ийип, сора терк окъуна мудахланып шошайды. Къалгъанла да профессоргъа къарап, тынгыладыла.

– Сейирди ол, – деди сора Керти улу.

– Не зат сейирди?

– Ол комиссиялыкь этген тиширыуну усталыгъы не болур, билемесиз?

– Химиядан илмуланы кандидатыды, дейдиле.

Къурман башын чайкъады. Окъуу къалай баргъанын тинтир ючюн мындан бир беш-алты жыл алгъа комиссия дерслеге жюриуп, лекциялагъа тынгылаучу эди, устазланы илму ишлери бармыдыла, окъуу китапла жазаламыдыла огъесе аллай керекли иште жараусузмудула деп, тинте эдиле. Энди уа «ишчи программаларыгъыз» бармыдыла деп кюрешедиле... Алдауду ол... Къыралны алдауду. Керти да сен сохталагъа билим берирге итине эсенг, кесинг билимли бол. Монографияла, окъуу китапла жазалмагъан устаз студентлени окъутама дерге уялыргъа керекди...

– Бизни къагъып сѣлешесиз сиз, профессор, – деди тиширыу устазладан къайсы эсе да.

– Къурман чыгъып бара эди да, ызына къайтды.

– Сиз мени тюз ангыларгъа керексиз... Ишчи «программаланы» статья жаза билмеген устазла да жарашдырадыла. Хазнамыды, бир алим адамны монографиясын неда илму китабын алыгъыз да, анга кѣре жарашдырыгъыз да, махтау алыгъыз. Бусагъатлада филология институтубузну устазларыны асламы алай кечинедиле.

Керти улу хыны чыгъып, кеси ишлеген кафедрагъа кирди. Кафедраны таматасы Билал Темирович жеринде олтуруп эди да, Билал туруп, Къурманны саламын алды, салам да берди. Марзият эшикден киргенни кѣрмегенча этди. Нек эсе да кафедраны таматасы болгъан жерде Гутланы тиширыу Керти улуну саламын алмай эди, ёрге туруп да кесин къыйнамай, профессорну сансыз этерге кюреше эди. Жашау тѣре алай болур: Къурман энди кафедраны таматасы туююлдо, кандидат, доцент болургъа да болушуп бошагъанды... Сууун ичген шауданына таш атханла кѣпденкѣп бола барадыла...

Заманны жюриюшю бла адам бетден-бетге сюелген жылла къуушуп келедиле. Заманны баргъанын тохтатырыкъ жаланда адамлыкьды, игиликни ангылай билмекликди. Адамлыгь а неди, харип, бир жазыкъ, къарыусуз затды. Аны ючюн анга айып этерге керек туююлдо. Къайсы бирине айып салып, адамлыкьгъа бла намысха къайтараллыкьса. Намысны жеринде туталлыкь жаланда билимди, жарсыугъа, аны ким къуууп жеталады. Жетгенле аздыла, аланы билимсизле кѣрюп болмайдыла...

Башха кафедраны устазы кирип келип, Къурманны сагъышын бѣлдо. Ол орус литературадан лекцияла окъугъан 40–45-жыллыкь тиширыуду –

Екатерина Аслановна. Жукъажаякъ, жютюбурун. Мындан 2–3 ай алгъа дюгер литературадан кандидат диссертациясын къоруулап, энди уа орус литуратурадан лекцияла окъургъа кюреше эди. Филология институтда аллайла кепден-кеп бола барадыла.

Екатерина киргенлей, кафедраны таматасы профессор Билал Темирович нек эсе да чыгъып кетди. Ким биледи, Екатеринаны жарата болмаз эди, анга Къурман да ыразы туююлдою: жаш тёлнюю аллына ол халда кийинип баргъан тиширыу аны неге юйретирикди: ёшюню киндик башына дери ачылып, сидиреген тар кёнчегини уа бухчакълары тобукъ тюплерине жетер-жетмез... Алай не медет, азирейли кийинип, жаш адамлагъа акъыл юйретирге кюрешгенле кишини айтханына къулакъ салмайдыла.

Гутланы тиширыу да андан онглу туююлдою: къысха, къынгыр бутлары кёнчегине кючден сыйынып-бууулуп олтурады, ёшюнлери да, жаргты толгъан гыбытчыкъла кибик, энишге салынып. Ол алай азирейли кийинип, миллетин, жыл санын да унутуп кюн сайын да келмейди: эки-юч жылдан бери бир кюн кийгенин экинчи кере кийип киши кёрмейди. Тиширыу да аны излей эди, кюн сайын кийимин жангыртханын кёрюп: «Ой, Марзиятны къаллай бай нёхю барды», – деп, сукъланырыкъ суна эди жазыкъ тиширыу, алданып болмагъан санлары бла эр кишилени къарамларын къаматырыкъ сунуп. Алай адамла да телиле, сылхырла туююлдоюле, билип, къуш-муш эте эдиле, тюкенчик тутхан ахлусуну тежеучюсюдо дейдиле, жазыкъсынып.

– Этдирме кесинги масхара, къой бу хыликкялыкъ ишинги, – деп, Къурман анга эки-юч кере да айтханды, – бюгюн-бюгече жашымы юйюрлю этеме дей эсенг, кесинги намысынга да сакъ бол...

Къулакъ салмай эди – бузулгъан эди жазыкъ тиширыу. Ким биледи, Къурман билмегенликге, кёпле тойгъанларын кётюрала болмазла, тойгъанын кётюрюп, игилик этгенлени да сыйлай билир ючюн керти да адамлыкъ керекди, билим алып, ишлеген жеринде намысын сакълай билирге керекди...

Къурманны Екатеринагъа, Марзиятха да айтыры, айып сёзю кеп эди. Абери айтмады, тынгылагъанлай турду. Сагъышын ёчюлтмеди. Бусагъатлада Гутланы тиширыу 40-жыллыкъды. Эр кишиле да анга андан кеп бермейдиле. Алай заман кюйсюзюдо, ол кишини да аямайды. Къарап-къарагъынчы, жылла къуушурла, бир бирлерине ал бермей. Марзиятны юйюне да 45-жыллыкъ сормай кирип келир да 50-жыллыкъ нёхюн къыстар. Дагъыда бир къауум жыл озар да, Марзият жангызлыкъ сынай башлар. Сора анга ашын-сууун, журтун тапдыргъан таза ниетли адамны жангъдан кюсер, сокъураныр. Къачан эсе да келген игилик бла тюзлюк элгенирле да, андан кери къачарла. Ызларындан къуууп жеталмаз, сытылып жиляр... Не медет, эссизликни жолу алайды...

Бусагъатда жарлы тиширыу, жарлылыкъ эшик артында аны сакълап тургъанын билирге суймей, не аз да къуллукъ къыйырына илиннген эр кишилени алларында тобукъ урады...

Къурман бла сёлеширге кюсемейди, ол кирип келсе, къуйругъун шинтикден айырмайды... Къуллукъ неди, босагъангдан кирип, ёчюлюп къалгъан желчикди, юркюрге хазыр болуп тургъан байталды... Уллусу, гитчеси да.

Къурманны сагъышын Гутланы тиширыу бѣлдю.

– Кетип къалма, ыразы болсанг, болмасанг да, институтну ишине къарай тургъан комиссиягъа жазгъан къагъытым бла танышдырлыкъма. – Марзият кафедраны таматасыны столуну юсюнде къагъытны алды.

– Не къагъытды ол? – деди профессор.

– Сени юсюнгден комиссиягъа жазылгъан къагъытды.

– Сенми жазгъанса?

– Хау, мен жазгъанма. – Марзият Къурманнга ъхтем къарады. – Мени аллай эркинлигим барды, дегенча.

– Ким бергенди, харип, санга ол эркинликни, – деди Къурман, сей-ирсиннгенин жашырмай.

– Кимле берген эселе да, бергендиле, аны бла кишини иши жокъду...

Керти улу абери айтмады. Айтып да не табарыкъды: арт кезиуледе нек эсе да билимсизирек устазлагъа бек ышанадыла. Сохталаны къалай окъутадыла, илмудан ангылауу бармыды неда илмугъа къошумчулукъ эталамыды деп, киши сормады. Устаз тынч тура эсе, кемчиликле бардыла демей, къуллугъу болгъаннга жалына биле эсе, андан сора не керекди. Тынчлыкъ, жалынчакълыкъ неден да башды, бийикди. Устаз нѣгерлеринден, сохталадан да билим излеген а – жагъынлы адам, заманны жюрюшюн ангыларгъа суймеген алим, ол эшик артында турургъа тийишлиди.

– Охо, не даунг барды манга, айт, не жазаса мени юсюмден, – деди профессор иги кесек тынгылагъандан сора.

– Сен кесинги башхаладан иги сунуп, ЕГЭ-ни сѣгесе, литератураны илмусундан тестле къурамайса, тестлеге кѣре сохталаны билимлерин тинтмейсе... Азмыды хатанг, – деди Марзият, кѣл кенгдирип.

– Аланы юслеринден муну аллында келген комиссиягъа жазгъан эдигиз, жыйын болуп, институтну директорун къозутургъа къорешгенсиз, энди уа не этесиз, жазыкъла, – деди Къурман да сансыз ауаз бла, – башха айып сѣзлерин айтып къорешмеди.

– Ол сен сѣгюп, айып салгъан тежеуле башындан келедиле. Буйрукъ кимге да буйрукъду...

– Буйрукъ жалаанда сохталаны иги окъутуп, билимлиле этерге деп айтылады. Башха буйрукъланы юслеринден сагъыш этип алай сѣлеширге керекди. Къуллукъгъа илиннген хар билимсизни сѣзлеринден чыкъмай ишлесек, артда сокъуранырбыз. Сокъурана да жашайбыз, терслигибизни ангылап деген сѣзлени Марзият кесини юсюнден айтылгъан сѣзле сунуп, бети къызарып, артда уу ичгенча болду.

– Охо да, не жазгъан эсенг да, элтир жеринге элт да бер...

Гутланы тиширыу, эс жыйып, жазгъанын андан ары окъуду. Алай Къурман аны энди эшитмей эди, эси башха затлагъа бѣлюнюп, жаягъын къол аязына салып, шошайды.

Эринлерин къыстау къымылдатып сѣлешгенине, къызаргъан бурун кыйырына къарап тынгылагъаны ючюнмю эди, Къурманны кѣлю юйюнде чыпчыкълары эсине тюшдюле. Ала барысы да профессор кеси жарашдыргъан чалдишледе эдиле. Къалакъ итлеге, исиз киштиклеге да жан аурута билген Къурман терек тюбюнде къыяулу чорбат чыпчыкъны кѣргенинде, озуп кеталмагъан эди – къол аязына алып, юйюне келтирди

да, сора кѐп мычымай чалдишчик ишледи. Чорбат чыпчыкъчыкъ профессорга юйюрсюнюп, ол эшикден киргенлей, чууюлдеп, сау къанатын къагъып башлай эди. Артдан-артха уа Керти улу, юйренип къалып, ишге барама деп, тышына чыкъса, тийрени жокъламай, бармыды-жокъмуду къыяулу чыпчыкъ демей, озуп кетмей эди. Сейирди жашау – адамла сан этмей бла кѐрмей озуп тургъанлыкъга, къарыусуз, къыяулу жаныуарла, къанатлыла да аз туююлдюле: аякъчыкълары, къанатлары сыннган чорбат сабан чыпчыкъланы Къурман кѐп таба эди. Къурман атларын билмеген къара къанатлы чыпчыкъла да, нек эсе да учуп, терек бутакълага къоналмай... Не тюрлю эсе да профессор, озуп кетмей, келтирип, кеси ишлеген чалдишчиклеге юйюрсюндюре эди аланы.

Анасыны эгечи тынгылауну ийип, бюсюремегенин къарамы бла билдире эди. Къартлыкъга хорлатып, энди урчукъ ийирип окъуна кюрешмейди ол. Аш-суу этип, жарлы эгечими жашы къачан келеди деп сакълагъандан башха къайгъысы барды дерча да туююлдю – къарыусуз болгъанды. Заман кишини да аямайды.

Алай кюнлени биринде профессор къыяулу чорбат чыпчыкъны алып келгенде, мудах ышарып шош сѐлешди.

– Не этесе, харип, быланы бери ташып, башха ишинг жокъмуду? – деди.

– Къарыусуз жанланы къарыусузлукъларын кѐре тургъанынглай, юслери бла атлап къалай кетгин, адам туююлбюзмю...

– Къарыусузлагъа къарыу береме деп, жазыкъ, азмы кюрешгенсе, – Къурманны анасыны эгечи жангъдан мудахланды.

– Ким не десе да, къарыусузга болушхан игиди. Ол – адамлыкъды, – деди профессор, сабан чыпчыкъла тургъан чалдишге табакъ бла суу сала...

– Къарыусузга болушуп, онглу эталсанг, Аллах-Аллах, бек игиди. Ол сенича болалмаса уа, душманынгда. Онгуз кесинден онглуну суюмейди, – деп, тишируу, шош атлай, тышына чыкъды.

Анасыны эгечи айтханланы жангъдан эсине тюшюре, Гутланы тиширугъа тынгылап, кѐп олтурду. Аны сѐзлерин хазна эшитмей эди. Тынгылап, сагъая баргъаны къадар, аны чалдишлени биринде аякъланнган чорбат чыпчыкъга ушатып, кеси кесине сейир эте эди. Къурман билмиле эсе да, андан сынаулу анасыны эгечи акъыллы эди: ол айтханлагъа, ауур ташлагъача, абынып кѐп кере жарсыгъанды – тынмай эди ансы. Ма Марзият окъуна алгъа къанаты сыннган ач чорбат чыпчыкъ кибик эди.

Кертиди ол – къарыулу бла къарыусуз жарашып кѐп жашамайдыла. Къарыусуз, билимсиз тынч жашар ючюн аны къатында билимли адам болургъа керек туююлдю.

– Ол манга эшитдирирге кюрешгенинги комиссияны адамына берликмисе огъесе...

– Бир тюрлю огъесе жокъду былайда, – Марзият Къурманны ауузуна чабып, хыны сѐлешди.

– Чочумай-чамланмай сѐлеш.

– Хар ким да борчун билирге керекди. Ёхтем сѐзлени унутуп, иш кѐллю болургъа керекди...

– Филология институтда сенича иш кёллюле кёпмюсюз? – деди профессор, Марзиятча устазланы иш кёллюлеге санамагъынын ангылатырча.

– Кёпбюз, бек кёп, – деди тиширыу да, Къурманчалагъа кёл кенг-диргенин сездирип. – Оу, сизни кюнюгюздю, эндиги заманлада сизнича ёхтемле студентлеге керек туююдюле...

– Билеме, – деди профессор, – окъуу юйледе сеничала кёпден-кёп бола барадыла. Къуллукъгъа илиннгенлеге жалынчакъла керекдиле. Сёзлери жютю болгъанла керек туююдюле.

* * *

Къурман керексиз ушакъны тунчукъдуруп, тышына чыкъды. Чыкъгъаны бла тенг сейирсинип, къабыргъагъа къысылды: эркин атларча туююл эди. Кафедраланы бир къауум ишчилери – жаш тиширыула – институтну директоруну болушлукъчулары да алагъа къошулуп, биягъы къагъыт чулгъауланы къучакъларына сыйындыралмай, ёрге-энишге чабып, айлана эдиле. Бир бирлерин кёрмей. Профессор, къабыргъадан айырылып, эринлерине дери къагъытладан жюкленип баргъан къоншу кафедрадан танышын тохтатыргъа умут этди – устаз тиширыу тохтамады.

– Сен туююлсе къайгъыбыз, – деп озду.

Терезе аллында суюелген Къурманны орус тилден окъутхан жыл саны келген профессор сёлешди.

– Къой, не этесе, тыйма быланы алларын, чабышсынла, – деди мудах ауаз бла Мурат Жамалович.

– Нек чабышадыла была? – деди Керти улу, устазыны къатына келип.

– Бюгюнмю кёресе да аланы чабышханларын, – деди тамата профессор, – бир ыйыкъдан бери жортушадыла, комиссиягъа сагъайып. Мурат Жамалович мудахлыгъын жашырмай сёлешди.

– Сен а кёрмеймисе, билмеймисе да комиссиягъа къагъытла керек болгъанын. Энди сен студентлени къалай окъутаса, илму жаны бла не тындыраса, деп сормадыла. Тап жарашдырылгъан къагъытла керекдиле. Алагъа кёре багъа бичедиле.

– Билеме мен аны, – деди Къурман, энишге къарап, – ол бек жар-сыулу ишди – окъутууда усталыкъ, илму китапларынг керек болмагъан заманнга жетдик.

– Сени китапларынга кёре, тестле жарашдыргъаннга – махтау, санга уа – талау. Мурат Жамалович нек эсе да ушакъ нёгерине къарап ышарды.

– Ким кёрлюк эди аллай хыликкялыкъны?

– Терсликге терсди деп нек айталмайбыз? Не болгъанды бизге? – деди Керти улу.

– Сен айтып тургъанса, ким къулакъ салды анга – бир киши да угъай. Ауузунгу тыялмагъан адамгъа саналып, аз учузлукъму сынатдыла санга, юйюрюнге да, – деди Мурат Жамалович, – мен да алай. Тынч, къысылып тургъандан игиси жокъду...

Экиси да шош, эринип атлай, факультетни ючюнчю къатысында бек эркинге саналгъан мекамгъа кирдиле. Адам кёп, олтурур жер излеп, ары-бери къарай, бош шинтик тапмай, жабыу жайылып тургъан столну къатында олтурургъа умут этдиле. Киргенни-чыкъгъанны къагъытха тю-

шюре тургъан устаз тиширычукъ унамады – къонакъла олтурлукъдула, ма анда бардыла эки жер, – деп, тиширыу балан бармагъын мекамны арт жаны таба чюелтди.

– Ол окъуна, кѳресе, бизни ыспассыз этерге кюрешеди, – деди Мурат Жамалович, студент жылларында окъутуп, илмуланы кандидаты деген атха тийишли этген тиширыу таба къарап.

– Аны мен да сынайма, – деди Керти улу, – ол ара шахардан келген къагъытха кѳре бизни ишден кетерлик сунуп, жюрютедиле кеслерин алай хыны.

– Ангылагъанма, – деди Мурат Жамалович, – университетни устазлары азайтханлы кѳп заман озмагъанды, энди кимлени ашырлыкъ болурла. Эки профессор да, абери айтмай, олтургъан жамауатны къарамлары бла сынчыладыла.

– Сейирди, – деп шыбырдады Къурман, – олтургъанланы асламы жаш тиширычукъладыла, сынаулары тохташамагъан. Къайда табып жыйгъандыла быланы бери?

– Башындан келген къагъытха бойсунмазгъа ким базынырыкъды. Боюнубуз къылдан иничкеди, – Мурат мудах сѳлешди.

– Бусагъатлада заманны жюрюшю къыстауду. Жылла терк озарла да бу жаш кѳрюннген жамауат мычымай жашаулугъа ушар.

– Айхай, жылла бла тенг усталыкъ, фахму келмейдиле...

Мурат дып деп, тохтап къалып, эшикден киргенлеге къарады: ректорну экинчиси – проректор Хасан Жемухович, филология институтну директору Светлана Андреевна, сора Къурман жарты-къурту таныгъан тиширыу – институтха комиссиялыкъ этген Мария Фѳдоровна, келип, жамауатны лахорларын тунчукъдурдула.

Хасан Жемухович – эллижыллыкъ сары шинли доцент, туруп, жыйылыуну борчун ангылатды. Сѳзге усталыгъы барды, дерча туйюл эди ол. Илму жаны бла да хомух болгъанын кѳпле биледиле. Хайт деген устазланы барысындан да ректор аны сайлап, проректор нек этгени белгисизди. Хасан Жемухович не заманда да хурметлиге ушагъанладан туйюл эди, проректор болгъанлай, мычымай тюрленип, устаз нѳгерлери бла тенгсинмей сѳлешгени да сейир этерчады.

– Сѳз Мария Фѳдоровнагъа бериледи. Ол, университетге келген комиссияны бек ышаннгылы адамы, химия илмуланы кандидаты, филология институтну, сизни ишигизни тынгылы тинтгенди. Бийик багъа да бичип, кѳп кемчиликлени да ачыкълагъанды. Сау болсун. Бусагъатда сизни аллыгъызда сѳлеширге сѳз анга бериледи. Тилейбиз, Мария Фѳдоровна, – деди проректор, саргъыл бети къызгъыл болуп. Мария Фѳдоровна – орта ѳсюмлю, юч жыйырма жылына жууукълашхан тиширыу, шатык сѳлеше билген, агъаргъан чачы къысха къыркъылып. Мындан бир 15–20 жыл алгъа, эштада, сюддюмлю, чырайлы тиширыу болур эди, деп келди Къурманны эсине.

Къурман ангылагъандан, Мария Фѳдоровна, юч ыйыкъ булжуп кюрешген эсе да, институтну иш даражасын терен ангылаялмагъанды огъесе ангыларгъа суймегенмиди.

Студентлени «зачѳткаларына тынгылы къарай билмеген» устазларыгъыз аз туйюлдюле, белги (оценка) салып, къол салыргъа уа унутуп

кьойгъан устазларыгъызгъа тырман этерчады деп, комиссияны адамы кѣп сѣлешди. Сѣз ючюн, деди ол, студентледен экзаменни экеулен алып, кьол а бири салып кьояды. Аллай бузукълукъ айыплыды. Андан сора Мария Фѣдоровна ишчи программалагъа кѣчюп, аланы тынгылы тинтгенини юсюнден ъхтемленип сѣлешди.

Тынгылы ишчи программалары бардыла деп, кѣплени атларын айтып махтады. Ол махтагъан устазланы барысын да Къурман иги таныйды, кафедрагъа таматалыкъ этген жылларында дерслерине жюриюп да тургъанды. Комиссияны адамы махтагъан устазланы асламы ыспас сѣз айтырча туйюл эди – илмудан узакъ, лекция окъугъанда, кьагъытдан къарамларын айырып, сѣлешалмагъанла. Ишчи программа къурай эселе уа, бирлени окъуу китапларына кѣре жарашдырыргъа кюреше эдиле.

– Багъалы Мария Фѣдоровна, бусагъатда махтагъан устазла лекцияланы къалай окъуйдула, андан хапарыгъыз бармыды? – деп сорду Къурман адежли ауаз бла.

Олсагъат мекамдагъыла мычымай шошайып, профессоргъа къарадыла – кими ыразылыгъын сездирип, кими уа чамланнганны жашырмай. Университетни проректору, Керти улугъа къарап, башын шош чайкъады. Мария Фѣдоровна, бети кызарып, тынгылауну ийди да, сора сѣлешди:

– Мен лекциялагъа жюриюегенме. Ол керек да туйюлдю, ишчи программалагъа сакъ болуп, тестлени уста жарашдыргъанла лекцияланы да иги окъурукъдула, – деди комиссияны адамы.

– Хапарды ол, – деди Къурман да, – ишчи программаны биреулени монографиясына къарап жарашдырыр ючюн, уллу билим керек туйюлдю. Ол тестле дегенигиз а окъуугъа заран келтиреди.

– Если я не ошибаюсь, Вас зовут Кертиев Курман, – деди Мария Фѣдоровна.

– Вы не ошибаетесь...

– Алай эсе тынгыла... Сен низамны бузаргъа нек ъчсе, сени бир ишчи программанг жокъду, тестле къурамайса, – деди кьонакъ тиширыу, – ол эркинликни санга ким бергенди?

– Манга ол эркинликни окъуу низам бергенди, – Къурман ърге турду, – мен ишчи программала бла университетни, билим излеген тѣрени да алдаргъа соймейме. Айтырмай кьоймай эсегиз а, мен окъуу китапла жазама, монографияла. Студентлени тестле бла булжутуп алдамай, билим берирге керекди, уста сѣлеширге, суйсегиз а, даулашыргъа, кеси оюмун айтыргъа юйретирге борчлубуз. Компьютерни туймелерин кьагъаргъа студент бизсиз да юйреналлыкъды...

Профессоргъа хыны къарап, проректор ърге турду. Саргъыл бети агъарды.

– Биз бери Кертиланы Къурманнга тынгыларгъа деп жыйылмагъанбыз, – деди ол, жумдуругъун столгъа тиреп. – Бюгюн бизни ишибиз кѣпдю. Тынгылагъан этигиз. Пожалуйста, Мария Фѣдоровна, слушаем Вас...

Мария Фѣдоровна, айтырын айтып, бир къауум устазлагъа тырман сѣзюн эшитдиргенден сора филология институтну директору ърге турду: Мария Фѣдоровнагъа ыспас сѣзюн айтды.

– Бюгюнню жыйылыуубузну борчу къыйынды... бек къыйын, – деди сора тунчукъан ауаз бла. Тынгылауну ийип, олтургъанлагъа кьа-

рады: устазла бютюн шошайдыла. Биле эдиле ала хапар нени юсюнден барлыгъын: Москвадан келген оноу къагъытха кёре, университетни кёп устазларын ишден кетерген эдиле. Алай ол къагъытны излеми асыры уллу эди да, энтта да жыйырмагъа жууукъ тамата къауум алимледен кетерирге керек эди. Жаш устазлагъа къоркъуу жокъ эди, кетерселе, жыл санлары юч жыйырмагъа жетгенледен кетерлик эдиле. Ала, терен билимли алимле, миллетлерини ниет ырысхыларын айнытыргъа алданып, лекция окъурукъ сагъат санларыбыз азды деп жарсымай эдиле. Энди уа миллетлерине игилик этерге къорешгенлери башларына, институтха да палах бола тура эди.

Кимни кетерликлерини тукъум атлары къагъытха жазылып эди. Ректор бла проректор да келишим этип. Алай Светлана Андреевна аны окъуп, жыйылгъанлагъа эшитдирирге базынмай, иги кесек тынгылап турду. Ким не айтыр, ыразы болурламы-къалырламы. Жыйылгъанла да сагъайып эдиле. Огъесе къууаныпмы къоярыкъдыла. Билимли устазла не къадар аз болсала, ол къадар жаш къауум тынч турлукъду: сагъатларыны саны ёсер, уста, сынаулу устазла дерслерине барып къыйнамазла. Диплом ишлени да кимден-къайдан кечюргенлерин киши сурамаз...

Кёплени сагъышлары алай эди, абери айтыргъа уа базынмайдыла. Тынгылайдыла. Не десенг да, таматала окъутхандыла жыйылгъанланы, илмуланы кандидатлары деп да ала айтдыргъандыла... Сора не этсинле, не мадар...

Кёп-аз тынгылады эсе институтну директору, кетерик профессорланы, белгили алимлени тукъум атлары жазылгъан къагъытны окъуду да, къызаргъан бетине къол жаулугъу бла узалды: аны окъутхан, илмуланы кандидаты этген профессор, сейирсиннгенин жашырмай, анга къарап олтура эди.

Нек эсе да Кертиланы Къурман бла аспирантурагъа алып, кандидат диссертацияларын жазаргъа болушхан устазларын жокълады: тёрт тиширью да бир бирге къысылып олтура эдиле, сейирсиннгенлерин жашыралмай, бет тюклери чюйре болуп, тюнене эшитгенлерине кёре, Керти улу Къурман институтдан кетерге керек эди, бюгюн а кетерикле бла аны аты айтылмады. Сора студентлени алларында къууанып, ётюрюкчулеми болуп къалдыла?

* * *

Кертиланы Къурман аудиторияда иги кесек замандан бери олтура эди. Студентлерин сакълап. Студентлерин деп айтырча да туююлдо: хазнамыды 3-чю курс, барысы да тёрт адам. Мындан бир алты-жети жыл алгъа болуучу эдиле студентле – 120–130 адам. Эрикмей-талмай Къурманни лекцияларына тынгыларгъа жюрюгенле. Энди уа не? Аз заманны ичинде кёп тюрлениуле болдула. Тап ол жажил терт-беш студентледен экиси келсе окъуна, алимле лекция окъургъа борчлу эдиле. Бюгюн а тёрт студентледен бири да келмей, устазны сакълатадыла.

Къурман олтура, дагъыда олтуруп тёзалмай, терезеден озгъанлагъа къарап, соеледи. Экеу, ючеу болуп оза эдиле таныш, ол угъай, аны бла шуёхлукъ жюрютген устазла. Тутмакъ юйден энди чыгъып тизилишгенча. Хар бирини къолларында портфельлери тыкъ-тыкъма толуп. Бери,

эки жыйырма жылдан артык заманны жаш төлөнү окүтүп турган мекамларына, кыйтыргы эркинликтери сыйырылган профессорла, доцентле. Мекамны терезелерине кыяланып, жаш устазла да кырап, ашырадыла аланы окүтханланы кими, кёл кенгдирип, кыуанып, кими уа мудахлыкыгга хорлатып.

Не оңу бла экинчи кере кыстала эдиле университетни сыйын, илмусун кётюрген алимле? Ниети не эди ол кыагытха кёл салган кыулукчуну? Аллаи соруу кёп устазланы сагышландыра эди – эслерине келген жууапларын а бир бирлерине айтыргга киши базынмаганды.

Кертиланы Къурманны сагышын эшикден кыраган адам бёлдю – Сюлемен Юсюпович эди ол. Профессор аллына барып, салам берди. Экиси да тап кёрген жерлери таба ётдюле.

– Нек тураса мында, аудиториянымы сакълайса? – Сюлемен Юсюпович лакъырда этген ауаз бла сёлешди.

– Аудиторияны сакъламайма, студентлени сакълайма, – деди профессор.

– Сора келмегенмидиле?

– Угъай.

– Ненча студент келирге керек эди?

– Тёрт.

– Тёртмю дейсе? Барысы да тёрт?

– Хау.

– Неге ушаган ишди ол, – деп, сейирсинди ректор.

– Да сен аны билмеген адам туююлсе, сени оноунг бла болган ишди ол, – дерге умут этди Къурман. Айтмады. Заманында айтыр ючюн кыалмаган эди.

Юсюп улу Сюлемен да сёз кыошмады. Сагышлы бет алып, терезе аллында сюелди. Университетден кетерилген устаздан юч-тёртсюн кёрюп, ичинден кеси кесине тырман этди. Ала барысы да илму ишлеге табынып, окыу китапла жазаргга итинип, лекцияла окыургга сагыт санлары жаш устазладан эсе аз эдиле. Энди уа, алагга ыспас этип, махтап туруру орунуна, башыгызгга эркинсиз деп, ашырыргга туюдю. Айып ишди ол. Алай ректорла да башларына эркин туююлдюле. Андан келген оноулагга бойсунургга керек болуп кыаладыла. Бойсунмасанг а, боюнунгу урчукландырып, башхаланы табарла... Не медет.

– Мени лекция сагытларымы саны 75% -ден озмайды, болсада кет демединг, сау бол, – деди Къурман, шошлукну уятып.

– Кыолумдан келсе, кишини да кёлоне тиерик туююл эдим, – деди Юсюп улу Сюлемен.

– Башындан келген оноу игилик этмезин билсенг, терсге терсди дерге эркин туююлмюсе да...

Ол терс кыагытха кёл салып, бери жибергенни сенденми теренди билими, сынауу болмаган кыуллукыгга киргенлей, кесин кимден да билимли сунуп нек башлайды. Ол терс тёрени жолун кесерге онг жокымуду? – деди Къурман, окыу бла байламлы кёп иш терс болганын ректор кеси да билгенин ангылап.

Ректор нек эсе да тынгылап иги кесек мычыды. Керти улугга терс сёлешесе демеди. Хар келген кыагытха баш уруп барыргга жарамагга-

нын кимден да иги ангылай эди. Алай башындан келген оноугъа хар ким табан кётюрюп барса, низам тюп болуп къалмазми.

– Мен ангылагъандан, терсге терсди деп сюелмесек, терслигибизни кеч ангылагъаннга саналып, сокъуранырбыз...

– Сокъурансакъ-къалсакъ да, башындан келген къагъытха угъай деп, артха жиберирге эркин тюйюлбюз, жарсыугъа, – деди университетни таматасы.

– Ол къагъыт халкъ, миллет ишге хата этерин ангылай тургъанлай, тынч жашауну сайласакъ, артда халкъгъа не айтырбыз, – Къурман энишге къарап селешди. Тамбла терс къагъытха къол салгъанны ишинден тайдырсала уа?

– Сен тюз айтаса, – деди Юсюп улу Сюлемен, – алай къырал баргъан жол бла биз да барыргъа керекбиз.

– Сен, Юсюпню жашы Сюлемен, тюз айтаса. Алай миллетни ниет ырысхысына заран тюшюрлюк къагъытланы къабыл кёрсек, артда къырал бизге аны кечмез.

* * *

Хар замандача, Кертиланы Къурман эрттенликде эртте туруп, эки-юч агъач чалдишчикледе кечиндирген чорбат, сабан чыпчыкълагъа аш берди, алларында мияла табакъчыкъларына суу къуйду. Барысына да тынгылы къарап, энди хаталары жокъду, сау болгъандыла, – деди ичинден, – учаллыкъдыла. Азат этерге таукелленип, эки-ючюсюн кезиу-кезиу къолуна алып, тынгылы къарады. Алайды, энди башларын кечиндираллыкъдыла, жиберсем иги болур, – деди. Алай жиберип къоймады: энтта да эки-юч кюн кечинип къарыу алсынла.

Къурман ол оюму бла тышына чыкъды. Кетип къалмады: къарамы бла тийрени жокълады, къара маскечикни эслемеди.

– Ёнгелеп, башха арбазгъа кетип къалгъан болурму?!

Керти улу терекле ёсген жерге барып, тегерегине къарай мычыды. Маскечик къайдан келип къалгъанын эслемеди – кёрюп къоюп, къууанды.

– Аманчыкъ, къайда кёрюнмейсе, къайда бугъуп айланаса анча кюнню? – Къурман энишге ийилип, маскени башын сылады. – Къолумдан аш ашаучунгу унутупму къойгъанса, гяурчукъ?

Итчик, Керти улуну тырманын ангылап къойгъанча, ууакъ-ууакъ сынсып, башын энишге тутуп, Къурманны чурукъларын жаларгъа умут этди.

Къурман къоймады: «Кет, тели болма, кёреме – игиликни унутмайса, къолумдан ашагъанынг халалды. Аман адамгъа ушап, ызымдан юрмезсе, билеме».

Итчик, жилигъан этгенча, шош-шош сынсып, арт аякъларына турду. Керти улуну къолларын жалады:

– Ол улуу парийингден а айырылгъанмыса? Тейри айырылгъанса, иги этгенсе. Бош тагъылгъан эдинг анга, менден да къачаргъа кюрешип. Игиликни терк унутхан артда игилик сынамайды, харипчик.

Къурман энишге ийилип, къара маскечикни жангъдан башын сылады.

– Ашырамыса мени? Охо, кел...

Алай Керти улу ишге кетип кьалмады, нек эсе да сокъуранып, юйге кьайтды. Чыпчыкълары эки чалдишни эки кьолуна алып, тышына чыкды: энди хатагъыз жокъду, учуп, башыгъызны кечиндирирча болгъансыз, деди профессор, кьанатлычыкъла аны ангылап, кьууанырыкъча. Къурман, юйюню кьатында ёсген терекле тубюне келип, чалдишчиклени эшиклерин ачды: барыгъыз, учугъуз, сюрюгюз кёкню, сизни кьадарыгъыз кёк бла байламлыды, деди профессор. Алай айтып, кьанатлыланы ызларындан ёрге кьарады да, сейирсинип, сын болду: бусагъатда ол азатлагъан чыпчыкъланы кёрмеди. Къара кьаргъаланы кёрдю: кьазауат этип, кьычырышып, терек бутакълагъа кьона, дагъыда профессорну уруп муратда кеслерин энишге-энишге сыза -кьайсы эсе да бири атылып келип, тырнакъларын Къурманны чачына илиндирди. Озуп кетмеди, терек бутакъгъа силкинип-силкинип кьычырды. Ёрге-энишге учушуп айланган кьаргъаланымы кьозута эди. Къалай эсе бирлери энишге сызылып келип, Керти улугъа тебинди. Жютю буруну бла профессорну башын кьагъып, учуп кеталмады, тырнакълары Къурманны жагъасына илинип, жерде тыпырдады. Учалмады. Профессор жангыдан сейирсинип, кёзю кёргеннге ийнаналмай, сюелип турду, тыпырдап учаргъа кюрешген кьаргъа туююл эди, бусагъатда Къурман чалдишден азатлагъан чорбат чыпчыкъ эди.

Профессор энишге узалып, аны кьол аязына алды. Чорбат чыпчыкъ биягъы кьыяулуму болду: Керти улуну кьол аязында кьанатчыкъларын жайып, мудах шошайды.

– Жазыкъ сен, – деп сёлешди профессор, – кьаргъагъа тагъылсанг, игиликми кёрлюк суна эдинг – кьаргъа кьаргъалыгъын этдиреди. Алай мен сени атып кетмей, терек бутакъгъа кьондурайым. Айыпдан а азатланалмазса...

ЖАНХОТЛАНЫ АЗНАУУР

Къабартыдан атландыла эки тири атлы Малкъар таба,
Ингир алада Чирик кёлге жетген элле, жорта-чаба.

Бири, дейди, жаш бий эди, къарамыйыкъ Хапасын,
Экинчиси – биргесине жүрюп тургъан шапасы.

Кёл башында бир тынгылы къойчу къошну кёрдюле,
Къойчу итле, чабып келип, шыты чачып, юрдюле.

Къошдан чыкъды бир чырайлы, узун бойлу къарт,
Къарт десенг да, акъсакъллы, кёк чепкенли нарт.

Бий Хапасын, атдан тюшюп, салам-келям бергенди,
Ол да, жашны къолун тутуп, къонакъ сыйын кёргенди:

– Эй-эй, ахшы уланла, хош келигиз къойчу къошума,
– Кече мында къалып, къошулугъуз сууума бла ашыма.

Кечди, атланы да, солуп, кёмюклерин кепме къой,
Жаш-къушлагъа шапалыкъны, иги жумуш этме къой.

Бир биринден саулукъ-турмуш, барын сордула,
Боза иче, шишлик ашай, ушакъ эте олтурдула.

Бий Хапасын айтды, дейди, къойчу къарт бла жашына:
– Бюсюредик намысынга, бизге салгъан ашынга.

Чыкъдыкъ Абайлагъа, къонакъ болуп, барайыкъ деп,
Халларына, эллерине кесибиз бир къарайыкъ деп.

Мен Абайлары бла жортууулгъа бара-бара тургъанма,
Жаш бийлеринги танып, шуёх-татах болгъанма.

Айтсанг эди, барыны да тынчмы болур жашаулары,
Эл жеринде, болмаз анда бир къайгъы, бушуулары?

– Хар бир жанны, – деди, – бу дуняда палах марайды,
Алай Тейри, – деди, – элибизге иги кёзден къарайды.

Жокъламайды тийребизни къаугъа, бушуу, не ёлет,
Талай заман шошлай турду хоншу, тийре, тегерек.

Ма шёндю уа элни уллу къайгъы этдирип тургъан
Болду бир иш, ай, тегюлмеги эди деп, къоркъама, къан.

Хан кѣп болса, уруш-согъуш, жау кѣп болур, дейди,
Бий кѣп болса, къаугъа, фитна, дау кѣп болур, дейди.

Шуѣхларынг Абайлары Кюннѣм элни кютедиле,
Жанхотлары Къоспартыда бийлик, оноу этедиле.

Эки тукъум, бир жайлыкъны юлешалмай, дау болуп,
Бир бирине сѣлешмейле, аны ючюн жау болуп.

Адам башын айтсакъ, тейри, Абайлары онглудула,
Мюлкнѣ, малны айтсакъ, Жанхотлары монглудула.

Абайланы билеме, батыр болуп, Жанхотлада ким бар,
Айтсанг эди, бар эселе, аланы юсюнден бир хапар.

Къоспартыны оноучусу Жанхотланы Ийбакъды,
Заманында кючлю болуп, башы, сакъалы акъды.

Къызы, ногъай бийге барып, Къобан тюзде жашайды,
Жангыз жашы уа Азнауур ногъай жылкъыланы ашайды.

Сабий жашлай ол Азнауур Къабартыгъа кетген эди,
Анга аталыкъ сен таныгъан бий Хамзат этгенди.

Таза батырды Азнауур - къоркъа не жунчуй билмейди,
Кеси ишинде башхаланы оноуларын да суймейди.

Акъ атына минсе, аны белин, жая кибики, бюгеди,
Суугъа кирсе, чабакъ кибики, тюбю бла жюзеди.

Ма бир жол а, сабийликде, ол агъачха батхан эди,
Терек башындан сюлесин кесин анга атхан эди.

Сабий Азнауур жанлыны тутуп жерге ургъанды,
Бир ургъанлай, сюлесинни жанын алгъанды.

Андан бери, ёсюп, ары-бери жюрюй, бара кетеди,
Хуржунунда уа сюлесин тырнакъны жюрютеди.

Хамзат-бийге тойгъа кетгенди деп чыгъады хапары,
Билгеними санга айтдым, бир зат жашырмайын, барын.

– Сау бол, ой, тамата, сени бла сѣлешген манга асыуду,
Ал айтханын а эллегѣ-жамауатха уллу жарсыуду.

Да не этейик, бир Аллахданды бар жазыу, буйрукъ,
Бар энди, тынчайып, да биз да бираз солуюкъ.

Эрттен бла, танг атып, ала жолларына кетген элле,
Тюш заманнга Абайлагъа, Кюнлюм элге жетген элле.

Олсагъатдан къонакълагъа бир туу байталны сойдула,
Къазан асып, этин туурап, уллу къазаннга къуйдула.

Ууда жюрюйдюле, къарангы тегерекни алгъынчы,
Къара сыра тартадыла, ышым баулары атылгъынчы.

Алай эте, төрт-беш кюнню къонакъ болуп тургъан элле,
Андан сора юлерине кетер келлю болгъан элле.

Жолда бара, айтды, дейди, бийни къулу, ол шапасы:
– Санга айтыр хапарыма бир тынгылачы, Хапасын.

Озгъан кече, чыгъып, терек тюбюнде олтургъанма,
Абайланы ушакъларын да алайдан эшитип тургъанма:

«Ай, къарт Ийбакъны биз тутуп, башын алсакъ эди, – деп, –
Аны малы бла жерине ие болуп къалсакъ эди!» – деп.

Этген умутларын ала, жашырмайын, ачыкъ айта элле,
Ушакъ эте, ол хапаргъа тохтамайын къайта элле.

«Ыйыкъ ётюп, элибизде уллу байрам боллукъду, – деп, –
Ёзенибиз къонакъладан, адамладан толлукъду, – деп, –

Анда жыйылайыкъ, сыра-ичги, уча этербиз, – деп, –
Къарт Ийбакъгъа жарашыргъа адам иербиз, – деп. –

Ичги ичирип, эсирсе, къартны бир къаядан атарбыз,
Жанхот жалпакъны уа къара ёзденлеге сатарбыз.

Жашы мында кёрюнмейди, жортууулгъа кетген болур,
Къайда болса да бир аман жерде ёлген болур».

Алай эди Абайланы кюйсюз, кесим эшитген, сёзлери,
Бёрю кёзлеча уа жанып ол жаш бийлени кёзлери.

Бий Хапасын анга: «Айтдынг, мен эшитдим», – деди,
Андан сора, бир сёз да айтмай, Хамзатха кетди.

Бий Азнауур ол заманда Къабартыда тойда ойнай эди,
Къабартылы жашланы тепсерге къоймай эди.

Хамзат бийни эмчек уланы ол тойда къушлай уча эди,
Чам сёзлери адاملаны къайгъыларын чача эди.

Ол заманда кенг арбазгъа бий Хапасын кирген эди,
Салам берип, къарт бийледен артхаракъ сюелген эди.

Тойгъа къарай, сагъыш эте, бёлек заман тургъанды,
Азнауургъа келип, аны бла сора танышханды.

– Эй, Азнауур, – деди, – тойгъа чыгып, эчки жаулай сынаса,
Къабартылы жаш бийлени бир жанына тыяса.

Сен кесингден башхаланы тойда ойнарын суймейсе,
Кеси журтунгда болургъа боллукъ ишни уа билмейсе.

Мычымайын, учуп, жортуп, Малкъар элинге бармасанг,
Къарт атангы ачы ёлюм аудан къутхармасанг,

Жырлыкъ болуп, атынг да айтылыр, ой, жомакъгъа,
Адамса деп, киши сени суйюп алмазча къонакъгъа!

Азнауурну ол сёзледен къаны да башына чапхан эди,
Тура келип, эсин-бусун кючден-бутдан тапхан эди:

– Бу сёзлени айтхан эсенг, адамлыкъгъа бек базынып,
Тейри берсин санга уллу бир игилик бла ыразылыкъ.

Алай, – деди, – айтхан сёзюнг жалгъан хапар болса,
Аны санга, Тейри шагъат, мен ёмюрде кечип къойсам,

Манга киши сен Ийбакъны улуса, Азнауурса демесин,
Ма ол кюнден башлап итни сыйын да бермесин! –

Деп, Азнауур кече ортада таугъа айланып кетген эди,
Аты кёмюк этип, Къоспартыгъа кече жетген эди.

Арбазына кирип, юйге, журтха, тёгерекге къарайды,
Анасына келип, анга элден толу хапар сурайды:

– Ой, анабыз, атам къайдады, ол къайры да, кимге кетгенди,
Мен къайтсам, манга ол къаллай оноула этгенди?

– Ой, халкъ саулай, уллу байрамгъа жыйылып, андады,
Сый къангада олтургъанлы сау бир ыйыкъ болады.

Абайлары, ой, талай бир къазан сыра этгендиле,
Ол байрамгъа сени атангы да чакъыра келгендиле.

Жарашыргъа керекбиз деп, айтыулары алай эди,
Ол иш болса, эки жаныбызгъа да бек къолай эди.

Атдан да тышмей, Азнауур Абайлагъа кетгенди,
Кенг арбазда уллу тойну, сыра ичгенлени кӱргенди.

Тойларына къошулмады, бир мюйюшден къарайды,
Къалай этерик болурла деб а, аны-муну марайды.

Кӱп сюелди къарангыда, черкес гебенегин кийип,
Гебенекни да тюбюне сарыкъулакъны ийип,

Къолу къылычыны алтын сабына жабышып,
Эки кӱзю уллу арбазда от башына къабышып.

Сый тамата сыра гоппанны къолуна алгъанды:
– Эй, согъумну башын тайдырыргъа заман болгъанды,

Ма бюгюнден ары Жанхот бурууу деп болмасын,
Бизге къажан тукъум, Жанхотларыча, онгмасын!

Жанхотланы жайлыгъына Абайланы жайлыкъ деп аталсын,
Угъай деген а ачыудан эки жарылып атылсын!

Алай айтып, хазыр элле къара сыраны тартыргъа,
Артда уа къарт Ийбакъны чал башын тайдырыргъа.

Батыр Азнауур мыллыгын ол арбазгъа атхан эди,
Сарыкъулакъ жютю къылычын, элияча, ойнатхан эди.

Ожакъ сынжырны, керилип, кючюн салып, ургъанды,
Уллу къазандагъын жаннган отха къуйгъанды.

Эки-юч жаш, Азнауурну жояр умут этип, чапхан элле,
Бир зат эталмай, жаралы болуп, аугъан элле.

Батыр а эрлай къарт Ийбакъ тургъан жерге жетди,
Къартны алып, ашыкъмай, арбаздан чыгып кетди.

Алай болду Абайланы къанлы байрам бла тойлары,
Башха болду андан сора сагъышлары бла ойлары.

Къоспартыгъа ала эки-юч кере келечиле ийген элле,
Жанхотлары бла терк жарашыргъа суйген элле.

Къалын да сормай, жаш Азнауурну киеу этерек, дедиле,
Алиймырза къызы ариу Жансарайны алай бла бердиле.

Уллу Къабартыда болур былай ёхтем а жаш бийле,
Жаш болсала да, ой, бири да къалмай баш бийле.

Ала ат жараугъа къачдан къачха тогъуз атны тагъалла,
Нохта салып, ол атланы зынтхы-арпа бла багъалла.

«Минмебиз, – деди, – тал чырпысы жазда чакъгынчы,
Бу атланы бут этлери сыртларына къачхынчы,

Къайиш жарау болуп, талчыкъмайын, жолгъа чапхынчы,
Бизге тохтау болмаз, ногъай жылкъылыны кѣбюн тапхынчы!».

Тура туруб а, жаз болду да, тал башлары чакъдыла,
Тогъуз ол жаш беллерине сауут-сабала такъдыла.

Миннген атлары да, жарау болуп, талчыкъмайын чабалла,
Бир оноугъа келип, Къайтукъ улу Хамзат бийге къайталла.

– Сенде кишиликти эшите-эшите тургъанбыз, – деди, –
Бизге жыйын башчы болуп барсанг сюебиз, – деди. –

Ойнай-кюле, биз Ногъайгъа, жорта-чаба, жетербиз,
Сермеширге тюшсе, бирге жигитликле этербиз.

Айтханынгдан чыкъмабыз, хар айтхан сѣзюнг тѣреди,
Бир ниетде турубуз, тамата, Аллах кеси кѣреди!

Къарай кетип, Къайтукъ улу жигит Хамзат айтады:
– Атландыгъыз узакъ жерге, жол устагъыз къайдады?

Мен билгенден, аллыгъызда къалын агъач да, тау да кѣпдю,
Барлыкъ жолугъузну кѣп жерледе кесер кирик жау кѣпдю.

Жашла бийге: «Да сора биз, – дейле, – къалай, не болайыкъ,
Жол устагъа, сен айт, кимни, къайдан да алайыкъ?».

– Эй-эй, – деди Хамзат, – эт ашамаз итим бла эгерим,
Тауда турады тау къапланым, керти жигит да нѣгерим!

Ол сиз айтхан жерге аны бла кѣп кере бара тургъанма,
Юйдегили болуп, кѣрюнмейди, кесим жангыз къалгъанма.

Бийле ичинде Кичибатыр таулу къыздан туугъан эди,
Хамзат-бийге къарап, алай айтып соргъан эди:

Узакъладан жылкъы сюрюп келген – жигитлени ашыды,
Ол сен айтхан, баям, къарт Ийбакъны жашыды.

– Билгенсе, Азнауур-батыр мени эмчек да уланымды,
Туугъан баламдан ол башха туююл, жанымды.

Ой, Азнауур, сенден сора болмазед аллай сауусхан,
Ногъай байталланы Тау-Артына сюре да, тауусхан!

Терк сууундан, паром кибик, жюзюп ётюючю Азнауур,
Кюзде чапыракълай, душман башла тётюючю Азнауур!

Муну эшитир-эшитмез, нёгерледен бири туруп айтады:
– Бизге, таулу болуп, жол усталыкъ этер киши къайдады?

Эй, тамата, бизге сейир сёзле, ой, таурухла айтаса,
Уллучабыр бир таулуну къалайлыкъдан махтайса?

Эй, башхасы айтды: «Таулу эсе, тауда ёсген бир бокъду,
Къабартылы бийлеге сора нёгерлиги да жокъду.

Къайда таулу бокъну биз жол устагъа алмайыкъ,
Тенглик этмез адамны биз аллыбызгъа да салмайыкъ!».

Кичибатыр, ол сёзлени айтхан бийге ачыуланьп, айтады:
– Эй, сен, эркек къатын, таулуладан жигитлеринг къайдады?

Бий Азнауур жашлыгъындан бери ат белинде ёсгенди,
Сени кибик да кёп бийни уруп башын кесгенди!

– Тартышмайыкъ, – деди Къайтукъ улу, ол жашланы тыйып,–
Эшитирсиз кесигиз Азнауурну батыр ишлери айтылып.

Ногъай атладан ол жайгъанды тау жайлыкъда жылкъыла,
Ногъай сюекледен а ишлегенди кенг тюзледе дуркъула.

Жортууулгъа бара эсек, батыр Азнауурну, эй, алыгъыз,
Тююл эсе, къалама, ахшы жолгъа сиз барыгъыз!

Жаш бийледен келечиле сайлап, ала таугъа кетедиле,
Зылгы элни туурасына кюн къушлукъгъа жетедиле.

Зылгы ныгъышда олтургъан къартла эки атлыны кёрелле,
Тёбен жолда келгенлеге керти бичиу бичелле:

– Эки атлы Зылгы элге, не Заниюкъ бийлеге ётерле,
Бизден озуп а кетселе, Абайланы Кюнлюм элине кетерле.

Ай, неда Къоспарты элге, была Жанхотлагъа баралла,
– Алай айтып, къартла ызларындан къарап туралла.

Эки атлы, жорта-чаба, къая тюбю бла терк ётген элле,
Мычымайын, бурулмайын, Къоспартыгъа кетген элле.

Ала барадыла алай, Азнауурну таула ичинде элине,
Къарт Ийбакъны келип тюшедиле Уллу да Юйюне.

Атлыланы алларына ариу келини Жансарай чыгъады,
Къонакъланы Жанхотланы къонакъ юйюне чакъырады.

Ол эки жаш, бир бирине къараб а, жашыртын кюлелле,
Ала Жансарайны ким болгъанын билелле.

– Ой, къонакъла, бир сорайым, неме къарап кюлесиз,
Менде сиз не терслик, адепсизлик кёресиз?

Кийимиме кюлген кюледи мени юйретген анама,
Сыфатыма кюлген кюледи Тейри берген санларыма.

– Угъай, – деди къонакъ, – санга къараб а кюлмейбиз,
Биз жүрюген жерде биз быллай адет билмейбиз.

Таулуланы адетлери былаймыды деп, сейир этебиз,
Аллыбызгъа чыгъар жаш жокъ эсе, ызыбызгъа кетебиз.

Аны эшитип, бийче акъырынчыкъ кюледи, ышарады:
– Келгенлени тиширыу да къонакъ юйге ашырады.

Юйде эркегырыу болмаса, эски адетибиз алайды,
Ашар ашларына, сууларына келин кеси къарайды.

Къайын атам а бираздан къайтып бери келликди,
Сизни кёрюп, сизге ол сый, уллу намыс берликди.

Узакъ, къыйын жолну келип, сиз, жанларым, арыпсыз,
Бусагъатда къонакъ юйню арбазына барырсыз.

Сиз атланы арбазында ол илкичге тагъарсыз,
Жамычыланы къонакъ юй аллында къагъарсыз.

Къонакъ юйде төшек, жастыкъ хазырдыла, жатарсыз,
Къалгъан затланы жууабын атабыздан табарсыз.

Жашла къонакъ юйде, ашха-суугъа туралла жубана,
Бир заманда келгенди къарт Ийбакъ, гулочуна да таяна.

Кирген эди арбазына, узун бёрю тонун а киймей,
Келген къонакъланы, Тейри арам болсун, алай бек сыймей:

– Аха, хош келдигиз, ой, не айланасыз, быллай жигитле,
Атларыгъыз да, ой, узакъ жолгъа чыдарча, жүйрюкле?

Кьолун тутуп, Кичибатыр толу айтады, дейди, хапарын,
Билдими, деп, эски бу кьарт, атла узакь чабарларын:

– Биз атланабыз да, кишиликни сынай, узакьлагъа,
Тюшмезча душманла жолда салгъан тузакьлагъа,

Бизге керек эди жюрюген, тенглик этерча жол уста,
Азнауурну берсенг бизге, кьоркьуу келмез эди урушда.

– Ай-ой, медет, – деди Ийбакь ол жаш бийлеге жууапха,
Азнауурум кьайынлары Абайлагъа кетгенди кьонакьгъа.

Аллай кюнде сыра-сырма ичги анда уллу барады, – дейди, –
Абайланы арбазлары кьонакьладан толады, – дейди. –

Анда айлыкь уча барды, ол жууукь заманда кьайталмаз,
Битгинчи той-оюн, тенглерине кетеме деп да айталмаз.

Ол кьайтхынчы кьонагъымсыз, Кьабартыда бийлери,
Иги кьоншулагъа, – деди, – Азнауурну ачыкьды юйлери.

Юй бийчени бал бозасы хазыр, андан тартайыкь, ойнайыкь,
Сизни атлагъа уа жем керекди, ат орунда багъайыкь.

– Сау бол, ой, тамата, Азнауургъа тюбемей кеталмабыз,
Ол батырсыз жолгъа чыкьсакь, тоноу да эталмабыз.

Жибердиле, тойгъа кирсе, тепсей билген бир тойчуну,
Кетгенди ол Абайлагъа жумуш бла, учунуп.

Айтды Азнауургъа: «Сизге эки кьонакь келгендиле,
Сакьлайдыла сени, бери келсин деп тилегендиле».

Кьайтханды Азнауур, кьонакьларын алай бек суймей,
Болса да, бек жарыкь болду, башын, кьашын да тьоймей:

– Ой, хош да келдигиз, узакь жюрюген а кьонакьла,
Атларыгъыз да, кесигиз да, сукьланырча, омакьла!

Малла керек эсе, мен табайым, керекча бир да берейим,
Жесир керек эсе, тёрт жаныма барыб а, кёрейим.

Ашай, иче туралла, билдире умутларын бла эслерин,
Бирде уа, сёлеше келип, Азнауургъа айталла ишлерин:

– Кьабартылы бий уланла жортууулгъа чыкьгъандыла,
Аталыгъынг Хамзат-бийни таматагъа салгъандыла.

Ала бары да, жыйылып, Хамзат-бийге келгендиле,
Экибизни уа, – дейди Кичибатыр, – бери санга ийгендиле.

Жаратмады бий Азнауур кьонагъыны чюйре ол тилегин,
Аны ол ишлеге, алгъын кибики, учунмады жюреги.

– Ай, жанларым, акъ алашам алгъын кибики а чапмайды,
Алтын чыкъеним тот болгъанды, алгъын кибики а атмайды.

– Эй, Азнауур, сен кьоркъма, ой, жулдуз да къашхалы,
Ат табылып санга, ой, кырымшаухал да тамгъалы!

Бизни бла атлансанг, сени жангы атха да миндирирбиз,
Алтын чыкъенинге да жангы сампал илиндирирбиз!

Къалай болса да, ол кьонакъланы бузалмады кёллерин,
Эсгергенде Къабартыда жандан суйген кёп тенглерин:

– Мен баралмам, – деди, – юйде кьарт атамдан сорулмай,
– Узакъ жолгъа кетсем, къалыр мында кёп сабаным орулмай.

Эркин этсин атам жортууулгъа сизни бла кетерге,
Береме сёз Отлукъ Ташда сизни, мычымай, жетерге.

Мындан кетелле жаш бийле кьууанч тыпырлы, кьууулуп,
«Къалай барайым бу ууакъ кьауумгъа жол уста болуп,

Къабартыны тенглик эталмазлыкъ тели жашларына? –
Деп, Азнауур юйге кире, сагъыш келеди башына. –

Узакъладан кьарап, ногъайлыла акъ атымы бир кёрселе,
Менден кьоркъуп, кюреш этерге суймей, кетселе,

Жылкыыланы ол жаш бийле иги кьолайын сюрселе,
Ол хорламны да, ангыламай, кеслери этгенча билселе,

Алай болурму да, кёргюзтсюнле жашла да жигитлик,
Къыйын кюнде танытсынла мени кибики бир кишилики.

Эрни аты бла саууту сыналмай, билинirmi жигерлик,
Акъ атымы юйде кьоярма, башхасыды бюгюн миниллик».

Андан бий Азнауур, сагъыш эте, юйлерине къайтады,
Атасына, кьарт Ийбакъгъа, былай-былай айтады:

– Атам, – деди, – мени Къабартыдан жаш жумушха тилейле,
Бир жаш бийле биргебизге жол устагъа келсенг эди, дейле.

Къарт атасы айтады: «Сен барлыкъса, ой, жигитлени да жолуна,
Аллах сени сау келтиргиед, жашым, къарт атангы къолуна.

Сенден сора бу журтлагъа ие боллукъ баш жокъду,
Сен уллайсанг да, орунунга иер менде жаш жокъду.

Мен къарт, – дегенди, – дуня малы ючюн да кюймейме,
Сени барлыгъынгы да, жашым, бир да суймейме.

Алай бу дуняда эр кишиге аман жандан а бет ахшы,
Да огъурлу болсун, – деди, – келин санга айтырыкъ алгъышы!

– Арбаздагъы акъ алмабыз алгъын кибиг а чакъмайды,
Акъ атым къарт болгъанды, алгъын кибиг а чапмайды,

Ол алтынлым да тот болуп, алгъын кибиг а атмайды.
Кесим да уллайгъанма, кёзюм илишаннга бек къатмайды.

Сен эркинлик берсенг, ауушдуруп ушкогуму бла атымы,
Башха атха минерем, ушкогум да барды, игиди атыуу.

Азнауургъа: «Огъай а, жашым, терс айтаса, – дейди атасы, –
Сени ушкогунгу, акъ атынгы да жокъду хатасы.

Ол къарт болгъанлыкъгъа, аны озар бу журтлада ат жокъду,
Алтынлынгдан да, тот болгъанлыкъгъа, узакъ атар зат жокъду!

Уллу Юйден чыгъып, бий Азнауур отоуна киреди,
Юйдегисин чакъыргъанда, бети кетип келгенин кёреди.

Юй бийчеси, Абайланы дуня ариуу Жансарайды,
Къутас чачын хар кюн сайын ол юч кере тарайды.

Юсю бла башына сабийликден бери дарий гемха киеди,
Кеси керти обурду ол, чыпчыкъ тилни биледи.

Азнауурну бармазлыгъын, аны юйде уа къалырын сюеди,
Эри юйге кирир-кирмез, башын энишге иеди.

Муну былай кёрюп: «О, не болгъанды санга, – дейди Азнауур, –
Ауругъанынгмы барды, неда бармыды бир къайгъы-дауур?»

Мен атланама да, хазыр этип, къурулланы бер къолума,
Дууа этсенг, чырмау чыкъмаз мени узакъ да жолума».

Жансарайы айтды: «Бералмайма къурулланы да къолунга,
Иялмайма, насып тартып, сени къоркъуулу жолунга.

Ийнан манга, къарт атангы жангыз жашы, ой, уланы,
Кече тышлеримде кёргенме биз кёрлюк бушууланы.

Агъач атны атабызны келтирип кёргенме жашына,
Жилямугъум суулай агъады кьолум этген ашларыма.

Кесинг бергененг сёз уруш-сермешге энди чыкъмазгъа,
Жюрегими мындан ары ол къайгъыла бла жыкъмазгъа.

Атанг бир къарт, кёп малынга къарар адамынг жокъду,
Жашчыкъларынг ууакъ, узакъ жолгъа кетер амалынг жокъду.

– Неле, неле айтаса сен, тыш дегенинг кечелени богъуду,
Тюшге ийнанганла, къартла айтханнга, адамланы жогъуду.

– Ой, не ючюн къарамайса жилямукъдан толгъан кёзлериме?
Сен тышюме ийнанмайса, тынгыла керти болур сёзлериме.

Санга айтханын унутмачы дуня кёрген къарт атангы,
Сен ауушдурма кёп да сыналгъан сауутунгу бла атынгы.

Эгечингден туугъан Мырзакъаннга аны тайын бергенсе,
Сермешледе, согъушлада алчы ол болурун суйгенсе.

Бара-барып, Ногъай элни кенг жерине, тюзге уа кирсегиз,
Андан Мырзакъанны жылкылары да, билмей, сюрсегиз,

Анга минип, башха атланы озуп, сени женгил жетмезми,
Эгечингден туугъан, танымайын, сени уруп кетмезми?

Башха ушкогунг да, алтынлы кибик, узакъдагъын урурму,
Бу сауутла бла эр киши жауну аллына турурму?

Акъ атынгы жүгенлери ариу кюмюш акъ тогъайлы,
Ташлы Сыртда сени атмагъа эди эгечден туугъан ол ногъайлы.

Азнауурум айтды: «Къатын оноу келмез керти эрлени ишине,
Ышанмаймыса сора киши женгмез уллу къарыу бла кючюме?».

Ачыуланып, бий Азнауур анда Жансарайгъа кызады,
Къара кюбюрюн терк ачама деп, киритлерин бузады.

Артмакълагъа ол от, окъла салып, болурча жолуна,
Алтынлыны кьоюп, къара ушкогун алады кьолуна.

Акъ кюбесин кийип, такъыясын да башына кийген эди,
Юйдегиси айтырыгъын ол аллындан билген эди.

Юйден чыкыгъан эди, Жансарайгъа сау къал да демейин,
Акъ атына минди, сол аягъы ёзенгиге да тиймейин.

Айтады Жансарай: «Сёзлериме къулакъ да салмай а бараса,
Жаннган жюрегими сен тарс деп, атылтып, жараса.

Бара эсенг, бизге келлик кюнню санга толу айтырем,
Игисагъан а, жангылсам эди, мен тобагъа къайтырем!

Сенден туууп, улан салмам аллымдагъы бу бешикге,
Гаккы ойнамаз тюзде кетер атынгы аягъы тешикге.

Миннген атынгы къурч туягъы бир къаты жерге батар,
Ол ушкогунг да, жауунгу уралмай, терсине атар.

Сени артынгдан ногъай садакъ бирден-бирден а атылыр,
Тюз да аркъа жигинге бир жютю окъ батылыр.

Сен эниште, тюзге бараса да, бир сау жыйыннга ал болуп,
Таугъа къайтырса бир къамиш гюлтеде, сал болуп.

Сени алып, къабырлагъа Байсыланы жанындан кетерле,
Тиширыула, келип, сарнап, элде жилияу, сыйыгла этерле.

Сени чюйре жолгъа ийген атангы да кетмез жарасы, ачылыр,
Уллу юйю да тюп болуп, мюлкю да, къуш тюгюнлей, чачылыр.

Бара эсенг, сауут-сабангы, келтирип, мен къолунга берирме,
Къарт атангы, таргъа къарап, тарыкыгъанын кёрюрге.

Отоумда санга кесим жилияй, эки кёзюм да тот болур,
Къабырынга жюрюй-жюрюй, эки аягъым от болур.

Азнауурум айтады: «Ол алгыш туююлдю да – къаргышды,
Жолгъа атланган эр кишиге ол къыйын, ауур сагышды.

Мени кибик киши, хапар айта турурму ныгышда,
Ажалы жетмесе, адам ёлемиди жолда, не урушда?

Юйде турсам, Тейри манга узакъ ёмюр берирми,
Къонакълагъа Ийбакъ улу жалгъан айтса, аны кёрюрмю?».

– Сени, ой, мен къаргъамайма, башха жанла уа къаргъарла,
Эки уланынг, жолгъа къарап, ой, атабыз деп, кёп-кёп жилирла.

Суусабымы, – деди, – жилиямукъла къатыш ичерме,
Сени, кетер-кетмез, кебининги хазыр этип, бичерме.

Жумушчуму, урияладан къара атлес алырса деп, иерме,
Ол атлесден а кесиме узун къара жыйрыкъ тигерме.

Ёлюп келсенг, мен юсюме жыллыкъ къара киерме,
Жиляй-жиляй, ёлгюнчю мен, кёмюр кибик, кюерме.

Уланларын тыялмагъан бийчелени Тейри да къаргъасын,
Хар бирлери, мени кибик, къара кюнле уа сынасын!

Къамичи урады Азнауур, болду шибиляча тауушу,
Анга тыйгъыч туююл эди тау жолланы тиги бла ауушу.

Къушлай учады, жел этдирип, тюбюндеги акъ шаулуху,
Аллай атны къалай къалыр эди чыкъмай тауруху?

Къоспартыны кёпюрюне жетген эди Ийбакъны жигит улу,
Анда аны жолун тыйгъан эди атасыны бир къарт къулу.

Ауур чынар томуроуну кёпюр юсюне чорт салгъан эди,
Байрамкъулну да сёзюне бийи тынгылагъан эди.

– Сен, Азнауур, – деди, – кюбе кийип, жортуулгъа бараса,
Мен харипни мында жангыз а кесимлей къояса.

Уллу Тейри иги кёзден къарап тургъы эди жолунга,
Мени уа сен бере кетсенг эди Айдабол бийлени къолуна.

– Эй, аман къул, мени алдан салгъа сен да сала кёреме,
Сени кесинг сайлагъан бийлени къолларына береме!

Алай айтып, деу Азнауур атын кёпюр таба да тепдирди,
Тулпар аты, эки атлап, томуроу башы бла секирди.

Кетип бара уа Жарашты улу Сослан чыкъгъан эди аллына,
Эй, быллай огъурсуз жолукъмасын жети да къанлыма!

Сослан, дейди, къарт Ийбакъны эгечинден туугъан эди,
Жолун кесип, бий Азнауур аны, былай айтып, буугъан эди:

– Къалай иги болду, къарындашым, сени бери уа келгенинг,
Уллу жылкъынгдан болмады манга бир ат да бергенинг.

Бу акъ атымы ал, бизге барсанг, жылкъылагъа къыстарса,
Бу атынгы уа манга бер, къошда башха бир ат тутарса.

Сослан къарай эди, сейирсинип, Азнауурну кёзлерине,
Ийнанмай, накъырдады деп, аны айтхан сёзлерине.

– Эй, хапарым уллуду, кьайтсам, артда айтырма кесинге,
Да бу жол бир оюн ойнармем деп тюшгенди эсиме.

Кьабартыдан кьонакъларым Отлукъ Ташда сакълайла,
Азнауурну, кечге кьалгъанды деп, атын-бетин бокълайла.

Заманым жокъду, тюшчю атынгдан, мен жолума кетерем,
Мен кечиксем, айып болур, ызларындан жетерем.

– Атымы кьой, санга уа жанымдан берир эдим, кесип,
Сен оюннга бара эсенг, керекди сауутну, атны да игиси.

Сен жангыласа, нек кьойгъанса алтынлы ушкокну юйде,
Керек эди узакъ жолда бу акъ атынг да тюбюнгде.

Сени шаулухунга кьайдан жетсин бу тор атчыкьны барыуу,
Кеси гёбел болуп, атлыкъ этмез, уллу эсе да кьарыуу.

Жерин кьаплап тор атчыкьгъа, бий Азнауур андан кетеди,
Жаш бийлени, мычымайын, жарты жолда жетеди.

Была атландыла, ура-бере, жорта-чаба бередила,
Суу боюнунда ариу жашил бир таланы кёредиле.

Хамзат-бийни ызын тутуп, Азнауурум бара келген эди,
Артха кьарап, жаш бийлени артха кьалып кёрген эди.

Сейир болду, жашла баралла деп, былай а акъырын,
Ол бийлени бири тохтап эди, жыртып гёнчарыгъын.

Солурек деп, Кьайтукъ улу, кьарап, ол тийреде тохтайды,
Артха кьалгъан нёгерлерин, эшитдирмейин, махтайды:

«Къорасынла бу махтанчакъ, оспар сёзлю уа жаш бийле,
Отоулагъа кире туруп а, кеслерин сунарла баш бийле!

Сабийликден, сайлап, ала бирер хора тайгъа минелле,
Окъ тиймейин, батыр, жигит атлы да болургъа суюелле».

– Кёреме, – дейди Азнауур, Хамзат-бийни кьатына жетише,
Тор атындан алайчыкьда секирип женгил тюше, –

Тайлыкъ чакъларындан бери атларыгъыз тюзде ёселле,
Тау жоллада, узакъ баралмай, ташсынып, чёгелле.

Бир нёгеринг аягъына чарыкъ киялмай тургъанын кёресе,
Ёмюрюнде да урушда ушкок отну ийисгемегенин билесе.

Жылкыы сюрсек, иелери ызыбыздан кысха, терк жетерле,
Уруш болса, жау аллында была кылай да, не зат этерле?

Кыайтукъ улу тыш адамдан бу сёзлени эшитирге суймеди,
Хомух бийлеге чамланса да, кыашын-башын а туймеди:

– Болур болду, – деди, – жолдан биз кыайталмабыз ызына,
Кыалай а кёрюнсюн, уялмай, Кыабарты жашы бла кызына,

Кёп болмаса да, ногъайлы бийледен бир бёлек атны сюралмай,
Сауут-саба, уруш болуп, кыолубузда сыналмай?

Кыалай ангыланыр, уруш этилмей, ушкок отну да ийиси,
Кыалай бла танылыр, кюреш да болмай, эр кишини игиси?

Была, чаба, жорта, Кыобан сууну кечиуюнден ётедиле,
Андан ётпюп, кёп бармай, бир уллу тоноу ётедиле.

Кюндюзюде ала терен кыол ичинде бугъуп жатхан элле,
Ай жарыкыда ногъай жылкыыланы кёбюн тапхан элле.

Сау жылкыыны, айландырып, таугъа буруп сюрелле,
Кюн кыызаргъа Бийчесынны тёбен да жанындан кирелле.

Жукъ кёрмеген жашла болган иште кыууанч болуп, кюлелле,
Ногъайлыла кыызбайдыла, кыаршчы келмезлерин билелле.

Андан келе келип, бир дуппурда ат солутурек деп тохтайла,
Жылкыы да талчыкыгъанды, атла, бурун салып, отлайла.

Миннген атларын Азнауур барып, кёрюп жокылайды,
Кыарагъанда – ол бийлени бир кыаууму рахат жукылайды.

– Да, жашла, – дейди, – мындан ары жылкыыны сюрюгюз,
Миннген атларыгъыз арыпдыла, жангы атлагъа минигиз.

Кёп жатмай, жол узакъды, таулагъа жууукъ кирирек,
Бир экибиз, артда тохтап, келген-кетген болса, билирек.

Мынга айтды Хамзат: «Ашыкыгъанлыкъ да ётмейик,
Атларыбыз солусунла, жангы атлагъа да минмейик.

Заманыбыз да барды, жылкыыланы кыаты да сюрмейик,
Ногъайладан кыоркыуп, керексизге таугъа да кирмейик».

Азнауурну акылына, жюрегине ол оноула чюйреди,
Эрке бийлеге сёзлери ётмезлигин кёреди.

Локьум ашайла жаш бийле, артмакъ-хуржуннга узалып,
Тоюп жатып къаладыла, жамычылагъа да чулгъанып.

Уялады Азнауур, тегерекге, къзакъ бёрю кибик, къарайды,
Хамзат-бий, олтуруп, кёзю бла атланы санайды.

Санай келип, дейди, ол эригип, кёкге къарап эснейди,
Жарыкъ кёкде, тёбенледе къара туман эслейди.

Айтады Азнауур: «Туман туююлдю ол, башыбызгъа жунчууду,
Бизни ызлап келген ногъай аскерледен чыкъгъан тылпыуду».

– Бизден да къоркъмай, келирлеми кюндюз ногъайлы чанкала,
Туман башы бла да ёрге-энишге уа нек учалла чаукала?

– Ала да чаукала туююлдюле – атла чартлатхан къулдарла,
Болмазмы дейсе, алада ахшы улан, аслан кёллю да тулпарла?–

Деп, Азнауур Хамзат-бийге толу жууап береди, –
Ма энди эр кишилеге сауутларын сынар заман келеди.

Ма энди бу жашла жылкыыланы таула тийреге сюрсюнле,
Бир экиси, барып, мени бла жау аллына сюелсинле.

Къайтукъ улу унамады: «Иймебиз да сени жау аллына,
Жылкыыланы сен кесинг сюр, нёгер да сал да аллынга.

Ногъай аскерлени, жетер-жетмез, ызларына къууабыз,
Къайырылгъан болса, бирин да къоймайын къырабыз!».

Жашла артха кетедиле, ат юсюнден ушкок аталла жаулагъа,
Бий Азнауур, нёгер алып, жылкыыланы сюреди таулагъа.

Бек мараучу эди Къайтукъ улу жигит туугъан а бий Хамзат,
Хар атханы сайын къаршчыладан къызыл къан агъызады.

Ногъайлыла, бетжан салып, тизгинлерин а бузмайла,
Хамзат айтханча къоркъмайла, ызларына да турмайла.

Батыр Хамзат, оту-огъу да бошалып, ой, жан-жанын ашайды,
Кичибатыр да, окъ тийип киндигинден, жашау жолун бошайды.

Жаш бийледен бир-бирлери, жара алып, къачалла,
Къалгъанлары эссиз болуп, марамайын аталла.

Къачхан бийле жылкыыланы ызларындан жетедиле,
Ногъайлыла артларындан жуууклашып келедиле.

Бий Азнауур кыарыусузгъа тюшген кёреди жашланы:
– Былайды ахыры, – деди, – ишни тели кыурагъан башланы.

Мен барайым ызыбыздан сюрюп келген кёп жаулагъа,
Жылкыыланы жетдиригиз тар жерлеге, тик таулагъа.

Ногъай жыйыннга Азнауур, акъ шибилча, от ачады,
Аны, кыазакъ бёрю кибик, кыой сюрюулей, чачады.

Андан кыайтып, нёгерлерим кыайдалла деп кыарайды,
Кыарап турса уа, ол жылкы кеси айтханча бармайды.

Жаш бийлени хоралары, арып, алгъа чабалмайла,
Жангы ат тутаргъа кыанжыгъада аркыан табалмайла.

Таза жигит эди, ой, тау арслан Ийбакъ улу да Азнауур,
Болмаз эди анга бир кишини не сылтауу, не бир дауу.

Туура жерде ол деу батыр жау жыйынны аллын тыяды,
Таша кетсе, нёгерлерин жылкыылагъа кыошуп кыуады.

Сюре барып, жылкыыланы Ташлы Сыртха кыяды,
Ногъай жашланы жартысын кеси жангыз сояды.

Сойса сойсун, Жалан Сыртда уллу кюню тауусулады,
Болгъан ишлени ангылап, кыаны бютюнда бузулады.

Миннген аты арып, талып, акъ шаулухуча, чапмайды,
Акъ кюбеси учхан окъдан аны юсюн а жапмайды.

Аны ызындан ногъай мылтыкъ алай тапсызмы атылды,
Миннген аты Ташлы Сыртда батмакылагъа уа батылды.

Кыара ушкогу, алтынлысыча, энди туура атмайды,
Кеси да арыгъанды, алгын кибик, кёзю ишаннга кыатмайды.

Ногъайлыла Ташлы Сыртдан муну аллына ётелле,
Мычымайын, жылкыыланы ызларындан жетелле.

Бирин кыалдырмай, бийлени, союм кыойлай, кеседиле,
Андан кыайтып, узакыладан Азнауурну кёредиле.

Аты да жыгъылып, бий Азнауур, келе тургъан тик жолунда,
Тура эди, кыачмай бир жары, кыара ушкогу да кыолунда.

Бий Азнауур ол бийлеге кёрдю кыара кюн келгенин,
Ангылады кеси да кёп жангылыч иш этгенин:

«Къалай чыкыгъан эдим жолгъа, атым бла сауутум сыналмай,
Сабий жашлагъа келгенде, ариу айтып, тыялмай?

Къалай къалдым къутулургъа мен онг, мадар табалмай,
Къонакъ жашланы ёлтюртюп, мен къайтмам, уялмай».

Къара ногъайлыла, келип, ушкок аталла узакъдан,
Къутулалмаз деп, не тулпар да ма бу тюшгенча тузакъдан.

Ногъай аскерге тамата болуп келди бий Мырзакъан,
Къызыл къанланы ол сыртда, суу шорхалача, агъызгъан,

Туугъан болуп къарт Ийбакъны жангыз да къызындан,
Жюрегинден сезе турду, кимни сюрсенин ызындан.

Айтды: «Ашыкъмай, бир кесек бу батыргъа бир къарайыкъ,
Унамаса берилрге, соруп, саулай жесирге алайыкъ.

Бу бий Азнауур болмасын, анга ушайды къамичи ургъаны,
Аслан кибик, кеси жангыз жартыбызны да къыргъаны,

Къурч къылычын ары-бери силдегени, терк бургъаны,
Дагыда ол кеси жангыз аскер аллына тургъаны».

– Жангылма, – дейди анга бир къарт, урушлада кёп сыналгъан,–
Сен эшитгенмисе бу журтлада Азнауургъа чыдааялгъан?

Ол эр Ийбакъ улу эсе, къайдады алтынлысы бла акъ аты?
Шаулухуну, ким да биледи, барды эки да къанаты.

Аны акъ шаулуху урушлада жюрюмейди – учады,
Чапса, къалын туманланы, *жел* ургъанлай, чачады.

Алтынлыдан чыкыгъан огъу жерге бири да тиймейди,
Марагъанын Ийбакъ улу жаны саулай да иймейди!

Бий Азнауур, ёрге къобуп, къара ушкогун жерлейди,
Ногъай аскерге къозугъан кибик, атып-атып тебирейди.

Алай ушкогу, алгъын кибик, аны айтханын этмейди,
Чыкыгъан огъу, суууп-суууп, бир жаууна да жетмейди.

Ачууланады Мырзакъан, мынга къаршчы турады,
Илишаннга салып, Азнауурну кёкюрегинден урады.

Аскер, къара къаргъа жыйын кибик, Азнауургъа чабады,
Ана къарындашын жаш Мырзакъан, къаны агъа, табады.

Айтады Азнаур: «Терслик мендеди, эгечден туугъан,
Алай болады къадары, Тейри берген жазыу бла ойнагъан.

Къабырымы ма бу сыртда, ёлген жеримде къазсынла,
Сын ташыма санга айтхан сёзлерими да жазсынла.

Кёкюрек хуржунума, жаным, узалып кёрсенг а,
Анда жютю тырнакъ болур, аны бир кёргюзтсенг а!

Сюлесинни ол тырнагъын Азнауурум кючден кёрген эди,
Ёлалмайын тургъан жашха жан алыучу келген эди.

Буруч къайнайды Минги тауну бийик башында туманы,
Ёлюп жатады Ийбакъны жигит туугъан да уланы.

Ёсин ташлайды Мырзакъан, ичи, къызгъан отлай, кюеди,
Къамичиси бла ол къартны ёлюр-ёлгюнчюн а тюеди.

Азнауурну ёлюгюне ол, къапланып, жиляп жатады,
Къулагъыны къыйырчыгъын кесип, аны юсуне атады.

Бий Мырзакъан Азнауурну терен къабырын къаздырды,
Сын ташына уа быллай бир ачы сёзлерин жаздырды:

«Эй, жолоучу, тилейме да, сени жанынга къорма,
Манга мында не болгъанын бир кишиден да сорма».

Къарыу жокъ адамда, къажау турурча къадаргъа,
Азнауурну ол хапары кечирек жетген эди Малкъаргъа.

Жарлы анасыны жаны бушуу этгенден къыл болду,
Келинине: «Сен обурну къаргъышлары къабыл болду, –

Деди, – жиляй-жиляй, – сени эки кёзюнг да тот болсун,
Аны обасын излей-излей, эки аягъынг да от болсун!».

Аязмай, эс жыялмай ол ачыуундан, ол кюйюнден,
Алай айтып, Жансарайны къыстап ийген эди юйюнден.

Басмагъа **ЖУРТУБАЙЛАНЫ Махти** хазырлагъанды.

АДЕПЛИГИ АЛИМЛИКГЕ БИЛЕКЛИК ЭТГЕН

Гузеланы Жамалны 75-жыллыгына

Белгили тюрколог, халкъла аралы тюрк академияны академиги, филология илмуланы доктору, профессор Гузеланы Магометни жашы Жамал 1940 жылда Черек районну Огъары Жемтала элинде тууганды. Аны сабийлиги, жашлыгы да тууган жеринден кенге – Орта Азияда Къыргызстанда – ётгендиле.

Алай ол сабийлей окъуна окъурга, билим алырга кёл салады. 1957 жылда малкъар халкъны миллет азатлыгы къайтарылгандан сора аналары Зарият юч сабийин да алып, тууган элине, Огъары Жемталага къайтады. 1959 жылда Жамал да, аны эгиз къарындашы Кемал да Тёбен Жемталада кёчгюнчюлюкден къайтханлагъа ачылгандан интернат-школну бошап, Къабарты-Малкъар къырал университетге – Жамал орус-малкъар бёлюмюне, Кемал а математика бёлюмюне киредиле.

1964 жылда Жамал университетни жетишимли бошап, Огъары Жемталаны школунда немец тилден устаз болуп бир жыл чакълы ишлейди. Къысха заманны ичинде ол завучлукъ эм орус тил бла литературадан устазлыкъ этип башлайды. Алай Жамал билимин андан ары айнытыр умутда, 1970 жылда Къыргызстанны къырал университетини орус тилден аспирантурасына кирип, анга берилген замандан бир жыл алгъа, 1972 жылда, «Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков» деген кандидат диссертациясын къоруулап, къарачайлыланы бла малкъарлыланы араларында орус тилден филология илмуланы биринчи кандидаты болуп республикабызгъа къайтады.

Ол жыл окъуна Къабарты-Малкъарны илму-излем институтуна илму къуллукъчу болуп киреди, кёп да турмай къарачай-малкъар тилни бёлюмюне таматалыкъ этип башлайды. Тутхан ишин тынгылы тамамларгъа фахмусу, билими да болгъан алим жетишимлери бла чеклениу анга марда болмагъанын уста сезеди эм 1987 жылда «**Теоретические основы составления толковых словарей тюркских языков**» деген доктор диссертациясын къыралыбызны ара шахары Москвада Институт языкознанияда жетишимли къоруулап, малкъар халкъны биринчи докторларыны ал сатырына къошулады. Керти алим Гузеланы Жамал илму ишлени жазыуну, къарачай-малкъар тилни сёзлюклерин, окъуу китапланы устазлагъа бла студентлеге, окъуучулагъа дерсликлени жарашдырыуну къолгъа алады. Алай алыкъа тил билимде этиллик ишле аслам эдиле. Аланы тамамлар ючюн алимле керек болгъанын Жамал кимден да уста ангылайды. Миллети ючюн къайгырыулулкъну баш борчуна санагъан алим ол ишни къолгъа алады; халкъыны тил хазнасына къалауурлукъ этерча, болгъан байлыгъын сакъ жюрютюрча алимле хазырлап башлайды.

Толуракъ алып айтханда уа, ол хазырлагъан докторла бла кандидатла къарачай-малкъар тилни илму къюзгюсю болуп, Къабарты-Малкъарны бла Къарачай-Черкесни бийик билим берген окъуу юйлеринде эм илму-излем институтларында жетишимли урунадыла: Текуланы Мусса, Алийланы Тамара, Эбзеланы Фатимат, Мызыланы Ахмат, Ахматланы Мариям, Аппайланы Фатима, Хачирланы Елена, Созайланы Азамат, Гелястанланы Танзиля, Киштикланы Люба, Трамланы Зухура, Таукенланы Жаннета, Черкесланы Зухура, Абайханланы Альфия, Ахматланы Фатима эм башхала.

Тилни тазалыгъын сакълап, аны тюз жазылыуун толу чертип ангылар ючюн, миллетге неден да бек тюз жарашдырылгъан сёзлюкле керек болгъанын ангылап, Гузе улу «Малкъар тилни школ орфография сёзлюгю» (1982 ж.), кеси илму редакторлукъ этип, Къабарты-Малкъар гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну къарачай-малкъар тил бёлкюнюю алимлери бла бирге «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню» ючтомлугъун (1996; 2002; 2005 ж.). «Малкъар тилни окъутуу орфография сёзлюгю» (Созайланы Борис бла бирге) (1999 ж.), «Малкъар тилни школ ангылатма сёзлюгю» (2000 ж.), «Малкъар-орус школ сёзлюгю» (2003 ж.), «Къарачай-малкъар тилни омонимлерини сёзлюгю» (2013 ж.) эм «Къарачай-малкъар тилни малкъар (Ц/ 3) диалектини къысха сёзлюгю» (Махийланы Людмила бла) (2015 ж.) жарашдыргъанды. Ала барысы да миллет тилибизни, бай хазнабызны, таркъаймаз байлыгъыбызны алтын къюбурчеги болуп, окъуучулары, устазлары, жазыучулары, илму къуллукъчулары эм башхаланы да къууандыргъандыла.

Гузеланы Жамалны 15 монографиясы: «Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков» (1976 ж.), «Основы карачаево-балкарской орфографии» (1980 ж.), «Проблематика словника толковых словарей тюркских языков» (1984 ж.), «Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков» (1985 ж.), «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. 1-чи кесеги» (1998 ж.), «Къарачай-малкъар тилни тинтиуню тарыхы эм проблемалары» (2002 ж.), «Школда малкъар тилни окъутууну проблемалары» (2005 ж.), «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. 2-чи кесеги. Морфемика, морфонология, сёз къурау» (2006 ж.), «Проблемы полисемии и омонимии в карачаево-балкарском языке» (2007 ж.), «Семантический способ словообразования в тюркских языках» (2009 ж.), «Карачаево-балкарская фонетика» (2009 ж.), «Актуальные проблемы фонологии карачаево-балкарского языка» (2010 ж.), «Фразеология свободных словосочетаний и предложений в карачаево-балкарском языке» (Мызыланы Ахмат бла) (2013 ж.), «Проблемы внутриглагольного словообразования в карачаево-балкарском языке» (Таукенланы Жаннета бла) (2013), «Однокоренные синонимы в карачаево-балкарском языке» (Ахматланы Мариям бла) (2014 ж.) эм отузгъа жууукъ окъуу-методика пособиясы энчи китапла болуп чыкъгъандыла,

---

аны 350-ден артык илму статьясы белгили илму журналлада, 100 жууук очерк, публицистика халда жазылган статьялары республикабызны газетлеринде бла журналларында басмалангандыла.

Белгили алим биринчи болуп тюркологияга «фонология», сёз кырауга уа «семантика» деген бөлүмлени кийиргенди, орфографиябызны илму мурдорун жарашдырган. Бу белгиленген затланы юсюнден аны энчи монографиялары бардыла.

Андан сора да, ол кыалам сынауну назмула, тамсилле жазыуда да сынап кёргенди. Аны талай назмусу газетледе, журналлада басмалана тургандыла, китап болуп да чыкканды – «Жуууктарым, тынгылагызы!» (1993 ж.). Алай ол аланы бир заманда да кеси аты бла уггай, Жем-мал-эддин, Мухаммат улу, Кыоркымаз улу эм дагыда башха жашырын атла бла басмалаганды.

Жыйырма жылдан артык Гузе улу Кыабарты-Малкыар кырал университетде устаз болуп ишлегенди, профессор атха жетишгенди. Аны студентле, устазла да бирча ариу кёргендиле, бюгюн-бюгече да жюрек ыразылыклары билдиредиле.

2008 жылдан башлап а Кыабарты-Малкыарны гуманитар тинтиуле бардырган институтуну кырачай-малкыар филология бөлүмюне таматалык этеди. Ол бусагата да алимлерибизни асламысына илмуну жол чырагы болганлай турады.

Жамал хар этген ишин адамлык ёлчемге сыйындыра жашаган алимледен бириди. Аны жашау жолу энчи жолду, ол керти фахмулу адамы илму жолу. Табийгат кырачай-малкыар миллетге аллай алимни кеси сауга этип бергенге ушайды.

Ол кырачай-малкыар халкыны тил байлыкын озган ёмюрню 70-чи жылларындан башлап кыолунда ариу жюрюткен, ол байлыкыны кёбейте, уста хайырлана, миллет хазнабызны жюрютюрюк, айнытырык алимлени хазырлай билген, миллетин чексиз суйген, аны тамбласына кыайгыра, сагья билген алимди.

Бюгюнлюкте да ол Кыабарты-Малкыар гуманитар тинтиуле бардырган институтну кырачай-малкыар филология бөлүмюне таматалык этеди. Ишлеген жеринде аны сыйы, намысы жюрюйдю. Жамалны адамлык сырына ким да бийик бага бичерча, адеплигинден кыарт да, жаш да юлго алырча адежли адамды.

Бу кунледе Гузеланы Жамал 75-жыллык юбилейин белгилейди. Биз аны Кыабарты-Малкыар гуманитар тинтиуле бардырган институтну филология бөлүмюню атындан алгышлай, ишинде жангы жетишимле, жюрек тынчылык, саулык-эсенлик, иш кёллюк хар заманда да биргенге болсунла, узак ёмюрлю бол, дейбиз!

*Кыабарты-Малкыарны гуманитар тинтиуле бардырган институтуну илму жаны бла директоруну орунбасары
МАХИЙЛАНЫ Хамангерийни кызы Людмила,*

*Кыабарты-Малкыарны гуманитар тинтиуле бардырган институтуну литература секторуну кыулукчусу
ЛОКИЯЛАНЫ Магометни кызы Жаухар.*

Лайпанланы Билал къарачай литературада жангы адам туююлдо — поэзияда, прозада, публицистикада да аты айтылган жазыучуду. Аны «Къазауат» деген жангы романында да суратлау сёзню кючу, миллет жашауну тарых жолуну ийнаныулу хапарлары бардыла.

Билалны литературада жигитлери (Хуриет, Парисбий, Сапийт...) кыйынлыктыга тюшген халктыга игиликни, тюзлюкню жолун излейдиле, къарысузлагы таянчакъ болуп, кеплени ёлюмден сакълайдыла, бирде кьолдан келмезлик ишни окъуна кьолгы алыргы базаынадыла. Чыгъармада суратлау сёзню теренлиги бирде бизге ышангылы, бирде ишекли болурча жарсыулу шартланы туура этеди.

«Къазауат» төрт китапдан кьуралганды. Ол бусагъатда Къарачайда жюрюген орфография жорукъ бла жазылганды. Биз чыгъарманы ол кесегин тюрендирмегенлей ол халда басмалайбыз.

ЛАЙПАНЛАНЫ Билал

КЪАЗАУАТ

СЮРГЮНДЕ

(сюргюнден керти хапарла)

«Ленинни байрагы» атлы къарачай газетде корреспондент болушлей эдим олсагъатда. Совет кьрал чачылмаган эди алкын, Коммунист партия да башчылыкны бардыра эди. Партияны башчылыгы бла совет адамла кылай джигер урунганларын, джылдан-джылгы коммунизмге «джуукълашыб» барганыбызны кергюзтмезге боллукму эди — газет кеси да партияны область комитети бла облысполкомну органы эди сора. Кесинг да газетни «партия джашау» бёлюмюнде ишлесенг. Бир тюз сёзге он ётюрюк сёзню кышуб джазаргы тюше эди. Аны юсюне да, мен Москвада Горький атлы адабият институтну шийир факультетин бошаб келгеним себебли, эркин селеширге, джазаргы излей эдим, анда юйреннгенимча, анда юйретгенлерича. Алай а болмай эди.

Сейит бла элге кыайтыб бара, (Сейит Гитче Къарачай районда газетни энчи корреспонденти эди) тарыгыуларымы айтдым. Ол машинасын гара чыкыган джерде тохтатды да, ичген да этиб, ачы суудан канистр бла бир да алыб, джолгы атландык. Элтаркыачны айланч-буйланч джолларындан кьутулуб, тюзюрекке чыкыганыкыда, Сейит арбасын-машинасын джолдан бир джанына бурду да, бир кесекни сёдегей барыб, таш тепсини кыатында тохтадык.

Аргы кюнбет гапналадан толуду. Батаргы кысылган кюнню джарыгында билеу джыланча джылтырайды ёзен суу. Суу боюнундан таулагы дери созулган чегетни бети саргылыб, кызарыб, чапыраксыз кыалырыны аллы бла, кыачхы ариулугу бла кёз алдайды. Узакыда, мийикде, башы кёкге джете, ёхтем сюеледи Минги тау.

«Бу берекетни Аллах кыызгъанмасын энди бизге», – деди Сейит, табийгъатха, тепсиге да къарай. «Быланы джол джанында тюкенчикден алгъан эдим эртден бла, Пашинскеге келе», – эки шыша айран, талай хычын, кёгетле таш тепсини берекетли этген эдиле. Сейитге джууртну гара суу бла къатышдырыб, излегиича, суусаб этиб, бердим.

– Тейри, бюгюн ноябрьни экисиди. Андан бери эки джыйырма джыл болады, ол сюргюн кюн а бир да эсден кетмейди. Ол кюн, бюгюнча джылы, ариу да тюл эди. Ол кёчгюнчюлюкню-сюргюнню юсюнден ууакъ материалла джыя, адамланы хапарларын да кесими кёргеним бла тенг-лешдире, къагъытха тюшюре барама. Сюргюнню юсюнден бусагъатда китаб этиб чыгъарып амал джокъду – кърал ол теманы джабыб турады. Ёзге, дуняа былай турмаз. Тюзюн айтыр кюн да келиб къалыр. Ол кюн чыгъарыб, басмагъа берирча болургъа керекбиз. Хрущевну заманында эркин сёз айтылырча бир кёзюучюк болгъан эди, алай а биз олсагъатда эс джыйыб, джукъ айтырча тюл эдик. Быланы барын да айтханым, аллай кёзюу энтда келиб къалыр – хазыр болуб, къыйын къадарыбызны къагъытха тюшюрюб турмасакъ, кечигиб къаллыкъбыз. Газетчини иши партияны махтагъан тюлдю къуру. Айланган-джюрюген джеринге кёб адамгъа тюбейсе, кёб зат кёресе, эшитесе – аладыла джууукъ тарихибизге, джашауубузгъа шагъатла. Бир джылны мындан алгъа тау эллени биринде Хуриет деб бир тиширыугъа тюбеген эдим. Сюргюнден алгъа джыллада комсомолну район комитетини биринчи секретары болуб тургъанды. Азияда тутулгъан да этгенди. Сюргюнде аны бла бирге болгъан адамла бек сейир затла айтадыла. Сен аны кеси бла тюбөб, хапар айтдыралсанг, кёр. Джашагъан джерин джазыб къой.

– Сейит, сиз кесигиз джазарыкъ затны манга береди турасыз? – дедим.

– Ай, заман, табыкъ тюшге эди ансы, джазар затларым алайсыз да джетишедиле.

Узун сёзню къысхасы – «Хуриет» атлы документли повестьни Сейитни айтханы бла джазгъанма. Ёзге, эки джылдан аны Сейитге кёргюзт-генимде: «Оллахий, бу чыкъса, иги-аман да кёб тюрлю сёз эшитириксе. Хапарынгда таулу тиширыуну сыйын тюшюргенсе дерикле да табыл-лыкъдыла», – деди.

– Да мен болгъаныча, Хуриет кеси, аны сюргюнде хоншулары айт-ханча джазгъанма.

– Билеме, алай а халкъны не айтырын да билеме. Ёзге, «алай-былай» деб, джукъ айтмайым. Кесинг айтхан болсун.

Кесим айтхан а – басмаланырын излей эдим да, повесть басмадан чыкъды. Къол бла джазылгъандан сора 15 джылдан дуняа джарыгъын кёрдю. Аны юсюнден не айтырыкъ эсе да, Сейит, зауаллы, джокъду бюгюн. Аны оюму, эслетген сёзю манга бек керек эди. Алай а, не этгин. Энди окъуучулары не айтырларын ашыгъыб сакълайма.

ХУРИЕТ

1

1930-чу джылла. Къарачай халкъны колхоз джашаугъа къаршчы къозгъалгъаны-восстаниясы да бошалыб, совет власть таулада терен тамыр ийе башлагъан кёзюу. Джарлы-джалчы къауумда, къанат битиб, хахай этиб айланганла бардыла. Ол къауумну башчысы Кюрдамирди.

Кюрдамирни къарт атасы Бербер, садакъа джыя келиб, малы кёб Ожай хаджини кёзюне илиннгенди. Абызыраб айланган джашны джазыкъсыныб, кесине джалчы этиб алгъанды ол. Тири джаш къарачай тилге да, мал кютерге да дженгил юйреннгенди. Алай а джашны къайдан келгени белгисизди. «Тау артынданма, Тюркденме, Дагъыстанданма» дегенча джууабла этиб тургъан болмаса, тюзюн айтыргъа унамагъанды. Къарачайлыла да артыкъ бек къысмагъандыла. Ёмюрлени узагъына Къарачайгъа тюрлю-тюрлю адамла азмы къошулгъандыла. Алагъа табылгъанча, мынга да эрге чыгъаргъа бир къарачай къыз табылгъанды. Алай бла Кюрдамирлары деб джангы тукъум джайыла башлагъанды. Бююннгю Кюрдамир ол садакъа джыя келиб, Къарачайда юй-кюн болуб кетген адамны туудугъуду. Кюрдамирланы Кюрдамирни джашы Кюрдамир. Тукъуму, аты, атасыны аты да бирча болуу – Къарачайда тюбеген адет тюлдю.

Не эсе да, Кюрдамир большевиклеге бек керекли адам болуб чыкъды. Атасы аны тёбенлеге ийиб, орус тилге да уста болуб, орус окъууну да тауусуб, элге къайытхан эди алгъаракълада. Талай джылдан а большевик эмина тауланы да кючледи. Халкъны кёбюсюне ол ауруу джугъаргъа унамады. Ауруу алмагъанланы эмда ауруугъа къаршчы тургъанланы къурутуу башланды. Ол иште башчылыкъ этген Кюрдамир болду – элде совет властыны-иктидарны башчысы. «Къайыкъ да минер кемеге, кеме да минер къайыкъгъа» дегенлей, кереклиси болгъан адам анга барады энди.

Джашы Кюрдамир башчы болгъанына базыб, джашны атасы Кюрдамир халкъгъа уллу сёлешиучю, къыйнауучю болду. «Байды, бийди, эфендиди» деб, тутуллукъланы къара чапыракъгъа тюшюрюучю да олду. Эм алгъа Ожай хаджини тутурдула.

* * *

Махкеме ачыкъ болгъаны себебли, халкъ бары да джыйылгъанды. Архивде къагъытлагъа кёре, Хуриетни айтханына кёре да, махкеме былай ётгенди.

Махкемени тамадасы сёзню Кюрдамирге – атасына – береди. Ол, туруп:

– Багъалы махкемечиле! Ожай хаджи колхоз джашаугъа къаршчыды. Менчиликни, энчиликни суйген адамды. Ожай хаджи мени атам Берберни кесине джалчы этиб, къанын ичиб тургъанды. Гитчечик болуб, атамы биргесине мен да кютгенме аны малларын. Атам бугъа уруб ёлгенинде, аны къыйынын толусу бла бермегенди Ожай хаджи. Быллай хаджини элде орну болмазгъа керекди. Киреме десе да, колхозгъа алмазгъа керек-

ди. Кесин тутуб, юйдегисин да къалгъан кулакла ашырылыучу тюзлеге кёчюрюрге тыйыншылыгъа санайма, – деп жерине олтурду.

Халкъны гюрюлдегенин кючден тыя, махкемени тамадасы сёзню Ожай хаджиге берди. Айтылгъан ётюрюк Ожайны бек чамландырды:

– «Аман къозуну айнытсанг, эрнинги-бурнунгу май этер, аман адамны айнытсанг, эрнинги-бурнунгу къан этер» деб, сизничалагъа айтхандыла, Кюрдамир. Садакъа джыя келген Берберни ишге алыб, джеримден юй орун бериб, юйлю-маллы болургъа да болушуб тургъанымы бютеу халкъ биледи. Дагъыда, уялмай, «къанын ичиб тургъанды» дейсе. Атангы бугъа уруб ёлтюрсенинде уа, иш кесаматыбызда айтылгъан хакъын эки къат аслам этиб бергенме. Элде кимге сорсагъыз да, айтырыкъды аны. Бирер чурум бла ёз джуртларыгъыздан къачынчы болуб, Къарачайгъа келиб, туз-дамыбызны кёрюб, халкъны бирича джашаб башлагъансыз. Алай а сизни къаныгъыз башха болгъаны билиниб къалды. Къатышыу болуб, кърал тюрленнгенлей, сизни халкъгъа, адамгъа къошханланы къурутуб башлагъансыз. Ёзденлик, адамлыкъ джокъду сизде. Къарачайгъа не палах джетсе да, ма сизничаладан – джарым къарачайлыладан – джетерикди.

Залда джарым къарачайлыла гюрюлдедиле, джаратмадыла Ожайны айтханын. Махкемени тамадасы дауурну тыйды да: «Айтыры болгъан бармысыз?» – деб сорду.

– Барбыз, – деген тиширыу ауаз эшитилди. «Бу масхара кимди, экен?» дегенча, адамла аны таба бурулдула. Ол халкъны аллына, трибунагъа чыкъгъанында: «Хуриет болмай, ким боллукъ эди – алма терегинден узакъ кетмейди. Уялмай, халкъны аллына андан сора ким чыгъарыкъ эди? Инкъыйлабчы, революционер – Халилни къызыды, районда комсомол организацияны тамадасы. «Бу уа Ожайны не бла чимдирге кюреширикди?» деген ауазла чыкъдыла.

Быллай сёзлени эшитди Хуриет, алай а уллу эс бурмады. Халкъны шум болурун сакълай, биразны джукъ айтмай сюелди. Халкъ а дженгил шум болургъа унамады. Къалабалыкъ къайдан тохтасын – чырайлы къыз, джетген къыз, тау адетледе болмагъан затны этиб, ат белинде джюрюсе, эр кишича кийиниб, къара тери курткасын да тапанчалы къубас бел бау бла буудуруб, башы джалан, къолунда къамчиси бла джамагъатны аллына чыкъса.

Алай болса да, дауур сел болду. Ариулугъуму къаматды халкъны, джунчумай сюелгенинеми сейирсиндиле – не эсе да, шошлукъ кючледи тегерекни.

– Джамагъат, сизден тилерим, мен сёзюмо бошагъынчы, бёлмегиз. Болмаса, артда сопакъларсыз, – деб ышарды Хуриет. – Сизни кёлюгюзге къалай келеди: совет власть къуру джарлыны, джалчыны джакълайды, тюз-терс деб айырмайды дебми турасыз? Огъай, совет власть тюзлюкню джанындады. Ожай хаджини халкъда билмеген ким барды? Ёмюрден бери да кеси къыйыны бла джашай келгенди. Байлыгъындан къарыусуз джашагъанлагъа болушханлай тургъанды. Бюгюн аны джалгъан дау бла тутдуруб, юйдегисин да тыш джуртлагъа сюрсек, совет властьха халкъ къалай къарар? Огъай, Ожай хаджича тюз адамгъа тиерик тюлдю совет власть. Колхозгъа да кирир, колхозгъа да хайыры тиер. Кюрдамир, тюз

адамны бетине къара джагъаргъа нек кюрешесе? Былай этерик болсанг, мени келин этер умутунгу юз.

Кюлкю къабынды залда. Шыбыла чартларча болуб тургъан ауур хауа дженгилленди. Атасы болгъан джерде, президиумда, олтурургъа излемей, залда тургъан Кюрдамир Кюрдамирович трибунагъа чыкъды.

– Джамагъат, махкеме элге келиб, бюгюн ишин ачыкъ бардырады. Бу бир тюз эл джыйылыу тюлдю – бу махкеме. Аны себебли, бираз эслеб селешейик. Ожай хаджини юсюнден айтырым, хайыры кёб адамгъа тийгенди, зараны тийгенди деб бир кишиден эшитмегенме.

– Къалай эшитмейсе, атанг айтды да бусагъатда,– деди къайсы эсе да.

Кюрдамир джунчуду, атасына да бир къарады, Хуриетге да кёз джетдири.

– Атам да, хар бирибизча, джангылыргъа боллукъду. Ожай хаджини гюнахына кирмейик. Ожай хаджи иш кьоркьютхан адамды. Элчиле бары да анга оноу соргъанлай турадыла. Кеси да маллары колхозгъа бериб, «колхозчу этигиз мени да» деб, къагъыт джазыб турады. Мен айтханнга тынгыларыкъ болсагъыз, Ожай хаджини махкемелик ишин, тутхучсуз, джалгъан болгъаны себебли, джабыб кьояргъа керекди. Кесин да, колхозгъа алгъан бла къалмай, колхозгъа тамада этерге керекбиз. Энци мюлкюн джюрюте билген, колхоз мюлкню да билликди джюрюте.

Джыйылгъанла къызыу харс къакъдыла.

Махкемени тамадасы шош болурлары тиледи.

– Ожай хаджиге махтау айтхандан ары сёз боллукъ тюл эсе, сора биз сагъат джарымгъа кенгешиуге кетебиз.

– Бир сёз кьошар эдим,– дей, джылы келген Набий хаджи ёрге турду.

– Ожай хаджини мен иги билеме, биринчи джол хаджиликге да бирге баргъан эдик. Бир адамны джанына тийиб билмейме. Ёзге, «джарым къарачайлыла» деб, тышындан кьошулгъанланы джанларына тиерча айтханды. Биз барыбыз да бир халкъбыз. Ожай хаджи, сени джакълаб селешген Хуриетни да, джаш Кюрдамирни да, мени да, таб айтдырмай кьоймай эсегиз, Алийланы Умарны да ата-бабаларыбыз андан-мындан келгендиле. Алай а Къарчадан сора Умарча Къарачайгъа хайыры тийген болмаз. Энди «джарым къарачайлы» деген сёзню эшитсем, сен баргъан межгитге барыб, намаз къылмам. Бу сёзюнге разы тюлме ансы, элибизде сенден онглу адамыбыз болмагъанды. Колхозубузгъа сен тамада болсанг, колхозубуз Къарачайда эм маджал мюлк боллугъуна ишегим джокъду. Сени сюдлюк-джоллукъ этгенлеге уа айтырым: Ожай хаджини тутсагъыз, сора барыбызны да тутаргъа керексиз – андан таза, андан тюз киши джокъду ичибизде.

Джыйылгъанла харс къакъдыла, къартны сёзюне разылыкъларын билдире. Махкеме оноугъа кетди. Айтханларыча, сагъат джарымдан къайтыб келиб, оноулары айтдыла.

– Терслиги болмагъаны себебли, махкеме Ожай хаджини башына бош этеди. Джалгъан дау салгъан Бербер улу Кюрдамирге эсгертебиз: энтда быллай джангылыч иш этсегиз, джууабха тартылыкъсыз.

Бу джол махкемени джыйылыуу былай таб бошалды Ожай хаджиге. Халкъ да разы болуб чачылды.

Тау намысха, адетге кёре тюл, совет властьны айтханына кёре, джюрюген Хуриетни сёзюн этгенле кёбдюле. Кеси бла сёлешиб кюрешмей, атасына айтадыла. Ол а быланы сёзлерин сан этмейди. Сан этген кьой, «джашчыкыла, кызычыкыла да бирге окьургыа керекдиле, школда кызыла да джаурукьсуз олтурургыа керекдиле» дегенча оюмла айтады.

– Халил, сени кызынг башын да джалан этиб, белине да герох тагыб джюрюй эсе, кьалгъанла да алай этергеми керекдиле? Кызынгы да тый, адетни-адебни бузаргыа да кюрешме. Тиширыуну орну юйдеди. Кёб сабий табсын, тау халиде ёсдюрсюн аланы да. Къарачай джамагъатны ёмюрледен бери келген джорукъларын бузаргыа, кьурутургыа кюрешмегиз кызынг, кесинг да.

Халил а быллайлагыа джууабха «Къарангылыкъны кьояйыкъ, джахилликден чыгъайыкъ, кызы да, джаш да биригиб, школлагыа барайыкъ» дегенча чакъырыула джазады газетге. Ангыламады халкъ Халилни. Кече лампа джарыгъында газетге статья джаза тургъанлай, терезеден атыб, ёлтюрюб кетдиле. Кызы Хуриет бек ачыуланды. Кюрдамир суйгени бла бирге, ишек этген адамларын тутдуруб, джойдурдула. «Аман кьутургъанса, атангы ызындан бир ашырмагыа эдиле сени» деб да эшитдирдиле. Тохтамады Хуриет. Тохтарыкъ да болмаз эди, аны тыйгъан башха иш болду: кюнлени биринде ол Кюрдамирге эрге чыкьды. Къалын, берне болмай, комсомол той этдиле. Аны да юлгюге тутуб, газетде басмаладыла. Джангыз Хуриетге 16 джыл бола тургъанын айтмадыла, ёзге, ол заманда аны джылында эрге чыкьгъанла аз тюл эдиле.

Юч кере эгиз сабийле табды Хуриет. Къазауат чыгъаргыа джети сабийни анасы болду. «Аманны урлугъу кёб болур» деб, кёресе, Кюрдамирлени джайылыб баргъанларын», – дегенле да болдула. «О, кьой, не эте эсе да, бираз тынчайдыкъ. Сабийлери амалтын, юйюнде бираз олтурур». Ёзге, Хуриетни юйде олтуртхан кыйын эди – сабийлерин да анасына кьоюб, тюрю-тюрю эришиулеге кьошулгъанлай турду. Къралда «Ишге, кюрешге да хазырма» деген эришиулеге кьошулуб, ючюнчю орунга ие болуб къайыгды Москвадан. Къара атыгудан «Ворошиловский стрелок» болду, къаягы ёрлеуден, ат ойнатыудан а кесичаланы барын озгъанлай турду. Ким биледи, Хуриет кьаллай джетишимлеге ие боллугъун, къазауат башланыб кьалмаса.

Кюрдамир кеси разылыгы бла элде эм биринчиле бла фронтха атланды. Кетерге бек талпыды Хуриет да, алай а аны – ууакъ сабийлери кёб болгъан ананы, къазауатха иерге излемедиле, эр кишисиз къала баргъан халкъгыа Хуриетча башчыла керек эдиле – совет властьны, партияны оноуларын къазауат заманда джанлаусуз бардырырча.

Хуриетге бек улуу эркинликле берилдиле – «Хар не да фронтха, хар не да хорламгыа!» деген сёзлени магъанасын Хуриетча чыгъаргъан хазна адам къралда да болмаз эди. «Мени элим алчы болургыа керекди» деб, джылгыа кирген эр кишилени бирин кьоймай, къазауатха алыу планны артыгы бла толтуртханлай турду. Районну да чыгъарды алгыа. Къартланы, тиширыуланы да ишге сюрюб, кьаты ишлетиб, кьанларын ичди.

Алай а кючлю сауутланган немис аскерле 1942-чи джылны джайында Къарачай областьта кирдиле. Сабийлерин да анасына къюуб, партизан бёлекге комиссар болду Хуриет. Таулары иги билгени, сауут-сабагъа уста болганы бары да джарадыла. Палах партизан бёлеклеге башчылык этерик Суслов башын алыб, Дагъыстанга къачыб, партизанла бийсиз чибинлеча, болдула. Кёбюсюн немисле къырдыла, бир къаууму чачылыб, тас болду. Партияны область комитетини бир секретары Иванов эмда комсомолну район комитетини биринчи секретары Хуриет партизан бёлеклерин сакълаяддыла. «Сенсиз биз быллайда джюнге тюшген тауукълача болуб къаллык эдик», – деген эди бир кере Иванов Хуриетге. Кертиси да алай эди. Палахла суукъла тюшгени бла башландыла.

Биргесине экеуленни да алыб, азык къайгыда хоншу ёзеннге атланды Хуриет. Ёзге немис бёлекге тюртюлюб къалыб, сермеше башладыла. Хуриет, эчкича, ташха, къаягъа илиниб, кёзден ташайды. Сора, къая джарылганда бет-джан салыб, керти мараучу болганын кёргюзтдю. Атхан огъу джерге тюшмей, немислени къаблай келди. Окълары бошалыб, не этерге билмей, тохтады. Кёзюldreуюк бла къарагъанында, Иванов партизан бёлек бла джууукълашыб келгенин эсledi. Тебенден а немислеге болушлукъгъа келе турган аскер бёлек да кёрюндю.

«Ай, кеслерин къырдырыгъа башлагъандыла партизанла», – деб, джюреги кёкюрегинден чыгъганча болуб, къычырды: «Келмегиз, къуршоугъа тюшериксиз». Къаяла къатлаб къайтардыла сёзлерин. Алай а партизан бёлек келиуон тохтатмады. «Тау халиден хапарсыздыла бары. Быллай джерде урушха хазырлыкълары болмагъан адамла. Немислени уа «Эдельвейс» аскерлери тау джерледе уруш эте юренгендиле».

Къоркъган къоркъууон кёрдю Хуриет. Талай сагъатдан Хуриет комиссарлык этген партизан къауумдан киши сау къалмады. Ёмюрге къыш ёталмагъан аууш бла Тау-Артына ауду Хуриет. Андан немисле Къарачайдан кетгенден сора къайытды.

Талай айны тинтиб, айтханын кертиге санаб, бош этдиле. Алай а, «сылыкъ хамхоту» болган бир абычарны «партизан бёлекни немислеге къырдыргъанса» дегени уа эсден кетмейди. Алай болса да, биягынлай, немисле къатышдырган джашауну ызына джарашдыругъа мыллык атды Хуриет. Хар не да таб бола барлык болур эди, почтальон бушуу къагъытны келтирмесе. Анда уа Кюрдамир урушда джигитча ёлгени айтыла эди...

3

Джукъдан къамамаучу Хуриетни санлары къыйылдыла. Бушууун андан да ачы этген зат да болду: совет партия органладан келген болмаса, халкъдан хазна адам келмеди къайгы сёзге. Кеслери къалганларында, хоншу къатынга тарыкъды Хуриет:

– Мен халкъ ючюн этмеген не къалды – окъуу-билим алсынла, къыз сабийле унугъуб турмай, джарыкылыкъгъа чыкъсынла деб, къаллай бир кюрешгенме. Бу къара кюнюмде киши джокъламай къойганларын кёрдюнгю?

– Хуриет, джанынга тиймесин, эл не айтханын билмеймесе?

– Къыз сабийлени эр киши сабийле бла бирге окъургъа керекдиле деб къазауат этгенинги халкъ унутмагъанды; атанг ючюн кѣб адамны тутдургъанынг да халкъны эсиндеди, «кулакла» деб, элден ненча адамны тыш джуртлагъа сюрдюрдюнг? Къазауат башланнганында уа, не этдинг: джылгъа кирген джашланы барын къазауатха ашырдынг.

Хуриет кесин тыялмады:

– Джаш-къыз да бирге окъургъа керекдиле деб, кърал айтханды, мен властьны оноун бардыргъанма джашауда. Атамы ълтюргенлени уа нек аяргъа керек эдим? Колхозгъа кирирге унамагъан байланы «кулак» этиу менден чыкъгъан адет тюлдю. Мынча адам сизни элден тутулургъа, неда кулак болургъа керекди деселе ѳргеден, неди амал – къатышханма аллай ишге...

– Адамла башха тюрлю айтадыла: биреуленни деселе, экеуленни тутдуруб тургъанса.

– Алай да болгъан болур. Алай а бир джарлыны тутдурмагъанма.

Аскерге-къазауатха да кереклисинден эсе артыкъ адам ийиб тургъанса. Хоншу область мобилизация планны 100%-ге толтургъан эсе, бизни район сени «джигитлигинг бла» 150% толтургъанды аны.

Хуриет ачыуланды:

– Ата джуртха, совет властьха къоркъуу тюшген сагъатда сауут туталлыкъ бары фронтха атланыргъа керекдиле.

– Сѣз аны юсюнден тюлдю, Хуриет. Сенге бѳркюн ал деселе, адамны башын алыб тургъанса дейдиле. Алайчыгъын ангылаяламыса?

Хуриет къаралды.

– Сен халкъны къой, кесинг къалай сагъыш этесе? Сен да мени терслеймисе?

– Сени терслерге мен махкеме тюлме. Алай а бушуу кюнонгде да халкъ нек келмегенине сагъыш эт, – деб, хоншу къатын юйюне кетди.

4

«Мени эрим къазауатда ѳлсе, кесим партизан болуб сермешсем, сора къалгъанла бизденми къарыусуздула? Бир кишини аяр мадар джокъду бютеу къралгъа къоркъуу тюшген сагъатда».

Быллай оюмла да башындан кетмегенлей, биягъынлай 18 джылы джангы толгъанланы къагъытха тюшюрюб, аскер комиссариатны бо-сагъасындан тюшдю Хуриет. Ёзге, бу джол аскер комиссар, къагъытны бюсюреусюз бир джанына тюрте, айтды:

– Сизни халкъдан аскерге адам алыуну тохтатыргъа деб, буйрукъ келгенди башындан.

– Нек? – деб къысха сорду Хуриет.

– Бир джанындан, сизден къазауатха кѣб адам алыннганды. Адам санына кѳре, къазауатха эм кѣб адамы къошулгъан малкъар халкъды, аны ызындан сизни халкъ барады. Экинчи джанындан, къазауатны чархы ызына айланнганды – немислени джуртдан къыстай барабыз. Къралны башчылары сизнича аз санлы халкъланы аяргъа, энди къазауатха сизден адам алмазгъа оноу этгендиле. Бар, халкъынгы къууандыр.

– Халкъым бу затха къууанныкъ тюлдю. Халкъым ит фашистле бла къазауат этерге излейди.

– Аскер комиссар, сёзю бошалгъанын кёргюзте, ёрге турду:

– Оноу башындан келгенди, анга бойсунмай мадар джокъду.

Хуриет, не айтыргъа да билмей, юйюне къайытды. Анасы, сабийлери да анга къууаныб, ышарыб тюбедиле.

– Тамада эгиз джашчыкълагъа – Карл бла Фридрихге – он джыл, Умар бла Къурманнга – 8, Клара бла Розагъа – 6, Кюрдамир аскерге кетгенден сора туугъан Гинджичикге да 2 джыл болады. Бары да тегерегине басыныб, суйюмчю дегенча къарайдыла. Сора анасы мектубну-письмону узатды. Таныш хатны кёрюб, Хуриетни джюреги дженгил-дженгил урду. «Сезе эдим сени сау болгъанынгы» дей ичинден, бир кесекни кёзлерин къысыб турду. Сесеккли болуб, письмону мухуруна къарагъанында уа, Кюрдамир сау заманда джазылгъан къагъыт. Алай болса да, умут эте, ачыб окъуду. Не келсин – эртде джазылгъан къагъыт.

Тюзюн айтыб, барын мыдах этди. Джазылгъанны уа къайтарыб-къайтарыб окъуду:

«Сабийлеге сакъ бол. Не этерик эсенг да, аланы сакъларгъа, аякъ юсюне салыргъа кюреш. Ала сау болсала, сен сау болсанг – манга ёлюм джокъду...».

– Мен атяны кёрюрге излейме, – деди Гинджичик.

– Излей эсенг, кёрлюксе, – деди Карл.

– Къачан?

– Уллу болсанг.

Сабийлени сёлешгенлерине ичинден сейирсине, башха джангъылыкъны айтды Хуриет.

– Энди бизден аскерге адам алгъанны тохтатхандыла. Башындан аллай буйрукъ келгенди. «Аз санлы халкъланы аяргъа керекди», – дегенди Сталин джолдаш.

– Къызчыкъ, сен анга ийнанамыса?

– Аскер комиссарны айтханы алайды.

– Черкес областьда шохларынга бир сор, ала бизден да аз халкъдыла, аскерге алгъан алада да тохтагъанмыды, экен?

Хуриет, анасыны обурлугъуна сейирсине, башын силкди.

– Болсун, джангыз былай къайгъылы болуб турма.

5

Арадан бир ай кетди. Черкес областьда тамада къуллукъда ишлеген танышына тюбеди Хуриет. Алада адамланы аскерге алгъанларыча ала. Ызына къайытыб келе, биягъы аскер комиссаргъа къайытды да, алгъынныгы сорууун къайтарыб сорду:

– Бизден аз санлы черкес халкъдан къазауатха алычуларыча аладыла адамланы. Бизден не ючюн алмайла, адамла сорадыла – мен не джууаб этерге керекме?

Аскер комиссар туруб, эшиклени ичинден къылыч салды да, орнуна келиб, ауазын да акъырын этиб, айтды:

– Хуриет, сизни халкъгъа кърал ышанмайды. «Немисле областьха кирген заманда аланы алларын тыяр амалла этмегенсиз, партизан кюрешни бардырмагъансыз, немислеге ауушлагъа джол кёргюзтгенле

чыкыгъандыла ичигизден; халкъны бир къаууму немис аскерге къууаныб тюбегенди, аны джанына кѣчгенди; таулада, чегетледе бюгюн да бардыла сатлыкъла, дезертирле; ала кѣбдюле, таулары аладан азатлар ючюн, областьны башчыларыны тилеги бла аскер киргизтирге да оноу этилгенди» деб эшитгенме. Арабызда къалсын, айтылмазлыкъ сѣзню айтама.

– Джолдаш аскер комиссар, сиз кесигиз билесиз, бу ётюрюк болгъанын. Саут туталлыкъ джылда адамлары барын аскерге ашырыб баргъанбыз. Анда ала ётгюрлюклери бла белгилидиле. Мында къартла, тиширыула, сакъатла, аякъланган сабийле, эркишиле этиучю ишлени этиб, фронтха болушлукъ этгенлей турадыла. Немисле кетер-кетмез, колхозлары ызына къурагъанбыз, хар не да алгъынча бола барады. Партияны край комитетини тамадасы Суслов да, Сталин джолдаш кеси да бизге разылыгъын билдириб, джазгъандыла. Энди не болуб къалды да?

Комиссар къолларын эки джанына джайгъандан ары джукъ айталмады. Хуриет, аны бла тохтаб къалмай, областьны башчыларына, крайгъа, Москвагъа да джазды. Анга джууаб къайтаргъан болмады, кесин а таша органла ишлеучю юйге чакъырдыла да, къаты эсгертдиле: «Башында этилген оноулагъа къаршчы болсанг, халкъны да къанын бузсанг, джууабха тартыллыкъса, тутулукъса; сен партияны, къралны адамы эсенг, кърал, партия этген оноулагъа бойсунган бла къалмай, аланы джашауда бардырыгъа керексе».

– Мени эрим да, мингле бла къарачайлылача, немисле бла къазауат эте ёлгенди. Мен кесим да партизан урушлагъа къошулганма. Бюгюн эсе, душман чачхан, тозуратхан совет мюлклени орнуна сала кетгенбиз. Чегетледе джюзле бла, мингле бла саналгъан дезертирле, бандитле джокъдула. Мен кесим ат белинде тау ёзенледе, элде айланганлай турама. Чегетде джашыныб, баш сакълаб айланган къауум адам болур, аладан бизге хыянат джокъду. Немислеге тагъылгъанла немисле бла кетгендиле. Ала да кѣб тюлдюле, кесигиз билесиз. Башха халкъладан кѣб бизде сатлыкъ, бандит, дезертир болмагъанды. Алай эсе, артыкъ бизни халкъгъа ышанмазгъа, къазауатха бизден адам алмазгъа, областьха аскер киргизтирге неге керекди?

– Къарачай областьны башчылары болумну сенден аман биле болмазла. «Таулары бандитледен, дезертирледен тазаларгъа кесибизни къарыуубуз джетерик тюлдю, аскер джиберигимиз» деб, джазгъандыла ала башына. Узун сѣзню къысхасы – сен бизни бла ёргеде этилген оноуну тындырыр джанындан боллукъмуса огъесе къаршчымыса? Къаршчы эсенг, ачыкъ айт. Ол заманда сауутунгу-сабангы да бер, джууаблы къулдугъумдан да башыма бош этигимиз» де да къагъыт джаз.

Хуриет ангылады, огъай дегенлей, тутарыкъларын.

– Мен Совет властъха, Коммунист партиягъа кертилигим кѣргюзте келгенме, кѣргюзте да барлыкъма. Оноу этилген эсе, совет къралны солдатыча, мен анга бойсунама.

– Алапат. Быллай сѣзлени сакълай эдик биз сенден. Ишинги бардыргъанынча бардыр, халкъны бир джукъгъа ишекли этме. Бандит-дезертир къауум бар-джокъ эсе да, борчун тындыргъанлай, аскер кетерикди. Ары дери уа халкъны кѣлюн бас, аскерге иги болсунла».

Хуриет, аскерчича, «честь» бериб, таша кьуллукъчуланы юйлеринден чыкъды. «Кърал халкъгъа, халкъ да къралгъа ышанмагъан кьуджур заманла» дей атлады, кеси кеси бла сёлеше Хуриет.

6

Джолда бара, Хуриет Мариямгъа тюртюлдю – къыз заманларында кысха тенгле эдиле.

– Джол болсун, къайры гузабаса?– деб, тохтатды Хуриет.

Тюзюн айтыргъа бла кьалыргъа билмей чайкъалгъаны Мариямны бетинден танылды.

– Айтыргъа да уялама, алай болса да... Неме, ол аскердеги «ёлгенди» деб кьагъыт келгенли, тынгым кьуругъанды – джюрегим ийнаныб кьалалмайды кьалай эсе да. Билгичге бара турама, не айтырыкъ эсе да...

– Сен шашыб тураса да, зауаллы. Комсомолчу къыз быллай джахил да кьалай болады. Кимди ол билгич а? Аны тюрмеде чиритирге керекди.

– Ойнагъанмы этесе? Ол шыйыхды. Анга джукъ болгъандан Аллах сакъласын. Анга хыянатынг джетсе, бютеу эл налат берир. Анга тиймезге сёз берсенг, атын алай айтырыкъма, алайсыз...

Хуриет аны кьучакълады да: «Мени да кьыйынлыгъым сеничады, бирге барайыкъ анга. Менден анга заран джетмез, сёз береме»,– деди.

Экиси да биразны барыб, эл кьыйырында Джаннганланы арбазгъа кирдиле. «Хы, шыйыхха барыб келебиз» деген тишируу кьуш-мушла эсине тюшдюле. Арбазгъа шыйыхны юй бийчеси Абат, чыгъыб, Хуриетге да ишекли къарай, юйге чакъырды.

Мариям шыйыхны одасына атлады, Хуриет кьонакъ бёлмеде тохтады Абат бла.

Ол джукъ сормагъаны себебли, Хуриет кеси башлады сёзю.

– Сиз менден илгенмегиз. Джаннганны керти да билгени бар эсе, баш иемден бир сорлугъум барды. Мариямгъа да сёз бергенме, менден сизге заран джетерик тюлдю.

Абат, джукъ да айтмай, эрини бёлмесине кетди.

Мариям чыкыгъанында, Абатны ызындан атлады Хуриет.

Джабагъы джастыкълада олтура эди Джаннган. Сокъур болгъаны себебли, къара байлауу бар эди кёзлеринде. Андан бир юч атлам арлакда шиндикге олтурду Хуриет. Ала ушакъ этерча болгъанлай, Абат юйден чыкъды.

– Сени менге келтирген эки-юч сорууду – баш иенги джазыуу эмда бизден аскерге адам алыуну нек тохтатхандыла эмда аскер нек киргенди Къарачай областъха? Алаймыды?

Хуриетни комсомол джюреги дженгил-дженгил урду. «Бу мени нек келгеними къайдан билди, экен, «Бушайны шайтанлары» дегенлей, муну да алай бир заты джокъ эсе?»...

– Къоркъма, мени шайтанларым джокъду, сиз – иймансыз кьауум – алай затлагъа да ийнанмай шойсуз? Алай а, сени менге келтирген къайгыла мени да, кимни да рахат кьоярыкъ тюлдюле.

Хуриет, сёлешмегенлей, башын кьымылдатды.

– Ауазынг нек чыкъмайды огъесе башха джумшунгму барды,– деди Джаннган.

Хуриет, кесин къолгъа алыб, рахат айтды:

– Да сѣзсюз да билиб турасыз нек келгеними. Менге сѣлеширге да керек болмаз.

– Алай эсе, эски таурухлада айтычулай, къайсындан башлайым: игисинденми, аманынданмы? Бушуу бла къууанч аякълашыб келедиле дегенлери тюз болур.

Эринг сауду, бир башха джуртда тюбеген да этериксиз.

– Къачан, къайда?

Джаннган бу соруугъа джууаб этмей, экинчи, ючюнчю соруулагъа кѣчдю.

– Бизни халкъдан аскерге адам алыуну тохтатханлары да, Къарачайгъа аскерни киргизгенлери да халкъны кѣчюрюр ючюндю. Тутмакъ этиб сюрлюкдюле джуртдан.

Хуриет бир джукъ айталмай къалды. Кеси да ишекли болуб тургъан затха къартны айтханы да къошулду. Тышындан а башха тюрлю айтды:

– Сталин гитче халкъладан къазауатха адам алмазгъа деб оноу этгенди дейдиле. Алай а ол оноуну манга киши кѣргюзтмейди. Болса, кѣргюзтюрюк болур эдиле. Черкеслиле бизден да аздыла, алада къазауатха адам алыуну тохтатмагъандыла. Бу затха не айтыргъа да билмей турама. Аскерни киргизгенлери уа таулада кѣб бандит, дезертир барды – аланы къурутур ючюн ийгендиле аскерни,– дейдиле.

– Къурутусунла да кетсинле, къош салыб турмасынла да. Огъай, аскерни борчу башхады – миллетни къурутутуу, кѣчюрюу.

– Билмейме, алай а терс иш этген къауум немисле бла кетгенди, чегетде джашыныб тургъан бѣлек насыбсыз бар эсе да, аладан халкъгъа, къралгъа къоркъуу джокъду.

– Алай эсе, аскер нек келгенди, не дейдиле?– сорду Джаннган.

– Къарачай областьны тамадасыны тилеги бла киргенди аскер,– дейдиле. – Терслик балтада, сабда да болур. Немисле келгенлеринде, алагъа къууаныб тюбегенле да чыкъгъандыла. Алай а аллай сатлыкъла бизде башха халкъладан кѣб тюлдюле, халкъны санына кѣре айтама. Партияны Къарачай область комитетини биринчи секретары уа, не эсе да, аскерни киририне разы болгъанды. Ёзге халкъны кѣчюрлюкле деб аллай сѣз эшитмегенме.

– Къызчыкъ, халкъны алай бош кѣчюрлюк тюлдюле, душманныча, тутмакъ этиб, сюрлюкдюле. Бек уллу палах сакълайды халкъны. Узакъ, къыйын джолоучулукъгъа хазырлансын халкъ, азыгъын, кийимин джарашдырсын. Кѣб къалмагъанды сыйрат кѣпюрге минерге. Бютюу къыйынлыкъ – халкъ джолдан кетиб, Аллахны чамландыргъаныбыз ючюндю. Комсомол-коммунист болсанг да, халкъгъа къайгыргъан ишлеринг бардыла да, Аллах сени атыб къоймаз. Иймансызлыгъынг ючюн а тышюнюр чакълы бир палах сен да чегериксе. Бар, халкъны джолгъа хазырла. Бу ибилис къралны туугъан кюнюн джесир вагонлада «белгилериксиз». Халкъны джолгъа хазырлайсанг, сени кѣб гюнахынг кечилир. Муну айта, башыма не кюн келлигин билеме, алай тынгылап да къалай къойгъун?

Хуриет Мариям нѳгери бла юйден чыкѳгъанында, бир кѳаралды хоншу юй таба ашыкѳды. Бу кѳаралдыланы-тилчилени арт кѳзюуде кѳб болуб кѳалгъанларына адам сейирсинирча эди.

7

Хуриет бек ышанган адамларын джыйды да, ачыкѳ айтды:

– Былайда айтылгъан былайда кѳалыргѳа керекди. Тышына бир сѳз чыкѳса, барыбызны да саламыбыз Салабакдан келликди. Мен айтырыкѳ: бизден аскерге адам алгъанны не ючюн тохтатхандыла деб кѳлюгюзге келеди? Кѳрал бизни джуртубуздан сюрлюкдю да, аны ючюн. Аскерни да аны ючюн киргизгендиле. Энди халкѳ кесин джолгѳа хазырларгѳа керекди. Кийим бла азыкѳ, дженгил бузулмазлыкѳ азыкѳ – кулакларыны ызындан ашырсала, Орта Азиягѳа дери кѳырылмай джетерча.

– Кѳой, Хуриет, бютеу халкѳны кѳайры кѳчюрлюкдюле? Керексиз кѳоркѳууладыла айтханынг.

Анга ийнаныб джюрюген адамла огѳуна акѳыллы болгъанларына бек сейирсинди Хуриет.

– Сора, сиз билгенден, аскер нек кѳуршалагъанды Кѳарачайны? Аскерге бизден адам алгъанны нек тохтатхандыла? Огѳесе сиз менден иги биле болурмусуз халны?

– Да айтханлары адам ийнанмазча тюлдю да. Кѳазауатда абызырагъан аскер бѳлеклени солутургѳа келтиргендиле. Ноябрь празникледен сора кетерикдиле дейдиле. Бизден аскер алмагъаны уа – Сталин аз санлы тау халкѳлагѳа артыкѳ джан аурутуб, аскерге адам алгъанны тохтатханы аны ючюндю дейдиле.

– Дейдиле, дейдиле, - деб, Хуриет аны кѳозугъанча кѳайтарды. Сора, ачыуланаракѳ:

– Аскер – кѳазауатдан келген аскер тюлдю. Бу биринчиси. Экинчиси да аскерни солутур ючюн, бу кѳыйын тау джерлеге келтирмей, тѳбенде, хар неси да джарашыб тургъан, табыракѳ джерледе нек тохтатмадыла? Ючюнчюсю – аз санлы халкѳланы джазыкѳсына эсе Сталин, черкес халкѳны нек джазыкѳсынмайды – ала бизден да аздыла. Кѳюгѳуз, бош сѳзлени айтыб турмагѳыз да, халкѳ джунчумай, кереклисин сермеб алыб, джолгѳа чыгъарча болсун. Биз этерик олду джангыз.

– Четеглеге, таулагѳа джайылыб кетсек...

Хуриет аны да аузуна ургъанча этди:

– Халкѳ четегде, тауда кѳыш толусу бла кѳырылыр. Хар онушар юйге джууаблы адамла салыныб, аскер кѳарауул болуб турады – кѳачаргѳа да кѳоярыкѳ тюлдюле. Аскер бла кѳазауат этер кюч джокѳду – эркишиле бары кѳазауатдадыла. Кѳайтарыб айтама, бош сѳзлени кѳюгѳуз – кесигизни да, халкѳны да джолгѳа хазырлаб туругѳуз. Ноябрь байрамгѳа аскер кетерикди дегенлери халкѳны кѳчюрлюкдюле-сюрлюкдюле, андан сора ала былайда не талаугѳа турлукѳдула кетмей?

8

Эки кюнден таша органланы кѳуллукѳчулары бла бирге талай аскерчи да келиб, Хуриетни тутуб кетдиле. «Ышанганынгдан табхын» деб,

базыб тургъанларымдан къайсы сатды, экен?– деб, сагъыш эте барады комсомол башчы.

Талай кюнню аны чакъыргъан, соруу этген да болмады. Сора бир кече камерадан чыгъарыб, атлауучла бла энишге, терен подвалгъа тюшюрдюле. Стол джанындан капитан чыны болгъан бир джаш адам, ёрге туруб саламлашыб, столну бу джанында шиндикге олтуртду Хуриетни.

– Джети сабийни анасы эсегиз да, 20 джыл болгъан къыздан башхалыгъыгъыз джокъду. Къалай сакъланнгансыз былай? Чачынг да быллай ариу...

Капитан къатына келиб, башын сыларгъа умут этди, алай а Хуриет сермеб къолундан тутуб, тохтатды. Капитан къолун силкиндириб кёрдю, бууун сюеги сынарын сезгенинде, ауазын да шош этиб, «бошла» деди. Сора, бууунун да сылай, шиндигине джанлады.

– Да сени ариулугъунгдан кем тюлдю кюнчюг. Алай а ишге кёчейик.

Капитан къагъытлагъа къарай, окъуй барады.

– Бандитле ёлтюрген революционер Халилни 1914-чю джыл туугъан къызы Хуриет сенсе сора – Къарачайда комсомол башчылары бири. Сабийлеринг: тамада эгиз джашчыкълагъа – Карл бла Фридрихге – он джыл, Умар бла Къурманнга – 8, Клара бла Розагъа – 6, Гинджиге да 2 джыл болады. Эринг – Кюрдамир – къазаутда ёлгенди. Сабийлеге ананг къарайды. Сен немисле чачхан молклени ызына къуруб кюрешесе. Немисле келген заманда партизанла бла болгъанса. Арта Гюрджюде тургъанса, немисле кетгенлеринде къайытханса.

Капитан, кёзюн къагъытладан айырыб, Хуриетге къарады.

– Сиз, совет властью, партияны ишине къаныгъыз-джаныгъыз бла берилген адам, бюгюн провокация ишле бла нек кюрешесиз, нек джаясыз ётюрюк хапарланы? «Халкъны кёчюрлюкдюле» деген таурухну сизге ким айтханды? Огъесе ол сокъурну кёзбаууна-гипнозунамы тюшгенсиз сиз да?

– Бир кишини кёзбаууна да тюшмегенме мен. Ётюрюк хапарланы да джаймайма.

– Алаймыды? Тюзюн айтыб къойсагъыз, ким биледи, башыгъызгъа бош этиб да къояр эдик. Алайсыз, он джылгъа тутмакъ азаб салыныр да, узакъ джерлеге сюрюлюрсюз. Анагъызгъа, сабийлеригизге сагъыш этигиз. Сиз тутулуб кетиб, ала да, сиз айтханча, халкъ бла бирге кёчюрлесе, къалай боллугъун билемисиз?

Хуриет бир да тюб берирге унамады. Капитан телефон чолпуну кётюрюб: «Сокъурну келтиригиз», – деди.

Эки мыртазакъ эки къолундан тутуб, Джаннанны сюйреб келтирдиле. Къарт аякъ юсюнде туралмай эди. Ючюнчю да, граждандан кийимлери бла биреулен, къартны къатында шиндикге олтурду.

– Таныймысыз бу адамны, Хуриет?

– Таныйма, алай а джылдан чыкъгъан, кёзю да кёрмеген къартны нек тутуб турасыз?

– Халкъны къанын бугъаны ючюн. Кесин шыйых кёргюзтуб, къазаутда «ол ёлгенди, бу сауду» деб, халкъны башын къатышдыргъаны ючюн. «Халкъны кёчюрлюкдюле, кийим, азыкъ хазырлагъыз джолу-

гузгъа» деб, провокация хапарланы джайгъаны ючюн. Къартны оноуу этилгенди – ол дунияда кѳргюзтюр шыйыхлыгъын. Аны къой да, кесинге сагъыш эт. Бу обур бла не ючюн тюбешген эдинг? Не, «эринг сауду» деб, сени да кеси джанлы этибми къойгъанды? Болгъаныча айтсанг, сени башынга бош этерге болурбуз, алай болмаса, Хуриет, кесинге бек аман этериксе.

Татар сѳзлени да къатышдыра, Джаннганнга капитанны сѳзюн кѳчюрдю граждан кийимлери болгъан адам.

– Хуриет, болгъаныча айт да, башынгы къутхар, мени ѳлтюрлюкдюле была,– деди Джаннган.

– Къачан ѳлтюрлюгюбюзню да бир айтсанг,– деб, хыликкя эте, къарады анга капитан.

– Ыйыкны ахыр кюнюнде кече сагъат онекиде,– деб джууаб кыйтарды Джаннган.

Капитанны бети агъарды. «Ичибизде сатлыкъ барды. Ташада тургъан затны мынга ким билдиргенди, экен?» «Бу адамны кѳргени болур» дерге эсине да келмеди капитанны.

– Да сен кесинги къачан ѳллюгюнгу билген мени болджалымы да биле болурса...

– Бу тиширыуну гюнахы джокъду. Аны башына бош этерге сѳз бере эсегиз, сизни да къачан, неден ѳллюгюгюзню айтайым.

– Къралны, партияны, совет властыны аллында кѳб кыйыны барды Хуриетни. Ол зат эсге алынныкъды. Ким биледи, Хуриет терслигин айттыб, кечмеклик тилесе, башына бош этерге да болурбуз.

– Алай эсе, тынгыла, къачан ѳллюгюнге. Ноябрьрни экисинде къарачай халкъны кѳчюрюуге сен да къошуллукъса. Тау элден эниб келе, сен болгъан машина джардан кетерикди. Сен сау къаллыкъса, алай а хастанеде ѳллюксе. Мени шыйыхлыгъыма да, башха затлагъа да тюшоннюксе, кеч тюшоннюксе ансы. Гюнахсыз халкъгъа кыйынлыкъ джетдиргенигиз ючюн, кыйынлыкъ кесигиз да сынарыкъсыз.

Капитанны тѳзюму тауусулуб, кычырды:

– Къоратыгъыз бу къарт обурну былайдан.

– Къызым, къоркъма, былайдан сау-эсен чыгъарыкъса. Азаб чегеринг, тутуллугъунг да сургюнде боллукъду,– дей кетди Джаннган.

– Аллах болушсун сенге,– деб кычырды ызындан Хуриет.

Быланы сѳзлерин кѳчюрюб, татарлы да кетди.

Капитан бла Хуриет кеслери къалгъанларында, биягъы самаркъау эте башлады.

– Кѳрдюнгю сокъурну айтханын. Мен бюгюн ингирде бир айгъа къралны башха джерине командировкагъа кетеме. Ол а мени джардан ата турады.

– Кеталлыкъ тюлсюз бир джары да. Боллукъну айтханды къарт.

Капитан не эсе да айтыргъа тебрегенлей, бир башха чынлы кириб келиб, аны масасына бир письмону атыб чыкъды. Капитан аны ачыб окъуду да, ауазы тюрлене айтды:

– Къарт тюз болургъа башлагъанды. Ноябрьрни экисинде мен спецоперациягъа къошулургъа керекме.

Айтмазлыкъ затын айтыб ийгенин ангылаб, кычырды:

– Сатлыкъла, сизни барыгъызны да туб этерге керекди.

Сора, биягъы телефон чолпуну кётюрюб, шагъатланы келтиригиз деб, буйрукъ берди. Аякъ юсюнде туралмагъан эки таулу тиширыуну суйреб келиб, шиндиклеге олтуртдула.

– Быланы уа таниймыса?

Аланы кючден-бутдан таныды Хуриет. Бири Мариям, аны бла баргъан эди Джаннганнга Хуриет. Экинчиси уа Зарият – Хуриет бек ышанган тенглеринден бири.

– Халкъны кёчюрлюкдюле деб, сени ауаз бергенинги айтхандыла была. Энди суйсенг, тюзюн айт да, аны бла ишни тамамлайыкъ, алай тюл эсе, сен да былача болгъунчу бардырлыкъбыз сорууну.

Хуриет бу джол, огъай дей турмай, ачыкъ айтды:

– Кертиди, айтханма, бизни кёчюрлюкдюле деб. Алай тюлмюдю? Аны ангылар ючюн, шыйых болургъа кереклиси жокъду. Мен къралгъа, властъха, партиягъа къаршчы джукъ айтмагъанма. Айтханым: «Джукъгъа кетмегиз, къаршчы турмагъыз, джангыз азыкъ-кийим джыйыб, джолгъа кесигизни хазырлагъыз», - дегенме. Ол сен айтхан спецоперациягъа халкъны хазырларгъа кюрешгенме. Керекли ишни этгенме деб турама.

– Бизге сени этгенинг заранды. Ташада турлукъ затны туру этгенигиз ючюн, къзауат заманны джорукълары бла сизни тёресиз-махкемесиз ол дунягъа ашырлыкъ болурбуз. Къоратыгъыз быланы, – деб кычырды капитан.

9

1943 джыл ноябрьни биринде ол капитан Хуриетни «башына бош этиб», машина бла юйюне келтириб кетди. Джолда тегюле келди: «Мен ёмюрюмде сенден ариу тиширыу кёрмегенме. Ма ол ариулугъунг ючюн кьойдургъанма сени сау. Тамбла сизни кёчюрлюкбюз. Бюгюн ол кесинг айтхан азыкъ бла кийим, джылы кийим кёбюрёк джыяргъа кюреширсиз. Сора, алтын, кюмюш, айтыргъа багъалы не затынг бар эсе да, бусагъатда манга бер. Тамбла кесинге табдырма. Алайсыз, тамбла аладан кзуру къаллыкъса».

Толусу бла ышанмады анга Хуриет. Аны себебли, алтын-кюмюш затларындан джарымын бериб, джарымын кесинде кьойду. Эки аскерчи юйюно къабакъ эшиклерин сакълаб тургъанлары себебли, ары-бери чыгъарча болмады.

Капитан машинасы таба атлай тебреб, терк ызына атлаб, боюнундан къаты къучакълады Хуриетни. Андан да терк ызына атлады – эсинде эди капитанны Хуриетни кючлю къоллары.

– Капитан, – деди ызындан Хуриет, – ол къарт бла эки тиширыу къайдадыла?

Капитан, кёкню кёргюзте, айтды:

– Шыйых ёлюр кюнюн биле кёре эдим.

– Тамбла кесинге сакъ бол. Шыйыхны айтханы эсингде болур, – деб кычырды Хуриет.

Капитан, къолун силкиб, машинасына минди.

10

1943-чю джыл ноябрьни экиси. Танг аласында, танг да джарыгъынчы, бютеу къарачай халкъны кёчюрюу башланды. Хуриет анасын, сабийлерин да джолгъа хазырлагъан эди. «Ачыгъыз» деб эшиклени джонгюрдетгенлей, Хуриет, джукъ да айтмай, эшиклени ачды. Бир абычар бла эки аскерчи кирдиле. Чынлы къысхасы бла «Кёчюрюу буйрукъну» окъуду. Сора, Хуриетге айланыб, «танышынгы тилегин къабыл этебиз», негизни да рахат джыйыгъыз да, машинагъа минигиз деб, эки сагъат заман берди.

Студебеккер машинала бир бири ызындан тизилив, тау джолну энишге айландыла. Хуриетден соруу алгъан капитан, машинала тебрерден алгъа, Хуриетге айтды:

– Сизни машинаны кабинасында барыргъа тебреген эдим. Дагъыда ол къарт айтхан эсинге тюшюб, сен джол узуну къайгъылы болуб бармаз ючюн, аллыгъызда баргъан машинагъа кёчгенме. Вагонлагъа миннген сагъатыгъызда сеннге туберикме.

Хуриет, джукъ да айтмай, башын силкди.

Сагъат чакълы бирден къычырыкъ-хахай тауушла чыкъдыла. Машина тохтады. Алда машина къаядан кетгени белгили болду. Алай башланды къан джол, сюргюн джол. Ненча сабий, тиширыу, къарт болур эди ол къаядан кетген машинада. Алада сау къалгъанла да болур эдиле. Ёзге, ала къайгъылы ким боллукъ эди? Буйрукъ «машиналадан тюшмезге, тохтамазгъа» болду. Ол машинада уа капитан да бара эди Хуриетни алтынкюмюш затлары бла. «Джаннган айтхан тюз эсе, капитан сау къаллыкъды, хастенеге тюшерикди. Къалгъанла къалай боллукъдула ансы»,– деди кеси кесине Хуриет.

11

Студебеккер машинала темир джолгъа келтириб къотардыла халкъны. Сора мал вагонлагъа уруб башладыла адамланы, тыкъ-тыкълама этиб. Хуриет сабийлерин хапчюкле юсюне къондуруб, анасы Сапийат, кеси да аланы теблетмезча, алларына сюелдиле. Адам асыры кёбден, асыры тыкъдан, солуялмай тебрегенле болдула. Хуриет – буйрукъ бере юреннген комсомол башчы – былайда да хар нени къолгъа алды. Хапчюклени ары-бери къысдырыб, вагонну тубюнде бир бирине къысылмай урулгъан къангаланы аралары тешикледен хауа келирча этдирди. Эшелон тебрегенинде, ол тешикледен ургъан аяз, хауа берген къой, сууукъдан къалтырата башлады. Бу мал вагонну арасында печь кибикчик бар эди, алайда болгъан юч-тёрт джаркъадан не хайыр?

Бу сюргюнде эм уллу къыйынлыкъ не эди деб, мен бир джюз къартха соргъан болурма. Бары да эм уллу къыйынлыкъгъа санагъан – къартны, сабийни, къызны, джашны, тиширыулары барын да хайыуанланыча мал вагонлагъа ургъандан да бек, ол вагонлада аякъ джол болмагъаны. Бет, намыс, уят деб, ёмюрлени алай джашаб келген халкъны къаллай азабха тюшгенин ангылагъан къыйын тюлдю.

«Ай, не балта, не мычхы дегенча бир затыбыз болса эди»,– деб, Хуриет вагонда болгъанлагъа соруб чыкъды, аллай зат биринде да та-

былмады – хар затны кърмаб, тинтиб, алай алдыра эдиле, сора къайдан табыллыкъ эди темир зат.

«Энди не амал» – дей, Хуриет анасы бла сабийлери болгъан джерге келди.

– Къызчыкъ, – деди анасы, шыбырдаб, ол уллу туюмчекни ичинде кийимлени арасында балта да, мычхы да, оракъ да бирге байланыб турадыла. Ёзге, аланы кёрюб, тил этселе, бизни вагондан чыгъарыб уруб къоймазламы?

Хуриет анасына сейирсиниб къарады да, джукъ да айтмай, туюмчекни ичинден балта бла мычхычыкъны чыгъарды да, эки сюекли джашчыкъгъа не этерге кереклисин айтды. Кеси уа вагондагъылагъа айланыб, «бир джыр джырлагъыз, балта, мычхы таууш эшитилмезча», – деди. Къайсы эсе да соза башлады:

*«Джашасын бизни партия,
Ленинни иши джашасын,
Багъалы Совет Армия,
Дуния тынчлыгъын сакъласын».*

Алай анга кшошулгъан болмады. «От тѣбеси болсун бу партия, бизге быллай кыйынлыкъ джетдирген», – деген ауаз чыкъды. «Зикир этигиз, Аллахдан башха бизни кьутхарлыкъ джокъду», – деди къайсы эсе да. «Ла илаха илляллах» дей башладыла акъырын, бираздан а сау вагон бирден айта башлады. Ол эки джаш къараб-къарагъынчы вагонну мюйюшонде полну тѣртгюл кесиб, аякъ джол этдиле. Башха мюйюшонде да этдиле аллай тешик. Эркишиле бир джанына, тиширыула башха джанына бир бири юсю бла джорюмезча этдирди Хуриет. Эшелон тохтаб, болгъанны аскерчиле кърмагъан сагъатда ол тешиклени хапчюкле бла басдырыб, алай эте, Къзахстаннга джетдиле.

Ноябрьни 20-сы эди. Онсегиз кюнден бошалды джолоучулукъ азаб. Ол кѣзюуге вагондан он ёллюк чыгъарылды, юч сабий тууду. Алай 14-джыллыкъ палахны аллы эди ол.

Темир джолну узунуна тизилиб, былайда аланы ат арбала сакълай эдиле. Тиллеринден башха бир затлары – не бет тюрсюнлери, не кийген кийимлери, не къылыкълары – бизни халкъгъа ушамагъан адамла. Колхоз бригадирле абызыраб тургъан къарачай джоппуланы тѣгереклерине айланадыла: ишге джараулуларын сайларгъа кюрешедиле. «Къуру къартла, сабийле, тиширыула – была неге джарарыкъдыла», – деб мурулдай, сайлайдыла, къарайдыла, базарда сатлыкъ маллагъача. Алай эте, халкъ танг джукъарды. Хуриет, анасы Сапият, джети сабийи эмда хапчюклери бла былайда къалыб кетерге башлагъанча кѣрду кеслерин. Къолунда сыбыртхысы бла бир къысыкъкѣз тѣгерекбет мазаллы эриши адам быланы тѣгереклерине талай кере айланды. Дагъыда бир къауум къарачай юйдегиге алай этди. Ол башхалагъа къарагъан сагъатда бир башха бригадир Хуриетлени арбасына чакъырды. Была да хапчюклерине узала тебрегенлей, ол эриши адам джетиб, аны юсюне учду: аман сѣлешди, табханын айтды – хазна къалмай барысын ангылады Хуриет. «Мен муну комендантха

сайлаганма»,– дегенин да ангылады. «Болду, болду, мен билмей эдим, Къамчибай»,– баш ура, быланы алыргъа излеген бригадир джанлады. Къамчибай арбасын былалгъа джууукълашдырыб: «Минигиз»,– деди.

– Бу адамны джаратмайма, не эсе да, муну бла бармасакъ, иги боллукъ эди,– деди Сапийат.

– Да кёрейик, аллай амал бар эсе,– деб, Хуриет, Къамчибайгъа айланыб:

– Биз ол бир колхозгъа барыргъа излейбиз, ол биягъында бригадир бла,– деди.

– Аны оноуу сизге джетмейди, сатлыкъла. Зинданнга атылыргъызы келмей эсе, минигиз арбагъа,– деп, эшек окугъанча кычырды Къамчибай.

Хуриет анга тыйыншлы джууаб къайтарды, алай а ол орусча иги ангылай болмаз эди, спецкомендантны болушчусума деб, биреулен келди да, таза орус тилде айтды:

– Сизни сайларгъа эркинлигигиз джокъду. Аллай эркинлигигиз болса, хайбуан вагонлагъа джюклениб, сюрюлюб бери да келмез эдигиз. «Джангы джашау» колхоз иги колхозду. Бу кычырыкъ этген адам да сиз къоркъурча адам тюлдю. Джукъ айтыргъызы болса, менге комендатурагъа келирсиз. Мени атым Сергейди,– деб, араны бироз джумушатды.

Не этерик эдиле – къаландыла арбагъа, «Джангы джашаугъа» атландыла. Быладан сора да юч арба келе эди быланы ызларындан. Бютеу арбаланы джорютгенле – къзаха тиширыула. Къамчибай джолда арбаланы тохтатды да, «кеси кереклигизге къарарыкъ эсегиз» деб, кеси бир джанына эки-юч атлам этиб, джерни джибите башлады. Сапийат да, Хуриет да асыры джийиргенгенден, сабийлени да ары къаратмай, «сыйсыз, намыссыз, тонгуз» дей тургъанлай, Къамчибай келиб, орнуна джарашды. «Къаллай мийикден алашагъа тюшдюк»,– деди Сапийат. Хуриет джукъ да айтмады. Джолда дагъыда бир кере тохтадыла – бу джол атны аягъына не эсе да болуб. Бары да арбаладан тюшюб, бир бири бла сёлеше башладыла. Тёрт арбада да эркиши джокъ эди – къуру тиширыула бла сабийле. Башха зат да илинди Хуриетни кёзюне: ызындан келген арбалада ариулукълары бла кёзге илинирча джетген кызыла бар эдиле. Аланы джакълар адам а джокъ. Бу затха Сапийат да бурду эс. «Тоба, бу Аллах ургъан, ишлерге джараулу джаш-къушлары болгъан юйюрлени тюл, ариууракъ тиширыулары сайлаганнга ушайды. Бир къайгъы чыкъмагъа эди бу сылыкъдан»,– деди.

Бёлюмню тегерегин суу кючлеб тура эди, бёлюм да суу ичинде айрымканча. Бёлюмге джангыз бир джол бар эди – агъач кёпюрюню юсю бла. Ма алайтын, «Джангы джашау» колхозну эм кыйырда бёлюмюне келтирдиле быланы.

«Бу мекамда алгъын ийнек саууучу кызыла туруучан эдиле. Энди мал къалмагъанды, ийнек саууучула да джокъдула – былайгъа эркин сыйынныкъсыз»,– деди Къамчибай.

Тёрт арбадан тюшюб, тёрт юйюр тёрт оданы кючледиле. Бешинчи ода от юй эди – ашарыкъ биширирге печь кибиги бар. Къалгъан одалада аллай зат да джокъ. Дагъыда бар эдиле одала – аланы ачхан да этмедии бригадир. «Бу одагъа уа къонакъ-баш келсе, кече къалыргъа джорала-

нады. Аны ачхычын биргеме джорютеме. Ол одагъа бурнугъузну уруб кёрсегиз, бурнугъузну къанатыркъма», – деди бригадир.

– Отун джожкъмуду, не бла от этерикбиз?– деб сорду Хуриет.

– Табханыгъызны келтиресиз,– деб, тюзню кёргюзтдю джийиргеншли.

– Ол суу джанында ёсген къамишни орасыз да, келтиресиз. Тамбла ишге чыгъаргъа хазыр болугъуз. Хы, комендантда кесигизни эсебге алдырыргъа унутмагъыз. Комендант, колхоз администрация да бир джердедиле, биринчи бёлумде. Былайдан беш километр болур алайгъа дери. Комендант джумушакъ адамды, сизни къыйнамай кеси келиб, сизни эсебге алыб кетерге да болур. Бизни бёлумню джери ол суугъа дериди. Андан ётсегиз, къачханнга саналлыкъсыз – ол зат ючюн а он джыл тутмакъ азаб сынаргъа боллукъсуз.

Джарашыгъыз, тамбла келиб, ишге къууарыркъма.

12

Экинчи кюн бригадир келгинчи, бары да тыгъырыкъларындан чыгыб, от юйге кирдиле. «Тогъуз адам бир команда къалай джашарыкъларыбыз?!– деб, Хуриет бош одаланы эшиклерин тартыб кёрдю – джабыкъ эдиле. Амалсыздан хоншулары бла къысхаракъ шагъырей бола башлады.

Хадижат – юч сабийни анасы – къызларына бек къоркъгъанын айтды. Бир къызы – 22 джыл болгъан Асият – сюекли, чырайлы, сёзге да къошулмай, анасыны къатында шиндикде олтура эди. Аны гитчеси – 20-джыллыкъ Мариям – сюеги бла тамадасындан да бойлуракъ, андан да ариууракъ, анасыны башха джанында сиреле эди. 16 джыл болгъан Парисбий – джылы джаш болса да, эгечлерини башларындан къарай эди, деу кишини джашы болгъанын сан битиши да айтыб тура эди.

Хуриет джашына джитирек къарагъанча эслеб, Хадижат ангылатды:

– Атасы зауаллыгъа ушаб болгъанды былай Алауган.

– Атасы къайдады?– деб сорду Сапият.

Хадижат, бираз мурукку да этиб, дагъыда таукел болуб, тюзюн айтды:

– 1930-чу джыл къозгъалакъда ёлтюрген эдиле зауаллыны.

Сёзге башха тишируу – Фердаус – къошулду.

– Ёлгенле насыблыдыла сауладан дерча болгъанбыз. Энди бу сабийле къалай болсунла?

Аны сабийлерине кёз джетдирди Хуриет. Ала да бир биринден ууакъ. Хасанга – беш джыл, Хусейге – сегиз джыл, Написатха – 13, эм тамадалары Зуриятха – 15 джыл.

– Аякъланырла сабийле, Аллах айтса, бу бёрюкёз джашчыкъла кечеден кюннге тирилрле. Мен бу къыз юйдегиге къалай этейим ансы? Тёртюсю да тышына чыгъар заманда тыш джуртлагъа атылдыкъ да къалдыкъ. Аталарыны да къазаутда ёлген хапары 1941-чи джыл келген эди. Энди бу тёрт къызгъа не этейим – Джулдузгъа 22 джыл, Къундузгъа – 20, Зулийге – 18, Болдугъа да 15 джыл болады. Ий, бир бирибизге бир сакъ болургъа кюрешейик.

Бу тиширууну – Тотайны – къайгъысын бек ариу ангылады Хуриет: тёрт джетген къыз, тёрт чырайлы къыз аман адамланы кёзлерине

илинирге боллукъ эдиле. «Къызны ариулугъу башына джау» деб, бошму айтхандыла.

Была былай селеше тургъанлай, ючеулен эшиклени дынгырдатыб, кирдиле. Хуриет ол Къамчибай деген джийиргеншли бла Сергейни таныды. Ючюнчюню ала кеслери танытдыла: Къуртлу Эрменбайевич Араев. Саубитген, къутсуз къарама болгъан адам. Къубас бел баууна тагъылыб тургъан герохундан къолун айырмагъанлай селешеди:

– Беш километр джолну джюрютюб, сизни къыйнамаз ючюн, бандит-сатлыкъ халкъны адамлары болсагъыз да, сизни эсебге алыргъа кесим келгенме.

Хуриет кесин тыялмады:

– Нек болабыз биз бандит-сатлыкъ халкъ? Тиширыула бла сабийледен сора былайда эркиши керемииз? Эркишиле бары къазауатдадыла, былайдагъы сабийлени аталары бары, фашистле бла уруш эте, ёлгендиле. Шагъатлыкъ къагъытларыбыз джаныбыздадыла. Керек эсе, кёргюзторге боллукъбуз.

Комендант шашды:

– Къаллай буйрукъ бла тутулуб, сюрюлюб келгенигизни билмегенча этмегиз. Бусагъат къарайым, сиз къаллай аскерчилени юдегилери болганыгъызгъа.

Къамчибай, ол «къонакъ ода» деген комнатаны ачды да, комендант да, аны болушчусу Сергей да, бригадир кеси да ары кирдиле. Бираздан Сергей чыгъыб: «Тотай, сабийлеринги да алыб кир»,– деб, таууш этди.

Тотай къызлары бла ачылгъан эшикден киргенлей, бир бай юйге киргенча болду. Ода мазаллы, талай орундукъ, таянчакъ шиндикле, тюз шиндикле, тепсиле, джерге да омакъ кийиз джайылыб. Юч тамада да къызыл джабыу джайылгъан масаны артында быллага огурсуз кёзлерин джандырыб.

«Керти да, бизге душманнгача къарайдыла»,– деб келди кёлуне Тотайны. Уллу селешиб да кюрешмей, быланы паспортларын сыйырыб, аланы орнуна комендант мухур басыб, бирер къагъыт тутдурду. Анда уа джазыла эди – ким болгъаны, къайдан, не ючюн кёчюрюлгени, къысха биографиясы да. Тюбюнде да бу къагъыт элден тышына чыгъаргъа эркин этмегени айтыла эди.

Бу халда барыны документлерин сыйыра да, орнуна бу къагъытланы бере, кёзюу Хуриетге джетди. Комендант бир анга, бир джети сабийине кёз джетдире айтды:

– Сора сенге къуру 30 джыл бола турады. Тиширыу джети сабий да табыб, 20 джыл болгъан къызча сакъланыргъа амал джокъду. Бу сабийле бары да сеникимидиле?

Хуриет, ачыуланнганын билдирмезге кюреше, джууаб къайтарды:

– Быланы туугъан джылларына шагъатлыкъ къагъытланы барын аллыгъызгъа салганма.

Къуртлу бу ёхтем тиширыу бир айдан неге буруллугъун кёзюне кёргюзтдю, алай а «какъыллы болса, кесин, юдегисин да ач ёлюмден къутхара билер» деди ичинден. Тышындан а, ышаргъан кибик эте, сёзлени тишлерини арасы бла чыгъара, мурулдады:

– Былайда эринг кызауатда ёлгенине, кесинг комсомол башчы, партизан бёлекде фашистле бла уруш этгенинге бир да кыраллык тюлдю. Джигитлигинги иште кёргюзтюрсе. Сорууларынга джууб бираздан этерме. Джылгъа киргенле бла бетден-бетге бирем-бирем селешген этерикме алкын.

– Кыалгъан сорууларым кылай болса да, ашарыкь бла кылай боллукьбуз? Кыралдан болушлукь болмаса, ашдан кырыллыкьбыз.

– Аны оноун мадаргъа кёре этерикме, бригадир кыарарыкьды негизге да.

Сора болушчусуна бурулду:

– Сергей, ала бла бол тышында.

Комендант бла бригадир кеслери кыалгъанларында, Кыуртлу, Кыамчибайны инбашындан кыагъа, махтады:

– Аперим, бу Хуриет дегенни кесим теблер акылым барды, кыалгъанла бла уа кесинг булджуй бер.

– Ол кыызладан кишини джаратмадынгы? Маджалларын сайлаб келтиргенме.

– Кёре барырбыз аланы да. Хуриетни бир джанына бир этейим да. Хы, ачдан кыырыла башлагъынчы, бир болушлукь этерик тюлбюз. Ишлетген а эшекленича ишлет.

– Да бусагъатда иш деб иш да джокьду...

– Кыалай джокьду, ол кесилген терек бачха ненча гектар джер эди. Дюккючледен тазалаб, алайын тюз этерге керекди. Дюккючлени уа кебселе, отуннга джаратырбыз деб, оноу этген шой эдигиз. Быланы ишке сюрюрге керекди. Тамбладан башлаб. Бюгюн а джайылсынла да, от этерге кыаура, кыамиш джыйсынла. Бусагъат джылгъа кирген ариу кыызла бла энчи-энчи да бир танышайыкь. Аракъынгдан джукь кыалгъан эсе, бир джукь уртлатчы.

– Аны уа кыурутмайма. Билеме да сени былайын джокьлаучунгу, – дей, Кыамчибай шкафланы бирине узалды.

Тартханы да бираз башына чабыб, комендант бир-бир чакъырыб, 14 джылдан тамадаракъла бла ушакь этди. Тау намысда ёсген кыызла, комендантны бетине кыарамай, джерге кыараб тургъанларын, уялыб этедиле дерге эсине да келмеди Кыуртлуну. Мени сизни барыгъызны да алай-былай этерме деб, аманы бла келтириб селешгенин кыызла иги ангылагъан да этмедиле. Джангыз ауазындан, ол хылы-мылы кыарамындан бир затла сезиб, буюгуб, кызарыб чыкьдыла.

Хуриет барын да эсledi, артда кыызчыкьлагъа толу хапар айтдырырма деб, Кыамчибайны ёкюргенине кыулакь салды.

– Тамбла бек кыаты ишлетирикме. Бюгюн а былайда сууукьдан кыурушмаз ючюн, кыаура, кыамиш табханыгъызны джыйыгъыз.

Комендант да, быладан айырыла, адамлыгъын, джумушакьлыгъын билдирди:

– Хар эки ыйыкьдан келиб, менге кёрюнуб, кыагъытха да кюл салыб турургъа керексиз. Келмей кыалгъан – тутуллукьду. Алай а сизге джюрюген кыйын болгъанын эсге ала, кесим келиб, эсебге ала турлукьма сизни.

– Тоба, была тюз адамла тюлдюле. 14 джыл болган кызычыкыладан башлаб Хуриетге дери аланы ол кыраганларын кердююзмю?– деди Тотай.

– Бизге душманла, бандитле, сатлыкыла деб турган комендант бизге джазыксыныб, эсебге алыргыа кеси келе турлукьду. Къуртлуну бир кир иннети барды ансы, джазыксынмагыа эди бир да бизге,– Хадижат да кълондегин айтды.

– Да не кван джаугъанды, былайда да болур бир джорукъ, закон. Зорлукъ этиб, неда ачдан кыырыб кыоярыкъ болмазла.

– Къайдам, Фердаус, къайдагын сакълагъан да Аллахды, Аллах сакъласын барыбызны да,– Сапийат да къайгылы болганын кергюзтдю.

– Сёзден хайыр джокьду. Бир бирибизге билек бола, джашаргыа кюрешейик. Энди джайылайыкъ да, от этерча бир джукъ табала эсек, керейик.

Бары да, Хуриет айтханны унутуб турганларына сейирсине, юйден тышына чыкъдыла. Атылыб турган фермагыа кириб, бригадир айтхан мюйюшде чалкы, кюрек, сенек, оракъ дегенча затладан джарарыкыларын алыб, къамишле таба атландыла. Болганлары саз топуракъ болуб, талай сагъатдан къамиш кюлтеле бла артха келдиле. Аладан а не хайыр – отун болмаса, кыыш кыурушурукыларын ангыладыла барысы да.

– Ий, кызычыкъ, биз былайда къалай джашарыкъбыз? Отун джокъ, суу джокъ, чыракъ джокъ, ашарыкъ джокъ. Бу кван джауарыкыла, бизни керти да кыырыгъамы башлагъандыла?

Анасы Сапийатны сёзюне бары да тынгылаб турганларын керюб, Хуриет къллерин иги этерча, джууаб берди:

– Кърал бизни ёлтюрлюк болса, аскерин, улоун да бизге бёлуб, эшелонлагыа тыкълаб, бери джибермез эди. Былайда да биз ёлмей-къалмай джашарча бир затла этерик болур. Тамбла Къамчибай бла сёлеширикме. Ёзге, бизни адамгыа, халкыгыа санасала, хайбуан вагонлагыа джюклеб, бери да келтирлик тюл эдиле. Кесибиз хайт демесек, боллукъ тюлдю. Сууну ол къамишле ёсген джерден ала турлукъбуз. Боз сууду, къайнатмай ичерге джарарыкъ тюлдю. Ол эшик аллында бёчкени джуууб, тазалаб, бери киргизтейик да, сора аны суу бла толтурсакъ, барыбызгыа да джете барыр. Айтама, къайнатмай бир уртлам суу да ичмегиз. Энди былай этейик. Азык-аш болуб, небиз бар эсе да, ортагыа салыб, къарайыкъ. Адам башындан тенг этейик. Не къадар аяулу болмасакъ, кёбге джетмез. Алайсыз да джолда келген 20 кюннге хазна джугъубуз къалмагъанды. Къралдан не болушлукъ боллугъун тамбла бригадирден сорурбуз.

Былайдагыылада джангыз Хуриет эди орусча къыйналмай сёлешген. Къалганлада ангылагъанла болсала да, айтырын орусча эркин айталлыкъ джокъ эди. Къуру аны ючюн да тюл, Хуриет комсомол ишле бла тюрлю-тюрлю къуллукъчула бла тюбеше, сёлеше айланганы себебли, законну-джорукъну иги биле эди. Аны юсюне да, Аллах берген ауузлулугъу, кючю, ёто бар эди. «Кылышча бир тиширыуду» деб, анга билмейми айта эдиле. Былайда да бу тёрт юйюрге башчы болуб, джашауларын тюзетиб башлады.

Экинчи кюн эртден бла кьамчисин да чакьдыра, ауузу да от чагъа, ат белинден хахай этди Кьамчибай:

– Чыгъыгъыз. Сабийледен кьалгъан, барыгъыз, гетмен, кюрек, балта, мычхы алыб, ызымдан тебрегиз. Иш керекле джетишмей эселе, берликме. Тебригиз.

Тизилдиле сюргюннге тюшген кыйынлыла: Хуриет алларында, аны ызындан Хадижат бютеу юйдегиси бла, аны ызындан Фердаус 15-джыллыкь кызы Зурият бла, аны ызындан Тотай мёлеклеге ушаш тёрт кызы бла.

Сагъат джарым чакьлыдан терек бачхадан кьалгъан тюзге джетдиле. Кёз джетген джер бары дюккючден толу.

– Ма бу дюккючлени къазыб, тамырлары-тюблери бла чыгъарыргъа керексиз. Ингирде ишигизге къараб, анга кёре ашарыкь берилликди сизге. Хар чыгъарылгъан дюккючге бир къара ётмек аллыкьсыз. Башлагъыз. Мен, кюн бата келиб, эркинлик бергинчи, бир джукьгъа тебмегиз.

– Къол кьабла джокьмудула?– деб сорду къайсы эсе да тиширыуладан.

– Хы, ол бийче кьолчукларыгъыз берч болуб къалырла дебми кьоркьасыз? Хейт, бандит сюрюу,– деб, кьамчисин ойната, кетди бригадир.

Балчыкь, мылы джерде терек дюккючлени тюблери бла кьобарыб алгъан бек кыйын ишди. Артыкьсызда юч ыйыкьны мал вагонлада ашсуу эркин болмай, кымылдар онг болмай, санлары кьурушуб келген тутмакьлагъа. Былайда да мекям эркин болмай, бир бири юсюне кьаланыб, солуу табмагъан зауаллылагъа. Бир сагъатдан бары да мууал болдула, джангыз Хуриет бла Хадижатны 16-джыллыкь Парисбийи табийгъат берген уллу кючлерине таяна, кюрек бла да, балта бла да, мычхы бла да узалгъанларыча узаладыла. Терекле кесилгенли кёб болмагъаны себебли, дюккючлени терек тамырла кючлю тутуб турадыла. Кюн батаргъа, юслери башдан-аякь кир, балчыкь болуб, юч мазаллы дюккючню джерден чыгъаргъан бла кьалмай, мычхы бла тартыб, балта бла джарыб, джаркьала этдиле.

– Юч ётмек алырча болдукь. 23 адамгъа юч ётмек – бирер туурагъан джетерик болур,– Хуриет ышарды.

Ичи комендант бла бригадирге от къайнай турса да, тышындан а нёгерлерин джарыкь этерге кюрешеди.

– Эки ыйыкьгъа джетерик болур биргебизге келтирген кьакь этчик, нартюх. Андан сора не болурун билмейме,– деди Хадижат.

– Аллах джаратхан джанларын атыб кьоймаз,– башха не айтыргъа билмеди Тотай.

Была джаркьалагъа олтуруб бир-эки сёлеширге бригадир кёрюндю. Узакьдан огъуна кьамчисин силке келди да, джууукь джетгенлей, ауузу от чакьды, «анагъызны алай-былай» деб, кир, хылы-мылы сёлешди. Къзаз тил къарачай тилге джууукь болгъаны себебли, кёб сёзюн бары да ангыладыла. Быллай сыйсыз сёзлеге юренмеген тиширыула, кызыла да джунчудула. Ол а, кызыгъандан кызы барады:

– Нек ишлемейсиз? Былай бла ёмюрде да бошалмаз бу иш. Былайын джазгъа сабан этерге керекбиз. Мен сизге он ётмек алыб келеме, сиз он дюккючню чыгъаргъан болурсуз деб. Быллай саботаж ючюн а бир ётмек да бералмам сизге. Ишлегиз. Энтда бир дюккючню чыгъармасагъыз, иерик тюлма.

– Ай, Къамчибай, бизге былай къаты болма. Сен да адам, биз да адам. Динибиз да бир, тилибиз да ушашды,– деб, джалынчакъ ауаз бла айтды Хадижат.

Ангылады, барын да ангылады Къамчибай. Шашды.

– Адам менме, сиз адам тюлсюз, сиз сатлыкъласыз, бандитлесиз, адам ашаучуласыз. Чегетледен тутуб келтиргендиле сизни бери.

Хуриет юсюне алынды.

– Эшек, хайыуан, сен адам болсангмы, селеше турлукъ эдинг быллайла. Ма бу джаркъа бла уруб, башынгы эки джарыб къоярма.

Къамчибай, Хуриетни къолунда джаркъагъа да кёз джетдире, атын арлакъгъа атлата, къычырыкъ этди:

– Сени ол сёзлеринг ючюн тюрмеге джыйдырмасам, иги къара. Фермагъа барыб, сакълаб туругъуз. Мен комендантны алыб джетейим.

Юйге джыйылгъанларында, арыгъанлары татыб, хар ким одасындан кёрюнмей биразны турдула. Сапийат а къыскыныкга киргенди.

– Энди, къызчыкъ, тамбла келиб сени тутуб кетселе, биз къалай боллукъбуз? Сенден сора ауузу, тили болгъан да джожьду. Бир эркиши болмагъанына да бир къара былайда.

– Къоркъма, Сапийат (анасыны атын айтыб селешуичен эди Хуриет), джукъ да болмаз. Бригадирге кесибизге алай селешдириб, тынгылаб турсакъ, ол башыбызгъа миниб къаллыкъды. Комендант къаллай ит эсе да, биз айтханнга да тынгыларыкъ болур.

– Огъай, Хуриет, ала экиси да бир итни киридиле. Къаргъа къаргъаны кёзюн алмайды.

– Кёрюрбюз. Тынчайыкъ, бираз арыгъанбыз.

Экинчи кюнюнде бригадир бла бирге комендант келди, биргесине да эки милича бар. Къалгъанланы биягъы ишге къууб, Хуриетни алыб кетерге изледиле. Алай а бары да, тегереклерин къуршалаб, Хуриетни бермез дыгалас этдиле.

Комендант ариу селешди:

– Хуриетни соруугъа элтебиз. Соруу этилгенден сора ызына къайтарлыкъбыз, бюгюн огъуна.

Хуриет кеси, талай сёз айтыб, адамланы рахат этди. Эки ат джегилген арбагъа олтуртуб, эки милича да эки джанында Хуриетни алыб кетдиле.

15

Миличала тышында къалыб, комендатурагъа къуру экиси кирдиле: Къуртлу бла Хуриет. Комендант Хуриетни кесине къаршчы олтуртуб, бетине джити къарады:

– Сора бригадирни башын джаркъа бла эки джарыргъа излегенсе.

– Джарыргъа излемегенме. Сау кюнню ишлеб, дюккючлени чыгъарыб, джарыб кюрешдик тюнене. Хар дюккючге бирер ётмек берирме

деген эди. Бермеди. Анабызны-атабызны кьоймай, юсюбюзге темирчи-леб, аны этгенин кёрсегиз...

– Мен билмеген Кьамчибай тюлдю. Алай а сиз кьралны джауларысыз, ол не этсе да, тюз болуб барлыкьды. Бир айгъа сизни тыяргъа эркинлигим барды, андан сора уа махкеме айтхан болур. Ёзге кесинге, алайда адамларынгы барына да джараргъа излей эсенг, сени бла келиширге боллукьбуз.

Хуриет соруулу кьарады.

Кьуртлу Эрменович ёрге туруб, ары-бери бир-эки атлам этди да, сора кьолун да силкиб айтды:

– Мен кёлумдегин соза турмай айтайым да, боллукь болур. Мен сени кьараб кёргенли, сенсиз джашаялмазлыгьымы ангылагъанма. Мен юй бийчемден эртде айырылгъанма. Сенича бир тиширыугъа тюртюлгеним насыбымды. Сени бла тослукь джюрютейик демейме, кёлунге джукь келмесин, юйленейик да, бирге джашайыкь дейме. Сабийлеринге да, алайда ол юч кьарачай юйюрге да – барыгьызгъа да – кьыйналмай джашарча таблыкьла кьурайым.

– Огъай десем а не боллукьду? – Хуриет сынаб кьарады.

– Огъай десенг, бир айны былайда тыярыкьма, андан сора ишинге махкеме кьарар. Ол айны ичине ахлуларынгы кьанларын ичер Кьамчибай. Сагъыш эт, огъай дерден алгъа.

– Сора сизни суймеклигигиз джукьгъа да тийишмейди. Сизни бла джашагъандан сыйсызлыкь не болур?

Комендант ышаргъан маталлы бир заг этди.

– Бир айдан башха тюрлю сёлеширге да болурса. Ары дери иги акьыл келсе башынга, билдиресе.

Сора комендант миличаланы чакьырды да:

– Зинданнга атыгьыз муну! – деб буюрду.

16

Экинчи кюн комендатураны аллында кьарачай юйдегилени барын кёрюб, Кьуртлу бек сейирсинди. Сапият башлады:

– Мени кьызым Хуриет кьайдады?

Башхала да ол сёзню кьычырыб башладыла. Бир бёрю улуй башлаб, кьалгъанла да аны кьатлаб улугъанча болду хал. Кьуртлу кьолун кётюрдю да, дауур тохтагъанында, ачыкь айтды:

– Хуриет бригадирни башын джарыргъа излегени ючюн тутулубду. Сапият, кьызыгьыз бла сёлеширге излей эсегиз, сёлешдирейим. Сора миличагъа бурулду:

– Бу тиширыуну Хуриетге джибер.

Шошлукь бла хайырлана, дагъыда айтды:

– Терсни-тюзню махкеме айырлыкьды. Ары дери джууаблы кьуллукьчу ишни болушлусун билир ючюн, сизге да тюберикди, соруу этерикди. Бир айдан иш бир джанына боллукьду. Ишни джарсытыб, бюгюнча былай келсегиз, бунтха санарыкьма. Алай болса уа, кимигиз хаписге тюшерикди, кимигиз башха джерлеге ийилликди, сабийлеригиз сабий юйлеге берилликдиле. Ангыладыгьызмы?

– Ангыладыкъ, алай а бизге бригадир бачхадан чыгъарылгъан хар дюккюч сайын бир ётмек берирге деген эди. Тюнене ишибиз ючюн бир джукъ да берилмегенди.

– Тамбла, тинтиучю бла бирге келиб, хар негизге да къарарыкъма, тынгыларыкъма. Бюгюн а ызыгъызгъа къайытыгъыз да, бир дюккюч чыгъарсагъыз да хайырды, ишлегиз.

Сапийат да, кёлюн бираз басыб, къалгъанла бла ызына айланды. Къызы айтхан къагъытны джарашдырыб, тамбла колхозну аралыгъында почтагъа барыб, ашырыргъа кереклисине сагъыш эте барады.

Была фермагъа джыйылгъанларында, кюн батаргъа къысылгъан эди. Беш къычырым ары, аллай бир да артха келгенлери татыб, бюгюн джукъ ишлеялмазлыкъларын ангыладыла. Орус тили игирек, хаты ариууракъ болгъан бир къызгъа Хуриет айтханланы джаздырыб, барына къол салдырыб, тамбла почтадан ашырырча болду Сапийат. Зауаллыла, къайдан биллик эдиле, почтаны тамадасы сюргоннге тюшген халкъланы адамларындан мектупланы-письмоланы комендантха кёргюзтмей ашырмаучусун.

17

Тюгел бир ай да турмай, ишине махкеме да къарамай, Хуриетни башына бош этдиле. Хуриет фермагъа келгенинде, юйде ууакъ сабийле бла алагъа кёз-къулакъ бола тургъан анасы Сапийатны кёрдю. Анасыны къымылдагъаны, сёлешгени да акъырын. Сабийледе да алгъын тирилик джокъ. Барын да къучакълаб, хапар сорду Хуриет.

– Хапар кёбдю, сени къалай ийдиле?

– Билмейме, башына сиз почта бла ийген къагъыт джарагъан болур деб келеди кёлюме.

– Къамчибай къаныбызны ичеди. Хадижатха тамада къызынг Асиятны манга эрге бер деб, къадалыб турады.

– Да не къан джаугъанды былагъа: комендант эсе, манга къадалыб, бригадир эсе, Асиятха къадалыб...

– Къызчыкъ, «бирини амалы джокъ, бирини иманы джокъ» деб, эшитгенмисе? Эки ыйыкъ Кавказдан келтирген азыгъыбыз тауусулгъанды. Адамла тёзерге кюрешедиле, алай а ачлыкъ аман затды. Къарыусуз бола башлагъанбыз. Сабийлеге къабдырыргъа кюрешебиз табханыбызны, ёзге ала да джукълана башлагъандыла. Эки дюккючден ары къобаралмайдыла, арт ыйыкъда уа бир дюккюч да ауур тийиб башлагъанды. Ол иш ючюн берилген бир ётмекни кимге джетдиргин? Барыбыз да 23 адам бола шойбуз. 23 адамгъа бир ётмек – ол неди? Бу болум бла хайырланады ол итден туугъан къысыкъкёз.

Кюн сайын ол къонакъ юйню ачыб, Хадижат бла сабийлерин ары чакъырыб, аланы сыйлайды. «Не Асиятны манга бересиз да – ач ёлюмден барыгъыз да къутуласыз. Не бермейсиз да, барыгъыз да ачдан къырыласыз». Ол джарлы къатын да тели болуб бошады. 16-джыллыкъ джашы Парисбий анасын, эгечлерин да тыяргъа кюрешеди, ала бла кириб, Къамчибайны садакъасына тиймейди. Тоба, уруб алалмайды ансы, анасына, эгечлерине да бек хыны сёлешеди. Бюгюн а той-оюн этерикбиз, бюгюн

туугъан кюнюмдю, дегенди Къамчибай. Туумай къалгъан ол болгъа эди дунягъа. Аны себебли кюн ортагъа дери ишлерикдиле, келе болурла.

Хуриет бла анасы айтырларын бир бирине айтыб да бошагъынчы, арбазда адам тауушла чыгъыб, «дюккюшчюле» юйге кирдиле. Хуриетни кёрюб, шум болдула да, сора джетиб, къучакълаб башладыла. Парисбий да къатына келиб, не этерге билмей, джунчуду. Хуриет аны кесине къысды да: «Къоркъма, огъесе, бир айгъа адам къоркъурча болубму къалгъан-ма», – деб, адамланы ышартды.

Айтханыча, бир сагъатдан Къамчибай келди.

– Ай, аман къарачайла, бюгюн мен сизни тойдурлукъма. Бюгюн мени туугъан кюнюмдю. Бюгюн тебсерикбиз. Бюгюн къууанч кюндю.

– Хоу, бюгюн къууанч кюндю. Иги да тебсейбиз. Хуриетни кёрмеймисе?– Парисбий суююмчю айтханча айтды.

Тёгерек шум болду. Къамчибайны бети къаралды. Джукъ да айтмай, къонакъ юйге кириб кетди.

– Нек тебсемейбиз? Аллахха шукур, ичибизде ёлген джокъ, ауругъан джокъ. Барыбыз да бир юйюрча джашайбыз. Хуриетибиз да келди,– Тотай эки гитче джаркъаны алыб, харс къагъа башлады. Сора, тамада къызы Джулдузгъа айланыб: «Къобузунгу ал да бир сокъчу»,– деди. Къалгъанлагъа уа:

– Биз насыбсызла да, нени орнуна да къобузну алгъанбыз,– деб, ауазы къалтырады. «Джылаб къояр да» деб, къоркъуб, Хуриет, сёзню башха джары бура:

– Къобуз да бар эсе, бюгюннге дери айтмай нек тургъансыз. Къобуз келгинчи да санланы бир къымылдата тебрейик. Мен, комсомолчу къыз, Парисбий къачан чакъырады деб сакъламай, кесим аны чакъырама тебсерге,– деб ышарды.

Парисбийни уялгъандан бети огъуна къызарды. «Сюеги мазаллы болгъанлыгъына, не сабийди алкъын»,– деди ичинден Хуриет.

Алай болса да, тебсей башлагъанларында, аны усталыгъына сейирсинди Хуриет. Не онглу тойчу джаш да андан таб къымылдамаз эди. Бираздан Парисбийни башха къызла сыйырдыла.

– Тотай, джигит тебсерге къайда юреннгенди?

– Къобузчу эгечлери бла юйде тебсей юреннгенди. Тойлагъа джюрюр заманнга джетдирмедиле да бизни...

– Тотай, бюгюн мыдах болма, Аллах ючюн. Кесинг башлатханса тойну. Сабийле да бир кёз ачсынла.

Тебсемеген къалды болмаз. Къобузну согъа билгенле дагъыда чыкъдыла. Къууанчны Къамчибай бузду. Ол къонакъ юйде аракъыны къуя да иче, иги эсиргенинде, аш юйге чыгъыб: «Прекратить!» – деб ёкюрдю.

– Бюгюн мени туугъан кюнюмдю. Айтханымча, мен айтхан адамла бирем-бирем кириб, ётмекни, башха саугъаланы алыргъа боллукъсуз.

Къууанч къууанч бла, алай ашарыкъ сагъынылгъанында, ач адамла къонакъ юйню эшиклери таба къараб тохтадыла.

Эм алгъа Сапият чакъырылды да, кириб, тогъуз башлы юйюрлерине эки ётмек, бир кесек татлы затла да алыб чыкъды. Аны ызындан Фердаус кириб, бир ётмегин, сабийлеге джараулу бир-эки затны кёргюзтдю

джыйылыб олтурганлагъа. Алай эте, хар юйюор башындан барына бирер зат берилди. Эм артда къонакъ юйден бир машокну да суюреб, Хадижат чыкъды – неси бар эсе да: «Артдан кѣргюзтюрме»,– деди. Хар не да аны бла бошалыб къалса, бек таб боллукъ эди. Хадижат къызыны къулагъына неле эсе да шыбырдагъанын эследи Хуриет. Асият разы болмаса да, къонакъ юйге атлады.

Адамла, джангыдан той этиб да башлаялмай, армау болуб турганлай, Хуриет айтды:

– Хар ким одасына барыб бираз солуюкъ да, той этейик десегиз, дагъыда башларбыз.

Адамла чачыла башларгъа къонакъ юйден къычырыкъ этиб джылаб, Асият чартлаб чыкъды:

– Эшек, манга артыкълыкъ этерге излеген хайыуан.

Хуриет да, къалганла да джюрексинген къызын тегерегине басынган сагъатда къолунда да джаркъасы бла къонакъ юйге атылган Парисбийни киши элемей къалды. Къычырыкъладан элгениб, ары чабханларында, не кѣрдюле: Къамчибай полгъа тѣнгереб, башы уа адам танымазча, Парисбий а, джаркъа бла аны башын туюгенин тохтатмай бардыра...

Хуриет аны кючден-бутдан айырды бригадирден. Суу келтирди да, аны башын джууб, уруб келген къанын буштукъла бла тохтатыргъа кюрешиди. Къамчибайны санлары титирей-къалтырай келдиле да, тохтадыла. Хуриет аны джюреги болган джерге тийиб, къулагъын салыб да кѣрдю, бир да джукъ эшитмеди.

Ары дери шум болуб турганла бирден сѣлеше башладыла. «Къан джаудурдунг кесинге да, башхалагъа да»,– деб, сыйыт-къычырыкъ этиб башлады Хадижат. Хуриет, аны къалай тыяргъа билмей, столда терен табакъ бла сууну алыб, бетине таууш этдириб урду. Сууукъ суу бетине «штап» деб тийгенинде, бираз эс джыйды джарлы къатын.

– Энди бу сабийни тюремде чиритирикдиле. Бу джарлы Асиятны, соруу эте, джюрексиз этерикдиле. Экисини да орусча сѣлеше билгенлери джокъ.

Барына да джазыкъсынды Хуриет. Быланы ичинде орусча сѣлешиб кесин джакъалайган къой, айтырын толусу бла айтыб, ангылаталлыкъ да джокъ эди. Сора, барын да аш юйге джыйыб, айтды:

– Бригадир манга артыкълыкъ этерге излегенди. Мен кесими андан къоруулай, джаркъа бла аны башына талай кере ургъанма. Ол анга ёлюм бла бошалыр деб, эсима келирча тюл эди. Сиз ангылаймысыз, мен не айтыргъа излепеними?

– Ангыламай а, бек ариу ангылайбыз. Мен этгенни боюнунга алыб, сен мени къутхарыргъа излейсе. Сора сени хаписге атарла, мен а былайда не бетим бла джашарма? Болмазлыкъ ишди бу, – деди Парисбий.

– Мен хаписге-тюремеге тюшерик тюлме. Мен кесими джакълай билликме. Аны себебли алама боюнума да бу ишни. Джангыз биригиз да мен айтхандан башханы айтмагъыз. Къайтарама: къонакъ одагъа чакъырыб, эсириб турган Къамчибий манга артыкълыкъ этерге умут этгенди. Андан кесими къоруулай, алайда столда турган джаркъаны алыб, башына талай

кере ургъанма. Сиз кычырыкыгъа киргенигизде, болгъанны кёрдююз. Эс джыйыб, мен аны сау кьалдырыгъа да кюрешдим – алай а, ёлдю, анда да бир ёлсюн.

– Къызчыкъ, сен сабийлеринге сагъыш этемисе?– Сапийат кызына разы болмай къарады.

– Этеме. Барыгъызгъа да этеме сагъыш. Кесими да, барыгъызны да къутхармасам, иги къарагъыз. Бу къанлы ишден кьой, ачлыкъдан, ол ауур ишден да къутхарлыкъма. Джангыз мен айтханны айтыб туругъуз ким сорса да. Тамбла комендантха барыб, кесим ишни таб этерикме. Ары дери...

Эшик дюнгордеген бёлдю сёзюн Хуриетни.

– Бармыды киши юйде?– комендантны ауазы чыкъды.

Хуриет барыб эшиклени ачды.

– Къуртлу Эрменович, иги болду келгенигиз. Кесим сизге барайым деб тура эдим. Мен разыма сиз айтханнга. Къонакъ юйге кирейик да, рахат сёлешейик.

18

Комендант къонакъ юйге кирир-кирмез, юй тюрбюнде бригадирни кёрдю. Тёгерегине айланыб, буунундан тутуб кёрдю, башын джюрегине салыб тынгылады. «Да бу суууб, къата турады да», – деди. Столда бир башланыб тургъан бла бир бош аракъы шышаны эследи. Башланган шышадан стаканны толтуруб ичди да, ёллюкден узагъыракъ тепсиге джанлаб, Хуриетни да кесине къаршчы олтуртду.

– Айт, не болгъанын, тюзюча, джашырмай – мени алдар умут этме.

– Бюгюн бригадирни туугъан кюню кёре эдим. Бир кюнню кечирек бошласагъыз эди мени, бу палах боллукъ тюл эди.

– Аны туугъан кюню болгъанын билеме, аны алгъышлар ючюн келген эдим. Сора уа?

– Къамчибай бюгюн адамланы да ишден эртде ийиб, кеси да бир сагъатдан ызларындан келеди. Барыбызгъа да тебсегиз, джырлагъыз дей, бу одагъа киреди. Былайда ашхы ичиб, эсириб, хар юйюрню башчыларын чакъырыб, бирер ётмек да береди. Мен киргенимде: «Сен ариу тиширыуса, мен сени неках этиб экинчи къатын этейим. Мени бла болмасанг, комендант сени некахсыз башына жаратырыкъды», – деб, хылы-мылы сёлешиб башлайды. Мен бурулуб чыгъыб тебрегенлей, джетиб тутадыда да, орундукъгъа тартады. Столда джаркъагъа къолум джетеди да, аны бла башына урама. Джыгъылгъанында да, тохтамай ура болур эдим – былайдагъыла джетиб, бир джанына сюйрегелеринде, эс алай джыйгъанма. Терк болгъан ишни хапары да къысхады.

– Айтханынг ётюрюкдю. Бригадир сенге артыкълыкъ этерге излеменди. Сенге тиерге аны ётю джетерик тюл эди – ол биле эди мени санга къалай къарагъанымы. Кимге артыкълыкъ этерге излегенин, бу ишни да ким этгенин кёрмесем да, айтыргъа боллукъма. Алай а сен айтханча болсун. Мунуча сылхыр бригадирле кёбдюле, сен а – бирсе. Мени бла боллукъ эсенг, бу ишни башын шош джабыб къояргъа сёз береме.

Комендант туруб келиб, Хуриетни боюнундан кучакълады. Аны бла тохтамай, кёлтюрюб, орундукъ таба атлай тебреди.

– Тохта,– деди Хуриет, ёллюкню къатында орунгамы кирликбиз? Тохта. Санга да табыллыкъды бир джаркъа, кюч бла алама десенг мени.

Комендант тохтады.

– Сен мени суймейсе. Ол сабийни башын алыр ючюн, кесинги кюрман этесе.

– Ким сабийни?

– Къой, кишдик-чычхан оюнну ойнамайыкъ. Муну ёлтюрген Парисбийди. Не ючюн? Аны эгечин кесине тос къатын этерге излегенин айтхан эди манга алгъаракъ Къамчибий. Аланы кютхарыргъа излей эсенг, орундукъдан къачма.

Хуриет, бираз тынгылаб, айтды:

– Юч тилегим барды да, сени къолунгдан келликди, аланы тындырсанг, сени бла джазыууму бир этерге боллукъма.

– Айт,– деди комендант.

– Биринчиси, былайда бош комнала кёбдюле. Аланы ачыб, юйюрле эркин орналырча эт. Экинчиси, къралдан бизге не болушлукъ буюрула эсе, аны бизге толусу бла табдыр. Аны юсюне кесинг не къошала эсенг да, былайда киши ачдан ёлмезча эт. Ючюнчюсю, бу ауур, дюккюч ишден бизни бош эт.

Комендант желкесин къашый, къолун силкди:

– Аланы бусагъат огъуна ачайым. Кърал болушлукъ толусу бла сизге джетерча этейим, алай а ол джетгинчи, сиз къырылыб къаллыкъсыз – аны ючюн сиз ач азаб сынамазча мадарла кюрарыкъма. Аш, кийим джаны бла не, къаллай бир кереклигиз бар эсе, джазыб бер, джер тюбюнден, кёк башындан табсам да, кереклигизни табарма.

Ишни юсюнден. Былайда бусагъатда дюккючледен башха иш джокъду. Иш джокъду десем, сизни башха джерге кёчюрлюкдюле – табсыз джерге тюшерге да болурсуз. Андан эсе кюнюне бир дюккючню кюрутсагъыз да, джукъ айтмам. Бек къыйын иш болгъаны ючюн а артыкъ ашарыкъ, киерик дауларма да, сизге табын этерме.

– Келишдик,– деди,– Хуриет, алай а бюгюн былайда манга тийме. Бу ёллюкню не къадар дженгил былайдан кюрутур бир амал эт. Полда ол кийизге чырмайыкъ да, арбазгъа бир чыгъарайыкъ. Алайдан да кюруталсанг, бюгюн огъуна бир кюрут. Бу ёллюкню бир джанына этген кюнден башлаб бирге джашаб башларбыз.

19

Алайдан чыкъгъаны бла Къуртлу салыб ёлген бригадирни юйюне барды. Къатыны чыкъды да, кёзюне соруулу къарай: «Бригадир юйде джокъду»,– деди.

– Къайда болгъанын билемисе?

– Билмейме, къайсы къатынындады, къайдам.

– Алай эсе, къайда болгъанын мен айтайым. Эшикте суюлмей, юйге кирирге боллукъмуду?

– Боллукъду, алай юйде къуру экибиз тургъанлай келиб къалса, мен болмагъан сагъатда тыш адамны юйге нек ийгенсе деб, сен кетгенден сора ёлтюрюнчю бир тюер.

– Къоркъма, келлик тюлдю. Сора, сени туйгенин къоймагъанды ол? Къатын тегюлдю.

– Мен сизге тарыгъа-тарыгъа тургъанма, алай бир да тюрленмейди. Бригадирден мен кёрмеген не къалды. Аны палахындан ёмюрлюкге сабийсиз къалдым. Мынга не сенден, не миличадан бир оноу нек джокъду? Къазауатха да бир алмадыла, алай анда бир ёллюк эсе да.

– Алтынай, аны ёлгенин эшитсенг, дагъыда аз бек джыламазса.

– Къууаннгандан джыларгъа да болурма, ансы... Меннге джетдирген азабын Аллах джетдирсин анга.

– Алтынай, Аллах джетдиргенди. Бир къызгъа артыкълыкъ этеме деб, юсюне чынгагъанлай, ол таякъ бла башына уруб, ёлтюрюб къойгъанды. Энди суйсенг, тыйыншлы органлагъа билдирейик да, иш къозгъалсын. Неда акъырынчыкъ кеси ёлюмю бла ёлгенди дейик, терк огъуна къабырлада джерге кёмейик. Къалай десенг, алай.

– Огъай, менге керекмиди ол сыйсыз ишни юсю бла махкемеге барыб айланыргъа. Ол къызны къолун бир тутар эдим бу итден мени къутхаргъаны ючюн.

– Алай эсе, уллу таууш чыгъармай, тамбла огъуна джерге кёмейик. Ёллюгюн къабырлада юйчюкге келтирейим, алайда не кереклисин да этигиз да, тамбла кюн ортагъа дери асыралсын. Мен да келирме. Адам кёб болмасын.

– Аркъан бла тартсанг да, кишини келтиралмазса. Халкъны къанын ичиб тургъанды, кимин тутдуруб, кимин кёчюртуб. Таб къабыр кимге къаздырыргъа да билмейме.

– Къыйналма, къабыр орун айырсынла, къазарыкъланы мен ала келирме эртден бла.

20

Сапийт бла анасыны арасында баргъан даулаш узакъгъа созулду.

– Къызчыкъ, сен кесинги ол Парисбий ючюн къурман эте тураса, ол этгенни да боюнунга алыб.

– Сапийт, ол сабийден сора арабызда эркиши джокъду. Ол къуру эгечини тюл, барыбызны да сыйыбызны сакълагъанды. Меннге аууз джетдирселе да, этериги алай эди. Керти эркиши боллукъду. Ол сылыкъгъа эрге чыкъгъаным а барыбызны да ачлыкъдан, азабдан къутхарыб ючюндю.

Бюгюн бош комналаны ачарыкъды, биз да – тогъуз джан – энтда эки комнагъа джайылырбыз. Къалгъанла да анга кёре. Ашарыкъ бла керексиз боллукъбуз. Иш бла да къыйналлыкъ тюлбюз – атын этген болмаса.

– Къызчыкъ, Кюрдамир келиб къалса уа не айтырса? Шыйыхны айтханын унутханмыса?

Хуриет биразны тынгылаб турду. Сора таукел айтды:

– Келиб кьалгъан болса уа: «Сабийлеринги бирин да ачдан ёлтюрмей сакъладым, мени уа ёлгеннге сана»,– дерме.

– Да Аллах кесиди төре. Мен кёлюме келгенни айтдым.

Ким биледи, дагъыда даулашырыкъ болур эдиле, комендант эки адамы бла келиб кьалмаса.

– Бу сизни джангы бригадиригизди – Асылбай. Бу уа Серикбай моллады.

Къарачайлыла бир бирине къарадыла: молла уа нек келгенди, экен?

Джангы, бригадир ачхычларын зынгырдата, бютеу одаланы ачды да: «Хар ким адам саныгъызгъа кёре джерлешигиз. Комнала барыгъызгъа да джетерикдиле», – деди. Сора, эки машокну суйреб келип:

– Бир машокда кийимле бардыла, экинчи машокда – ашарыкъ. Кесигиз юлеширсиз, – деп бир жанына турду.

Сёз моллагъа джетди.

– Мен бюгюн бери иги джумуш бла келгенме. Хуриет, былайгъа кел. Къуртлу Эрменбаевич, сиз да былайгъа келигиз. Аллахны эмда бу джамагъатны аллында мен сизни эр бла къатын этерге башлагъанма. Къуртлу, сен разы болуб аламыса Хуриетни кесинге юй бийчеге эмда ёлгюнчю аны джанын къыйнамазгъа сёз беремисе?

– Береме,– деб, таукел айтды комендант.

– Сен а, Хуриет, разы болуб чыгъамыса Къуртлугъа эрге эмда аны джанына тиймей джашаргъа сёз беремисе?

– Береме, алай а бир сорууум барды.

– Сор, – деди молла.

– Мен комсомолчу къызма. Дин неках иги болур, алай а закон-джорукъ бла нек юйленмейбиз, Къуртлу?

– Мен комендантма, сюргюннге тюшгенлеге къарайма. Сиз а къралны душманларысыз, атыгъыз – спецпоселенец. Мен джазыууму къралны душманы бла байларгъа эркинлигим джокъду, аны себепли этдиреме неках. Мадарсызлыкъдан. Ангылата билдимми, Хуриет?

– Хоу, ангыладым. Сен – къралны-джорукъну тутхучу – мени бек сюесе сора, мен къралны душманы болгъаныма да къарамай, мени кесинге ала эсенг. Сора бизге киши ишекли болмазча къайда джашарыкъбыз сени бла?

– Сен былайда джашарыкъса, мен келе-кете турлукъма. Къонакъ юй бизни отоубуз боллукъду.

– Огъай,– деди Хуриет, мен ол юйде джашаяллыкъ тюлме, билесе не ючюн.

– Алай эсе, одаладан бирин сайларса. Бир ыйыкыгъа уа бюгюн мени бла кетериксе. Бармыды башха сорууунг?

– Джокъду,– деди Хуриет.

Неках аны бла битди. Бары да юслерине суу къуйгъанча болдула. Хуриетни кёзюню къыйыры Парисбийге джетди: бет къаны тюрлениб эди. Кесине къысыб, аны башын, сабийни башын сылагъанча сылары келди, бу ишни болушлусун айтыры, ангылатыры да. «Аллай бир заман да келир»,– деди кеси кесине.

Бир ыйыкъдан келди Хуриет. Анга алгынча джарыкъ болмадыла, аллына чабмадыла. Сёлешген да кёзюне кырамай сёлешди. Джукъ да айтмай, анасы бла, сабийлери бла энчи кыалыргъа ашыкъды Хуриет. Алай а ала да кыуандырмадыла аны. Уллу эгизле уа – Карл бла Фридрих – таллай сагъатны сёлешмей да турдула. Джангыз экиджыллыкъ Гинджичик Хуриетни кёюн джазды. Алай болса да, бир-эки кюнден сабийле бары да ачылдыла.

Ишге барыуну-келиуню, ашарыкъны юлешиюню кьолгъа алды Хуриет. Асылбай бла арасы таб болду, болмай да кыалай кыалыр эди – ол комендантны кыатыны эди, таша кыатыны болса да. Ишге алгынча джюрюселе да, кюнюне бир дюккючню чыгъарадыла. Комендант да ыйыкъда бир-эки кече кыалыб кетеди. Юйню сууукъгъа санаб, отунла келтиргенди да, энди сууукъ бла кыйналгъан джожьду.

Былай эте, 1943–1944-чю джылны кышындан сау-эсен кытулдула бары. Былайлада болуучусуча, джаз бек эртде келди. Кюн тийгени бла кыыздыра башлады.

– Кызычыкъ, – деди Сапийат, былайда бир кесек джер берселе, бир энчи юй маталлы бир зат этер эдик. Кесибизни бачабыз болса, бир бау кибикчигибиз болса, ийнек-зат да тутар эдик.

Хуриет комендантны богъурдагъындан алыб, суудан, джолдан, фермадан да узакъ болмагъан, юйге, бачагъа да джетерча иги кесек джер алды. Кюню, тирилиги, болуму бла биягынлай сейирсиндирди хар кимни Хуриет. Кыараб-кыарагынчы, беш бёлмели уллу юйге джораланган фундамент салды маммат кюч бла. Алай а, ашлана да, кыанай турлукъ, ёмюрде да сау болмазлыкъ, бир джара да салдыла Хуриетни джюрегине ол бек ышаныб тургъан а адамла.

Комендантдан, бригадирден да тилеб, ишге барыр орнуна, адамланы тамбла юй туб джарашдырыргъа кесине мамматлыкъгъа чакъырды Хуриет. Кечесинде халкъгъа айтды: тамбла ишге барыучу заманда дюккюч кьобарыуну орнуна, фундамент салыргъа манга келирсиз. Огъай деген болмады. Эрденбласында Хуриет кеси алгъаракъ туруб, джерчиги таба джанлады. Кеси тюрт-мюрт эте турду – келген джожь.

«Былагъа не болду, экен?» – деб барса, аш юйден кычырыб сёлешген тауушла чыкъдыла. Терезеле ачыкъ болгъанлары себебли, кимле сёлешгенлери танылырча ауазла кесгин эшитилинедиле. Терезе тубюне барыб, эски терек дюккючге олтурду Хуриет.

– Кызыларыбызны комендантланы тублерине атсакъ, бизге да берилер эди бирер кесек джер.

Хуриетни бети кып-кызыл болду. «Мен былагъа этмеген игилик кыалмады, была уа манга не айтадыла? Ай джарлы халкъ, ай джарлы мен. Хадижат быллай зат айтыр деб, кимни эсине келир эди? Ышаннганындан табхын деб». Бу ауаз а Сапийатныкъды:

– Барыгъызны да сыйсызлыкъдан, ачлыкъдан-джаланнгалыкъдан, сууукъдан, джиликсиз этерик ауур ишден кыутхаргъан Хуриет тюлмю эди? Ким сёлешсе да, Хадижат, сен аллай тутхучеуз, хылы-мылы сёлени кыалай айталдынг? Кызынгы бригадирни тубюне бере тургъан кесинг

толмо эдинг? Сау болсун сабий Парисбий – сыйыгъызны сакълады. Алай а Хуриет болмаса, зауаллы сабийге не палах джетер эди, аны бла къалмай, барыгъызгъа да? Хуриет сизни ючюн кесин къурман этгенди, аны ангыларгъа излемей эсегиз, ёмюрде да адам боллукъ тюлсюз сиз. Хуриет бюгюн да ауздан айтыб да, къагъыт джазыб да, сизге да джер юлюшле чыгъартыб кюрешеди. Бош кюрешеди, сиз адамлыкъны ангыларыкъ джанла тюлсюз. Кёрейик, Хуриетсиз къалай джашарыгъызны. Къызыма къахме дегенигизни мен да кечмем, Хуриет да кечмез, Аллах да кечмез. Джандет джашаугъа кёл сала билмей эсегиз, Аллах сизге джаханимни кёргюзтмей къоймаз. Хуриетни кюсетир кюнлени кёргюзтюр сизге Аллах. Сени уа, Хадижат, баш тюклеринги джыртыб къолунга тутдурмасам, иги къара.

Сапийтны къылыгъын биле эди Хуриет: анасы тынч адам болса да, тебгени уа къыйын болуучан эди – бу джол да алай болду. «Тохтагъыз!» – деб, кёк кюкюрегенча, тиширыу ауазланы арасында Парисбийни базыкъ ауазы чыкъды. Андан ары тынгыларгъа тэзюмю джетмей, юй ичине кирирге да болалмай, бачхасы таба кетди Хуриет.

Бир сагъатдан Парисбий келди. Хуриет джукъ да билмегенча, анга ышарыб тюбеди.

– Кесингмисе? Къалгъанла къайдадыла? Джукъ-затмы болгъанды?

– Джукъ болгъаны джокъду. Сапийт, кёб турмай, сабийлеринги да алыб келликди. Ол хапар айтыр. Мен а сёзден эсе ишни сюеме. Не этерге керекди?

Хуриетни табийгъат берген айырма кючю бар эди. Эркишилеле да аз болады аллай кючю болгъан. Сютден толу 40-килолукъ сют флягаланы экишер-экишер келтириб, кюбюрлю машинагъа узатыб джюклетгенин кёргенле бюгюн да сейирсиниб хапар айтадыла. Энди ма ол Хуриет ташны бир джанын джерден айыралмагъан сагъатда ол ташны Парисбий кеси акъырын кёлтюрюб, джарашдырыб салыб, юй тюб хуна этиб башлады. Бу сабийни къолу былай джарашханына сейирсинмей болалмады Хуриет.

– Да, къайдам. Къан бла кирген зат болур. Атам да уста ташчы болгъанды, хуна къаларгъа, малкъар устала болмасала, киши тенглик этменди дейдиле.

Ууакъ-ууакъ селеше, сёз сёзню айтдыра, иш да бара, иги кесек заман кетди. Келген, къошулгъан болмады, Сапийт да кёрюмеди.

– Киши да келмезлик эсе, мамматлагъа хазырлагъан ушхуурум барды, кесибиз бисмилля этейик, – деди Хуриет.

– Келмегенлери да игиди, кёбюрек джетер бизге, – деб ышарды Парисбий. – Келиб да бусагъатда ала этер зат кёрмейме. Экибиз бир ыйыкъгъа юйню тюбюн деменгили джарашдырырбыз – таш бар. Тёрт джанын ёсдюрюрге, башын джабаргъа, терезе-эшик салыргъа уа бир уста керекди – кёргюзтюрге, юретирге.

– Комендант бары бла да келишгенди. Уста да, материал да бу кюнледе келликдиле.

– Алай эсе, игиди. Коменданты болмагъанла къалай юй ишлерикдиле ансы.

– Коменданты болмагъанланы Парисбийлери барды. Келишгенме, барыгъызгъа да джер юлюшле берирге айтхандыла. Бир бирибизге болуша, ким алгъаракъ, ким артхаракъ энчи юйлерибизге кирликбиз.

– Джуртдача, юй-арбаз болса, ийнек-кьой тутарча болсакъ, кьырылмаз эдик, кърал болушлукъсуз да джашар эдик.

Хуриет Парисбийге къарады. Бу сюргюн кыйынлыкъ сабийлени замансыз уллу этиб кьойгъанды. Хуриетге бир джылы келген адамча кърюндю Парисбий.

– Бу сюргюн палах сенича сабийлени да замансыз уллу этиб кьойду,– деб ахсынды.

– Огъай, – деди,– Парисбий,– мени замансыз уллу этген башха палахды.

– Да неди да ол мен билмеген палах. Мен болушаллыкъ тюлмеми, экен?

Парисбий, айтыргъа, къалыргъа да билмей, ангарылды. Дагъыда таукелленди:

– Менге эм уллу кыйынлыкъ – мени кьутхарыр ючюн ол джийиргеншлиге эрге чыкьгъанынгды.

– Къуру сени ючюн тюл. Тюз ангыла мени. Мен алай этмесем, барыбыз да ачдан, суукуьдан кьырылыб къаллыкъ эдик. Ким биледи, кьырыла башлагъынчы, Къуртлугъа хо демезге да болур эдим. Алай а сабийле ёле башласала, башха мадар табмасам, комендантха тешек да болур эдим – ол гюнахсыз джанчыкъланы ач азабдан кьутхарыр ючюн. Сен да меннге ол сабийлени бирисе. Сени кьутхармай кьойсам, бек кыйналлыкъ эдим. Кеч этерими эртдерек этдирдинг сен. Сен кыйналыр зат джокъду.

– Биринчиси, мен сабий тюлме. Экинчиси, бизде таулада сый-намыс неден да баш тюлмюдюле? Сен бир джийиргеншлини азабына тюшюб, бизни джаныбызны сакълагъандан эсе, барыбызны да ёлюб къалгъаныбыз иги тюлмю эди? Бюгюн анда тиширыула джыйылыб, сенге кьахме дегенлерин билемисе?

Хуриетни бети кьызарды, агъарды, ызына айланыб кьызарды. Аллындагъы сабий болгъанын да унута башлады.

– Сен а.. Сендамы санаймыса мени кьахмеге?

– Менми? – Парисбий джунчуду.

– Хоу, сен. Эгечинги кьорургъа акъылынг да, ётюнг да джетген эди ол кюн. Бюгюн а мени кьорургъа ненг джетмеди? Уруб тёнгеретсенг а ол менге кьахме дегенни? Огъесе сен да аланы тюзгеми санайса?

Парисбий, кёзлерин джерден айырыб, Хуриетге къарады. Ачыуланнган Хуриетни бети тюз тургъан заманындан да ариу кърюндю.

– Мен аланы тюзге санамайма, алай а сенге алай айтхан адамгъа не айтса, не этсе да мен кьол кётюраллыкъ тюлме – ол мени анамды. Анам болмаса да, мен тиширыула бла къалай туююшюрюкме. Сенге кьатылгъан эркишини уа боюн джигин сындырыргъа боллукъма. Ол Къуртлуну кёрген сайын кесими кючден тыйыб кьояма.

Хуриетни ачыуланнганы кетди, ышарды. Парисбийни бетине кюн тийгенча болду.

– Джашчыкъ, сени менге суймеклигинг болурму? Ой, ёлейим андан эсе, бир кьарт кьатынны къалай сюрериксе, тегерегингде, гоккалача, джаш кьызла тургъанлай.

Хуриет аны башын сылады кьолу бла. Аны сакълаб тургъанча, Парисбий сермеб, кьучагъына джыйды Хуриетни. Хуриет не бек тыпырдады

эсе да, ычхыналмады. Парисбий сыртындан тюшюб, Хуриетни да кыу-чагындан иймей, биразны шош болуб турду.

– Тюз айтаса, мен сени ол мал вагонда огъуна бир кёргеним бла джаратыб кьойганма. Сенден ариу бир кыыз кёрмегенме мен.

– Кёрлюксе алкьын, бютеу джашауунг алдады алкьын.

– Огъай,– деди Парисбий,– менге башха кыыз керек тюлдю. Джашауум алдамыды – аны да билмейме. Алай а сениз джашау манга керек тюлдю.

Джашчыкьны деу кьоллары, Хуриетни кючлю тиширыу санларын сылай, ёрге-энишге бардыла.

«Кертиси бла да ким биледи тамбла не боллугъун. Бу сабийни разы этгенлигиме нем кьорарыкьды»,– деб, Хуриет аны тюртмеди. Тюртмегенини баш себеби уа: бу иши кьутсуз Кьуртлугъа дерти эди.

22

Февральны аягына Хуриетлери джангы юйлерине кечдюле. Юй ишлеуге эм кёб кыйыны кирген Парисбий болду. Ол устала бла бирге кьабыргьаларын да сюеди, башын да джабды юйню.

– Энди керек табылса, кесим юй ишлеб чыгъарча болдум,– деди Парисбий.

– Хар не да таб болур,– деб кёл этди Хуриет.

Алда уа алкьын кьаллай сынаула сакълагъанларын билмей эдиле ала.

23

Бир кюн Хуриет джумушу бла орта бёлюмде орналган почтагъа барды. Почтаны тамадасы ариу тиширыу аны атына, тукъумуна кёз джетдириб, бетине сынаб къарай, сорду:

– Комендантны джангы тос кьатыны сизсиз сора?

– Андан сизге не джетеди?

– Ачыуланмагъыз да, бери киригиз. Хапар айтайым.

Хуриет аны бёлмесине киргенлей, ол эшиклени кьадауун салды.

– Мен айтханны комендантха айтыб, манга кьан джаудурлукъ тюл эсенг, эрингден хапар айтайым.

Хуриетни бети тюрленди, джюреги кётюрюлюб, ызына тюшдю.

– Чыртда кьоркьма, айтмам, сёз береме.

– Алай эсе, аллындан башлайым. Комендант адам тюлдю, хайьуанды – кесинг эслеген, сынаган да болурса. Мен да Итил тийресинден сюрюлген халкьны адамыма. Мени да, амалсыз этиб, сенге дери кеси бла джашатыб тургъанды. Бу ишге да ол джарашдыргъанды. Письмоланы тинтиб, алай ашырыучанма. Келген письмола да мени кьолум бла ётедиле. Бир айны мындан алгъа Сибирьден сени эрингден кьагъыт келген эди. Мен аны комендантха берген эдим, ол быллай юйдеги бизде джашамайды деб, джууаб кьайтаргъанды.

Джазылган эсимдеди, адресин да джазыб алган эдим. Анда айтылган былайды: «Урушланы биринде кьуршоугъа тюшюб, немецле джесирге алган эдиле. Андан, табыкь тюшюб, кьачыб, партизан бёлекге тюшеме. Бизни аскер келгенинде, аскерге кьошулдум. Алай а, кьарачай

халкъны кѣчюргенлери себепли, мени да аскерден чыгъарыб, Сибирьге агъач кесерге ашыргъандыла. Сизни излеб, джазгаргъа къалгъанымда, бу адресни бергендиле. Арабыз байламлы бола эсе, былайдан ычхыннганлай, барлыкъма. Къазауат бошалгъынчы, лесоповалдан иерик тюлбюз дейдиле, алай а, ким биледи, алгъаракъ кетерге да болурма... Анам, сабийле къалайдыла? Джууабынгы, джан дарманныча, сакълаб турлукъма.

Кюрдамир».

Хуриет асыры тюрлю болгъандан, ауузундан бир сѣз чыгъаралмай къалды. Клара – почтаны тутхан тиширыуну аты алай эди – графинден стаканнга суу къуюб да узатды – аны бетини тюрленнгенин джаратмай. Ёзге кесин къолгъа алды Хуриет.

– Адресин бераллыкъмысыз?

Клара къагъытланы къазмаб, иги кесекни излеб, къагъыт кесекни Хуриетге узатды.

– Сиз бусагъатха дери бу затны манга билдирмей нек тургъансыз?

– Бусагъатха дери билдирсем, мени джашауум джаханимге бурулуур эди. Энди уа башха джерге кѣчеме. Сиз а ол итге не бла дерт джетдирирге боллукъсуз, сагъыш этигиз. Ненча тиширыуну джашауун бузгъанды ол сылыкъ. Барыбыз ючюн да анга бир къыйынлыкъ ким джетдирсин, экен? Эригизге джукъ джазама дей эсегиз, джазыгъыз: тас болмай джетерча ашырайым. Сени аллынгда гюнахымы башха не бла джууаргъа билмейме.

Хуриет, алайда огъуна Кюрдамирге сабийледен, анасындан да салам айтыб, къагъыт джазды. Клара да аны дженгил, тас болмай джетерча, ышангылы ашырды.

Бу хапарны анасына, сабийлеге да къалай айтыргъа билмей, сагъышланды Хуриет. Ёзге тюзюн айтхандан башха джукъ къураялмады. Биринчи анасына айтды.

– Кѣрдюнгю, шыйых айтхан тюз болуб къалгъанын. Энди къалай этериксе? Кюрдамир салыб келсе, не айтырыкъса? Комендантны къатыныма дебми тюбериксе?

Бир ыйыкъны комендант кѣрюнмей турду – къайры эсе да кетген эди. Келгенлей а Хуриетге джетди:

– Аз тансыкъ болмагъанса. Тебре.

– Къайры?– деб, билмегенча сансыз джууаб этди Хуриет.

– Къайры, къайры – отоугъа, огъесе джолну унутубму къойгъанса?

Сабийлени къатында дауур этдирмез ючюн: «Бара тур, ызынгдан джетерме»,– деб ашырды аны Хуриет. Сора, анасына бурулууб:

– Сапият, барыб, араны айырыб къайыгтайым. Энди муну бла джашау джокъду. Кюрдамир сау болгъанын билгенден сора муну бла джашаргъа боллукъ тюлдо.

– Къызчыкъ,– деди Сапият, – кесинги эсле, ол аман адам бир зат этиб къоймасын.

Джолда бара, Хуриет сагъыш эте барады. «Комендант бла джау бола-ма да, бютеу къарачай юйюрге палах этеме. Алагъа юй ишлерге джерчикле комендантны сѣзю бла бергенди колхоз. Аланы ызына сыйыртса, мени къаргъамазламы? Нек сагъыш этеме алагъа – игилик этгеними да

ангыламай, менге кѡахме дей тургъанлагъа? Къой, алача болуп кѡалмайым. Парисбийни хатерин огъуна этейим – юйюмю кеси ишлегенча, алай ишлегенди. Кеслерини юйню да тѡбюн салыб бошагъанды. Энтда юй керекле бла бираз болушалсам, бир айдан энчи юйлери битерикди. Кѡалгъанлагъа да болушургъа кѡрешеме. Джылны аягъына алайда бир кѡрачай тийре болуб кѡаллыкъбыз. Бу ит бла араны бузсам а, кѡалай болур? Ала да джерсиз-юйсюз кѡалырла, мени да ишлениб, битиб, юйюрюбюз ичинде джашаб тургъан джап-джангы юйюмю сыйырырла. Сыйыргыргъа излесе, комендант чурум табмаймы кѡаллыкъды? Андан эсе бираз тѡзейим – Кюрдамир келсе, бир оноу этерме. Уялмай, энди аны бла джашаяллыкъгъым да джожкъду».

Бир джанындан кѡарагъан адам, кѡолларын да ары-бери силке, кеси кеси бла сѡлеше баргъан бу тиширыуну акъылдан тайышханнга санар эди. Парисбийни кѡлюне да келди алай. Биразны джукъ да айтмай, ызындан келиб турду. Хуриет а кеси сагъышларына асыры кетгенден, не ызына кѡарамайды, не аякъ таууш эшитмейди. Парисбий Хуриет деб, таууш этгенинде да бурулмады. «Да мынга не болгъанды, экен?» – деб, джетиб, белинден кѡучакълаб, тѡгерек буруб, джерге салгъанында, айтды Хуриет:

– Джанымы аласа да, былай элгендирмей, узагъыракъдан кесинги билдирирге болмаймыса?

– Да сен кеси кесингендэн сора джукъ эслемейсе бусагъатда, ары-бери бир джукъму болгъанды?

– Болгъанды. Комендант мени юйюмю, сизни да джерчиклеригизни сыйырта айланады. Аны бла кѡалмай, биягъынлай, бирер комнада джашарча этерикди. Биягъы ауур ишге сюрдюрюб, кѡаныбызны ичерикди. Не этебиз энди?

– Сен юйюнгде джашаб тураса, мен да юй тѡб салгъанма, сени болушлугъунг бла. Кѡалгъанла да быйыл юйлю болалсакъ деб, умут этиб турадыла. Не кѡан джаугъанды, нек кѡутургъанды бу?

– Айырылама дегенме да, кѡутургъаны аны ючюндю.

– Хы, ангыладым энди. Алай эсе, алай эсе, бир мадар барды джангыз – бригадирни ызындан ашырайыкъ.

Хуриет джарны эрнинден кѡарагъанча болуб, тохтады.

– Ол затны эсинге да келтирме. Комендант бригадир тѡлдю. Комендант ючюн барыбызны да башларыбыз чортлар. Биз кимбиз – джурту-буздан тутулуб, сюрюлюб келген, бир тукъум бир эркинлиги болмагъан кѡралны душманларыбыз. Комендант а бизге – тутмакълагъа – кѡарагъан кѡрал адамды. Алайчыгъын чыртда унутма.

– Алайчыгъын мен унутмагъанма, башха амал бар эсе, айт.

Хуриет кѡзбаулукъгъа кюлдю.

– Бусагъатда мен айтхан башдан-аякъ ѳтюрюкдю, кеси джанымдан кѡурашдырыб айта турама. Кечериксе мен телини. Комендант кеси да мени сакълаб турады. Ары бара турама.

Джаш адамны кѡаны тюрленди.

– Сен кѡурашдырыб айта, айтмай эсенг да, билмейме. Сен комендантдан кетерге излеб, не ючюн кеталмагъанынгы мен билеме. Юйюнг, бизни джер юлюшлерибиз, сора ол мен ѳлтюрген бригадир – бу юч ауузлу

къабханнга тюшюб тураса сен. Комендант ёлмей, сен андан къутулаллыкъ тюлсе. Комендант ёлмей, мен сенге юйленаллыкъ да тюлме.

– Джашчыкъ, ашыкъма. Сени юйленир заманынг джетерге, комендант да ёлюрге болур. Алай а, чыртданда комендантха джууукълашмазгъа сёз бер. Мени бир акъыллым барды – мен аны тындырылыкъма. Сен къатышсанг, оюб къоярыкъса.

– Болсун, джангыз сен да манга бир сёз бер – комендантдан кетсенг, манга эрге чыгъаргъа.

– Къалай сабийсе алкъын сен. 18 джылынг толса, акъылбалыкъ болсанг, сёлеширбиз аны юсюнден.

Парисбий аны сермеб къоюнуна алды да, хазна къалмай фермагъа дери кётюрюб келди. Былайда Хуриетни комендант бла кёрмез ючюн, ызына айланыб кетди. Аны ызындан иги кесекни къараб турду Хуриет. Ол ызына бурулуб къарагъанында, къолун силкиб, юй таба атлады.

25

Хуриетни сакълай туруб, аракъы шышаны да джарымын уруб, орундукъгъа аууб, къалкъыб тура эди комендант. Алай а эшик ачылып-ачылмаз, къолу да герохуна узала, секириб турду Къуртлу.

– Андан бери къайдаса? – дей, Хуриетни белинден къучакълады. – Бираз таянайыкъ да, джангы хапарларым бардыла – айтырма.

* * *

– Джангы хапарларым а – сиз джанындан чечен-ингуш халкъны, сизге этгенча этиб, мал вагонлагъа миндиргендиле. Джолдадыла. Бир ыйыкъдан дегенча джетерик болурла. Талай юйдегини, кесим къараб, сайлаб, бери келтирир акъыллым барды.

– Бек табсыз этериксе, алай этсенг. Былайдагъылыны биягъынлай бирер тыгъырыкъгъама джыярыкъса?

– Хата джокъду. Ала да адамладыла – алагъа да джашар джер керекди.

– Биз да адамлабыз, ала да адамладыла – биз билебиз аны. Алай а къралгъа, къралны да сенича къуллукъчуларына кёчюрюлген миллетле адам тюлдюле. Аны себебли, кесинге эмда манга сагъыш эт. Аладан да къыз юйдегилени сайлаб, бирлерин кесинге тос этерге излей эсенг, менден къол джуу. Экинчи джанындан а – ала дженгил адамладыла. Этерлерин этиб, сагъыш артдан этедиле. Бычакъ бла сени туураб кетгенлерин да кёрюрге.

– Сиз да мёлекле тюлсюз. Огъесе, мен бригадирни унутханды дебми турасыз?

Хуриет ёрге турду.

– Мен айтханны джукъгъа санамай эсенг, сора сау къал.

Къуртлу аны сермеб къолундан тутду:

– Алай тынч кетиб къалыргъама излейсе? Алгъан затларынгы барын ызына къайтар да, сора джаханимге барлыкъ эсенг да, бар. Мен ишлетген юйден чыкъ, мен бердирген джер юлюшлени ызына къайтарыгъыз барыгъыз да. Барыгъыз да кюнюне бир дюккючню тюл, хар юйюр кюнюне бирер дюккючню къазыб чыгъарыгъыз; сизни халкъдан адамла юйюр-

лери бла, тукъумлары бла кырылыб баргъан сагъатда сизден бир адам ёлмегенди. Мен болушмасам, ачдан кырылыр эдигиз биринг квалмай. Эм ахырында айтырым: бригадирни ёлтюрнгенигизни айтсам, барынг тюрмеде чиририксиз. Андан эсе, мени бал тамгъан бармагъымы джала да, тынчшыкъ тур.

Хуриет бурулуб, бош онг кьолун джумдурукъ этиб, сакъал тюбюнден уралгъаныча бир урду. Быллай зат болур деб кёлюне келмеген комендант, бир боксёр ургъанча тёнгерев тюшдю. Сора герохун тартыб кьабындан чыгъарды:

– Итни ургъанча уруб кьоярымы билемисе?

– Ур,– деди Хуриет,– былайдан сау кеталсанг, кёрюрсө.

– Иги тынгыла санга не айтырыма. Ёлген бригадир бла мени кьоркьутма – кесинг да кьошулгъанса ол ишге. Ол ишни башын джабхан кесинг болгъанса. Сёз кьозгъай башласанг, биз аны айтмай кьоярыкъ тюлбюз. Кьрал болушлукъну бизге джетдирмей, эки аягъыбызны бир уюкъга сугъуб, мен сенге эрге чыкъмасам, барыбызны да кырыргъа тебреген эдинг. Керек болса, аны да айтырыкъбыз. Комнала-одада бола тургъанлай, джети-сегиз адамны бирер тыгъырыкъга уруб, не кыйынлыкъ кёргозтдюнг сен бизге? Бизни бла кюрешмей, мени ююме, квалгъанланы да юй тюблюк джерчиклерине кьатылмай, иш бла, ол дюккючле бла дегенлигимди, артыкъ кьаныбызны ичмей, бу фермагъа да башхаланы келтириб урмай, джашай баргъаныбызча джашаргъа кьойсанг, бизге да, сени кесинге да алай иги боллукъду. Алай этсенг, эм уллу аманлыгъынга да джукъ айтмай кьояргъа боллукъма.

Комендантны кёзлери ары-бери чабдыла. Этген аманлыкълары кёб эдиле, кьайсын билгенди бу бёрю тиширыу деб, сескекли болду.

– Неди ол аманлыгъым?

– Кесим билеме! – деди Хуриет, комендантны кёзюне ачыулу къарап.

– Дагъыда айтыб кьояма, эрим джолгъа чыкъгъанды, кёб турмай келликди. Кьралгъа джетдирмей, ол бошаб кьояргъа да боллукъду сенден. Бу мен айтханлагъа разы болуб келише эсенг, аны бла кьазауатсыз, рахат бир бирибизден айырылабыз.

Комендантны кьутсуз ауазы бираз джууашыракъ чыкъды:

– Сизни барыгъызыны да кырыб кьойгъандан игиси джокъ эди – энди кеч болгъанды. Джашагъыз. Ёзге менге кьаршчы бир джукъ эшитсем, былай джашагъандан ёлген игиди деб айтдырмасам, кёрюрсюз. Ёзге менге оноу этерге умут этмегиз.

Комендант герохун кьабына сала, эшикле таба атлаб баргъан Хуриетни туу санларындан кёзюн айыралмай, ичинден айтды: «Кёрюб болмай эсе да, бу тиширыусуз джашаяллыкъ тюлме. Не да этиб, аны кесиме кьайтарыргъа керекме».

26

Хуриет юйге кьайытханында, кьайгъылы болуб тургъан Сапият, кёлюн басалмай, ары-бери бара тура эди.

– Сапият, комендантха кёлюме келгенни айтханма. Бир бирибизни кьоркьутургъа кюрешдик, алай а, ким биледи, ол Кьуртлуну не оноу этерин – юйюбюзню, джерчиклеибизни да сыйырыб, биягъы тыгъырыкъ-

лагъамы урур, огъесе, алай этиб, бизни кесине ёчюкдюрюрге базмазмы, билмейме. Дагъыда, джолда келе, ажымсыз ангыладым – Кюрдамир бла, бетим джетиб, бирге джашаяллыкъ тюлме.

– Тохта, тохта, Кюрдамир бир келсин да, анга кёре оноу этилир. Ол бир келсин.

Бир ыйыкъны комендант кёрюнмей турду. Эки-юч кере Хуриет Парисбийге юй тюбюн джарашдырыргъа, болушургъа барды. Алай а ол мамматлыкъ бошалычусуча бошала турду – джашны къой, Хуриетни джюреги да илешген эди анга.

– Билемисе, Хуриет, юйню эки башха эшиги боллукъду – эки юйдеги джашарча эте турама. Бир джанында – анам бла эгечлерим, бир джанында да сен бла мен джашарыкъбыз.

– Да, хоу, ананг бек къууанныкъды бу хапаргъа.

– Джюрек кишиге да бойсунмайды. Оноубузну кишиге да джет-дирик тюлбюз.

Хуриет эрини келлигин айта тебреб, Парисбий аны кесине къысханьнда, айтырын айталмай къалды.

Парисбийни джылыуу юсюнден кетмегенлей, юйюне келгенинде, арбазда комендантха тюртюлдю.

– Сёлешир зат барды. Бетден-бетге. Отоугъа барайыкъ да...

– Отоугъа энди барлыкъ тюлме.

– Алай эсе, къонакъ юйге, бригадирни ийиси къалгъанды демей эсенг.

Къонакъ юйге кирир-кирмез, айтырынгы айт деб тохтады Хуриет.

– Бюгюн, билесе, халкъла аралы Тиширыу кюндю. Алгъышлайма, саугъа орнуна бир иги оноум барды сени къарачайлыларынгы барына да. Алай а эм алгъа айтыргъа излегим: бир ыйыкъны не кюрешдим эсем да, сен эсимден кетмейсе. Мени сенге керти да суймеклигим барды. Тохта, бёлме, сен мени тос къатыным, зат да тюл, неяхлы юй бийчемсе. Сенсиз манга джашау джюкъду. Кел, алгъынча джашаб турайыкъ. Керек эсе, кесиме табсыз боллукъ эсе да, кърал джаны бла, къагъытда да эркъатын болайыкъ.

– Саугъанг а неди къарачайлылагъа? – деб сорду Хуриет.

– Бюгюн малкъар халкъны да, сизнича джыйыб, мал вагонлагъа ургъандыла. Ала да бу джуртлагъа келе турадыла. Чеченлиле уа бюгюнтамбла дегенча къуюллукъдула былайлагъа.

– Бумуду саугъанг бизге? – кесин кючден тыйды Хуриет.

– Огъай. Чеченнге, Малкъаргъа да бизни колхозда да джер-орун керекди. Бу сиз джашагъан тыгъырыкълагъа аладан да талай юйдеги алмай мадар джюкъду. Аны себебли, былайда джашаргъа излемеген кесине терк юй ишлерге керекди. Мен колхоз тамадала бла келишгенме – ол эски ферманы агъачы аз эсе да, тюб хунасы сизге джарарыкъды. Чиримеген агъачларын да джаратырсыз. Сени юйюнг барды. Къалгъан юч юйдеги бир-эки ыйыкъны ичинде, бир биригизге болуша, межам этиб, ичине кирирча болургъа керексиз. Колхозда таш ташыргъа ат-арба берир. Не джаны бла да болушлукъ болурча этерикме. Джерге салыргъа гардош урлукъ да берликди колхоз. Джангыз...

- Джангыз?
- Хуриет, сен мени бла джашаргъа керексе.
- Огъай десем а?
- Огъай десенг, къалгъанла юйсюз къаллыкъдыла, биягъы тыгъы-рыкълада джангы келгенле бла дауур-суйюр эте, къатышыб джашарыкъдыла.
- Эрим келе айланганын айтхан эдим да сенге.
- Сен эринг бла джашарыкъ тюлсе. Мени бла джашагъандан сора эринг да унарыкъ тюлдю сени бла джашаргъа.
- Аны оноуу сенге джетмейди. Алай болса да, сагъыш этерме. Ферманы чачыб, ташын-агъачын къачан ташыб башларгъа боллукъду?
- Тамбла. Колхоз эртден бла эртде талай арба иерча этерме.
- Алай эсе, – деб, Хуриет кете башлады.
- Комендант, аны джолун кесе, аллында тобукъланды да, бутларындан къучакъланды.
- Сенсиз манга джашау керек тюлдю, Хуриет.

27

Эки ыйыкъны ичинде юч къарачай юйюр да, Хуриетни юйюню тенглигинде, бирер юй къураб, ичине кирирча болдула. Таш хунала этиб, юй тюблени барын джарашдыргъан а Парисбий болду. Къалгъан ишлеге башчылыкъ эте, юйлени къабыргъалары сюелиб, башлары джабылды. Материал бла колхоз уллу болушлукъ этди. 1944 джылны ахырына юйлени битдирген къой, бирер бау да сюеб, таб бирер ийнек, экишер-ючюшер къойчукъ да къурадыла къарачай юйюрге. 1945 джылны ноябрине уа – джуртларындан сюрюлгенлерине 2 джыл толургъа – юйлю, маллы, бачхалы да болуб, къыйналмай джашарча болдула. Ол кёзюуге уа къарачай халкъны джарымы ачдан, сууукъдан, тюрлю-тюрлю аурууладан къырылгъан эди – ол санны ичинде 22 минг акъылбалыкъ болмагъан сабий да.

Былайда төрт къарачай юйдегиден киши ёлмей, бары да юйлюкюнлю болуб къалгъанлары (алай айтыргъа боллукъ эсе) Хуриетни кюнчонденди. Ёзге, адам дегенинг тюрлюдю – «Комендантны тос къатыны» деген сёз Хуриетге джабышханлай къалды. Алай болса да, Хуриет бетин къалын этиб, комендантны да, бригадирни да кёб керекли ишге болушдурду. Кесин да алгъа бригадир Асылбайгъа болушчу этдиле, ол ауругъанында уа, аны орнуна бригадир болду. Алайгъа сюрюлюб келиб, къуш тюгюнлей чачылгъан чечен-ингуш, малкъар юйдегилеге Хуриетни къаллай бир джарагъанын айтыб айталмайдыла.

Хау, къууанч бла бушуу аякълашыб келедиле. Къууанч да, къайгъы да Хуриетни эри Сибирьде агъач кесген джеринден 1946 джыл джаз башындан юйюрюне къайытханы бла байламлыды.

28

Азыб, бек субай болса да, Кюрдамир алгъыннгы Кюрдамир эди. Юйге сабийледен башха киши болмагъан заманда келиб къалыб, барын да эркин къучакъланды, эркелетди. Гитче Гинджичик атасын танымай, бираз тартынды – алай уллуланы ызындан ол да къолчукъларын узатыб,

атасыны кююнуна ёрледи. Талай джылны бир бирин кёрмей тургъанла, бир бирине жангыдан юрене башладыла. Была да ийнакь кьучакь бола тургъанлай, эшикден Сапийт бла Хуриет кирдиле да, сын кьатдыла. Кюрдамир ёрге турду, аллына атлаб кьайын анасыны кьолун тутуб, салмашды. Хуриетге уа эс да бурмады.

– Барыгъыз, бираз ойнагъыз, атагъыз арыб келгенди. Сиз анга джукь ашата да билген болмазсыз,– деб, Сапийт сабийлени арбазгъа чыгъарды.

– Къалайса, Кюрдамир, джараларынг сау болгъанмыдыла, кьыйнаймыдыла?

– Сапийт, мени кьыйнагъан былайда бола тургъан ишледиле. Мени башымы бедишликге нек кьойгъансыз? Буду эм уллу кьыйынлыгъым мени.

– Тохта, сен бери джетгинчи, кир таурухланы санга ким айтхан болур.

– Табылгъандыла айтырыкъла, комендант да джазгъанды ишни болушун.

– Бизни кьаныбызны ичиб тургъан комендантха ийнанырдан алгъа, бизге тынгыла. «Джигитча сермешиб ёлгенди» – быллай кьагъытны алгъан эдик сени юсюнгден. Бу кёчгюнчюлюк-сюргюн болмаса, бу учузлукь бизни халкъгъа, бизге да джетмез эди. Хуриет комендантха эрге чыкъмаса, сабийлеринги сау-эсен кёрмезге да болур эдинг. Алай а сени сау болгъанынг билсек, ёлсек-къырылсакь да, сакълар эдик сени.

– Сапийт, кьой, тохта. Сууабымдан, гюнахымдан кьайсы дженгерин Аллахды билген. Терслик – балтада да, сабда да. Бизни бери сюрген кърал да, бизни ёлюм базманнга миннгенибиз бла хайырланган комендант да терсдиле. Алай а мени кесимде да барды терслик. Кюрдамир кеси къалай оноу этсе, алай болсун иш.

– Мен сизге оноууму айтырма, алгъа комендантха тюбоб келейим да,– Кюрдамир ёрге турду.

– Мени да барды анга тюберим. Джаяу баргъан узакьды, хазыр атарба барды, терк джетдирейим. Сен комендант бла сёзюнгю бошасанг, мен алай кирirme, – деб, Хуриет да юйден чыкъды.

Сапийт не кюеуюн, не кьызын тыйыб кюрешмеди. «Джолда бетденбетге бир сёлешиб, араны бир джумшатыр эселе уа»,– деб, келди кёлюне. Болурну билсе, башха тюрлю оноу этер эди. Алай а анга тынгылармы эдиле?

29

– Сен джумушунг бла комендантха менден сора кирirse,– деб, Кюрдамир, эшиклени тюртюб, Кьуртлуну кабинетине кирди.

Хуриет, не этерге да билмей, арбазда атыны тегерегине айланады. Кабинетден эркиши ауазла бегирек чыгъа башлагъанларында, сескекли болду. Герох атылгъан таууш чыкъгъанында уа, мыллыгын юйню ичине атды. Не кёрдю?

Кюрдамир юй тюбюне джыгъылыб, кьаны бара, комендант да юйню мюйюшюне таяныб, кьолунда героху бла.

– Сени эринг мени ёлтюрюрге излеген эди, герохну сампалындан басаргъа керек болдум.

Хуриет терк огъуна Кюрдамирге болушлукъ этерге изледи. Алай а анга болушур мадар джокъ эди: окъ тюз мангылайындан тийген эди. Дагыда аны башын байларгъа, къанын тыяргъа изледи Хуриет.

– Болур болгъанды, иш бошалды, – деди Къуртлу, герохун да къабына сала.

– Огъай, бошалмагъанды, – деб, Хуриет, ёрге къоба келген комендантны хамхотуна уралгъаныча уруб, ызына аудурду. Къатында экипудлукъ гирни – Къуртлу аны бла санларын ийлей туруучан эди – сермеб алыб, комендантны башын сермеди. Сюек таууш чыкъды. Аны бла тохтаб къалмай, комендантны герохун тартыб алыб, джюрек аузуна тиреб, сампалын басды...

30

Алай бла он джылгъа тутулуб кетди Хуриет. Ёзге аны джокълагъанлай, баргъанлай-келгенлей турду Парисбий. Сабийлерине, Сапиятха да болушханлай, не кереклилерине да къарагъанлай, джарагъанлай айланды. Барындан да сейири – ол къыйын заманлада бир кючлю ёкюлню тутуб, Хуриетни ишине джангыдан къаратды. Хуриет болушхан адамла – малкъар, чечен, ингуш, ол тёрт къарачай юйюр – ачха-бочха къурадыла, ол заманда да ёкюл биле эди кимге не берирге кереклисин.

Юч джылдан юйюне къайытды Хуриет. «Джангы джашау» колхозну хакъсыз адамлары – къарачай, малкъар, чечен, ингуш, кърым татар, итил немис, чууут – бири къалмагъанча хошкелдиге келдиле. Аны бла къалмай, аллай той этдиле – дуняда быладан насыблы халкъ болмаз дер эдинг. Кертисинде уа, 1948-чи джыл Москвада Указ чыгъыб, сюргюннге тюшген халкъла ёмюрге кёчюрюлгенлери айтыла эди анда эмда ол халкъланы адамларын Указ бла шагъырей этиб, къол салдыргъан эдиле. Ёзге ол Указдан сора да, адамла умутларын тас этмеген эдиле. Бары да мыйыкълыны ёлюрюн сакълай эдиле – къралгъа джангы тамада тюшсе, болум тюрленир деб, сагъыш эте эдиле.

* * *

Джашау а тохтаб къалмайды. Сюргюнде да. Сапият кызына джарашдырыб хапар айтды, ол болмагъан юч джылда къалай джашагъанларын.

– Хуриет, ол деу улан болмаса, бек къыйналлыкъ эдик. Къуру бизни тюл, бютеу тёрт къарачай юйге да аталыкъ этиб тургъанды 20 джылы толмагъан Парисбий. Сени хаписден чыгъарыр ючюн, ол этмеген зат къалмагъан эди – ачха джыйыб, ёкюлге тутдуруб, айланыб, адамладан шагъатлыкъла-къагъытла джыйыб, айтыргъа, сени он джылынгы юч джыл этдирген Парисбий болгъанды.

– Билеме, Сапият, билеме. Ёзге бусагъатда башха затды мени сагъышлы этген – Парисбий манга эрге чыкъ деб, эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуб турады.

– Къой, къызчыкъ, болмазлыкъны айтма. Сен андан эм азында 15 джылгъа тамадаса. Сени джети сабийинг. Къой, кесинг да джангылма, джашны да башын чайкъама.

– Да, хоу, Хадижат да манга бек чамланыбды дейдиле. Хоншусу айтхан керти болур, Фердаус алдарыкъ тюлдю.

– Не дейди? – сескекли болду Сапият.

– Мен джашыма джети сабийи болган бир къарт къатынны алдырылык тюлме. Къахме да болса, тос эрин ёлтюрюб, хаписге да тюшсе, аны къыйынлыгындан керти эри Кюрдамир да ёлсе... Огъай, мен сау болуб, ол Хуриетни келин къалай этерме? – дейди.

Сапият чамланды:

– Кёремисе, ол сёлеше билгенин. Унутханмыды, джашын сен къутхаргъанынгы?! Унутханмыды, сен болмасанг, ач азабдан къырыллыкъларын?! Аланы юйлю-джерли этген да сен болгъанынгы унутханмыды?! Парисбий атасына ушаб адам болган болур ансы, анасына тартса... Барыб эки этегин башына бир къаблаб келейим.

– Огъай, Парисбийни джанына тиймейик. Анасы айтханда да барды бир тюзлюк – джаш джашына бир къыз къызны алыргъа излейди ол.

– Мен айтхан да ол эди. Алай а, къызчыкъ, санга ол хылы-мылы сёзлени айтханын мен анга кечаллык тюлме. Джарыла эсе, бир бузулсун. Парисбийни кюеу этерге мен разыма. Былай бла дерт къайтарайым мен анга. Не эталлыгын бир кёрейим.

Хуриет кесин тыялмай кюлген огъуна этди.

– Сапият, Хадижатха ачыу этер ючюн излейсе джашын кюеу этерге сора?

– Джашха мени сёзюм джокъду. Алтын сабийди. Насыбын бузма аллына уруб келген джашны дей эдим. Ёзге анасы алай чарлай эсе, учуз сёзлени да айтыб, бизге бедеш этерге да артха турмай, алай эсе, къоркъган къоркъууна тюбетейик дейме.

Хуриет Сапиятны тыйды. Ёзге ёз анасы энди джукъ айтмазын билгенинде, кесини кёлю да бираз игирек болду.

* * *

Хадижат не бек кюрешди эсе да, Парисбийни тыялмады. Болмагъанында, харам этиб сирелди.

Ол зат да тыймады Парисбийни – Хуриетни кесине юй бийче этгинчи тохтамады. Парисбийге да эки джаш табды Хуриет. Джангыз ол заманда бираз эриди Хадижат, ёзге джашына алгынча уа болалмады – айтханын этмегени джюрегине къатылганлай турду.

1957 джыл а биринчиледен болуб Кавказгъа къайытдыла ол тёрт къарачай юйдеги. Мында да бир элге, бир джерге тюшдюле.

* * *

Тогъуз сабийни ёсдюрюб, барына да баш билим алдыргъандыла Хуриет бла Парисбий.

Сапият, Хадижат, Фердаус, Тотай ауушхандыла. Сабийлери сау-эсендиле, толу юйюрге къураб джашайдыла. Джыл сайын джазгъы кюнлени биринде бары да Хуриетде джыйыладыла. Парисбий къурманлыкъ этиб, сакълаб туруучанды. Азиядача, Кавказда да бу тёрт юйюрюню адамлары бир бирин джокълагъанлай, бир бирине болушханлай турадыла. Бир джыйылыуларында мен да болган эдим. Ала Хуриет бла Парисбийни къалай багъалатханларына кесим шагъатма.

**КЪАЙДА ЭСЕ ДА
ЁМЮРЛЮК КЮН БАРДЫ...**

ЁЛЕ ТУРГЪАН ЮЙ

*Биз Къазахстандан кёчюп келген (1958) жыл Къызген элде
тууарылмай жаланда эки къатлы эки юй тура эди.
Бюгюнлюкде аладан бири къалгъанды.*

Басхан суу шууулдап барады,
ташлы жагъаларын жалай,
бир юй даусуз ёле турады,
жылла боранлары талай.

Анга жауун, аяз да жюкдю.
Болгъанды энди ол гямпик.
Милдеуча такъыйкъа бюртюк да
ауур – къая жаркъа кибик.

Къадар адамларын къайтырча
эталмады журтха, элге...
Бирде эшик, услу къатынча,
къутуруучуду тау желге.

Алындырады ол бирде уа,
дауун буруп шайтан харсха...
Мудах къарайды ингирде уа
толгъан ай юй ичи чарсха.

Аны ёксюз сюрдюн этгенди.
Жангызды эрттеден бери.
Кюлкю да жокъ, сыра да энди
къайнамайды, къууанч бере.

Сабий хайнух, ынна урчукъ
бургъан арбаз къайдады энди?
Аны да ханс эртте кесгенди,
ташла окъун эталмай жукъ.

Кёзлеринде – губу аула.
Ол энди кёрмейди бир жукъ да.
Къайда эртген, къайда таула,
бичен алып келген къартчыкъ да?

Состар таш – юй босагъасы –
къоркъгъан итлей жыйырылгъанды.
Къачып юйге кирлик болгъанды,
юсюн услу мурса басып.

Чёрчек жашчыкъча, суююнчю
алып, жете эди жолчукъ да.
Сынсый къачханды шо олчукъ да –
таякъ тийген юйсюз кючюк.

Басхан суу ашыгъады бек.
Аныча къайтмайды ётген да.
Эски юй осуят этгенди,
Ёле турады къарт кибики.

1975. 2005

***

терек кеси угъай, аты окъун эртте унутулгъан,
шахар орам бла, кёкге жетген
темир-бетон да, мияла да юйлени
арасында учуп бара эди бир гёбелек.

ол, аязда кампет къагъыт кибики,
къанатларын зауукъ-зауукъ къагъа,
учуп бара эди орам башы темир губу аугъа
тюшюп къалама деп сагъаймай, къоркъмай.

олсагъатдан ол мияла шахар,
аны сагъатча къурулгъан адамлары,
хырылдагъан, юрген, къапхан да мешиналары бла бирге
кёкге къарап, сабий салгъан суратча бир жылы,
жарыкъ болуп, толу ышардыла.

жерден сора да кёк, булут, жулдуз
болгъанларын эртте унутханла
къарай элле, жүреклерин ачып.

– кьарачыгъыз!
 – кьарачыгъыз, ары!
 – кьарачыгъыз, майна-майна гёбелекчик!
 – ол сейирге кьарамайса!
 – гёбелекчик!
 – гё-бе-лек-чик! – деп кьычыра,
 тохтап кьарай эди шахар,
 ол насыплы адамлары бла гёбелекге,
 кёзлеринден бёрке кьууанч шауданлары.

– ах, гёбелек! – деп кьууанды бир жаш ана, –
 кьара! кьара! – деп кёргюзте сабийине.
 жашчыгъ а, кьолунда оюн пультун анга буруп,
 аны бла ойнар умут этди.
 алай гёбелекчик анга тынгылардан
 тьююл эди. ол сабийчик сейир
 этди да: – анам, анам, бир кьара,
 гёбелекчик мени бла ойнамайды,
 баям, пультум сыннган болур, – деп жарсыды...

неон отла, рекламала да бош,
 сауут-саба да бошду дуняда –
 гёбелекчик учуп барады шахарда
 кьызчыгъымы ышарыуу кибик.

КЮН БЛА КЕЧЕ

1

Ёлмезланы Дагиб улу Мусса –
 мени атам. Анам а Нафийсат –
 Байдаланы Хажисмайыл кьызы.
 Таулума, Аллахха шукур!
 Алхамду лиллях, муслийманма.
 Атым а Мурадин.

Ёлмезланы Дагиб – мени аппам
 Холам гардан эди, Тотур элден.
 Ол онтогъузунчу ёмюр тауусула,
 Басхан таргъа аууп, анда эфендилик
 этип тургъанды. Эл айтханына кёре,
 шыйыхлыгъы болгъан адам эди,
 кьабырына зияратха жюрюрча.

Ыннам Курданланы Чаныу кьызы
 Кьара бла аппам тогъуз сабий
 апчытмай ёсдюргендиле. Жашла
 быладыла: Маммаш, Мукай, Мусса,

(Хампат комсомолчу болуп, арта
властьха кѡажу тургъанладан эди.
Аны кѡайда, кѡалай тутулгъаны,
кѡалай жоюлгъаны да белгисиз).

Беш атагъа дери билеме мен жаланда:
Мусса, Дагиб, Шауай, Нико, Ахмат...

Мен минг тогъуз жюз кыркъ тогъузунчу,
ачлыкъ, кырал да бир кибик бизни
артыкъ кысхан жыл сюрюнде туугъанма.
Алай мен кесими танып, ангыларгъа
ачлыкъ кетген эди – айран, гыржын да бар.
Жети сабий бола эдик да, бирибиз
анда кългъанды, Танзиля эди аты.
Уллу аналарым Къара, Губуй да
анда тапхандыла кѡабыр юлюшлерин.
Дагиб а, насыбы тутуп, кѡазауатха дери
жашамай, ауушхан эди мында.

2

Мени атам бла анам да сюрюнню,
башха малкърлылача, сынагъандыла толу,
туугъан тауларындан тымсыз аулакългъа
бир хатасыз, бир терсликсиз сибирилип.

Андан туугъанма мен Къазахстанда,
туугъунчу окъуна тутхун-тутмакъ болуп,
туугъан кюнюм, айым да – белгисиз.
Азап ишден да бек кылыкъсызлыкъ,
андан да бег а сыныкълыкъ кыйнай,
кѡайгъылары шо олму эди дейсе аланы.

– Сен чюгюндюр сала туруп туугъанса,
киндигинги Чыныу кесгенди, – дейди
анам. – Ол не кѡп сакългъан эсе да,
эри уа кѡуандырмады кѡайтып.
Башха жашлача, ол да урушда кълды.
Кеси да былтыр ауушханды. Кѡп,
кыйын жашап кетгенди дуниядан.

3

Андан бери мени кече кюннге,
кюн кечеге береди-ѳтдюреди дайым,
заманындан милдеу тенгли да шашмай,
хораз жыйын эртген жырын созуп тарта,

къара жамычылы не акъ жамычылы
 ётгюр мыртазакъла сакълыгъында.

Мен бюгюн да тузакъ кепде турама,
 къолум, бутум да дайым бугъоуда,
 къачар амал а жокъду ахырыда.

Алай жашайма бюгюн да: кече
 мени кюннге береди, кюн а, ёнкючюнча,
 мычытмай къайтарады ызына.
 Да къайры тюшериксе кечеден ёзге?
 Жаланда ёмюрлюк кече къучагъына!
 Алай жашайма туугъанлы бери
 тузакъ болуп, къутулмай не азгъа да
 ол таймай марагъан, бакъгъан кёзден.

Алай а жилтинлейди бир ышаныуум:
 къайда эсе да ёмюрлюк кюн барды.
 (кюн ёмюрлюк нек болмайды, кече
 ёмюрлюгюн биз хакъ билебиз сора?)
 бирде кирген да эталырма деп ары.

* * *

терек къанатлыгъа тансыкъ болады,
 жел – чапыракъгъа,
 толкъун а жагъагъа тансыкъ болады.
 жер – кёкге.
 кырдык гёбелекге тансыкъ болады,
 тейри къылыч – сабийлеге.

чачма кибик бёркюп ура жерден,
 аны ючюн чагъады жаз терек,
 аны ючюн, хау, тилленеди жел да.
 аны ючюн учалла толкъунла,
 учсуз да, къыйырсыз да долуанлада,*
 къанатларын эркин-эркин къагъа,
 аны ючюн жырлайла жауунла,
 къылчыкъларын чала желни бармакълары.
 хар чёп да ма аны ючюн чыгъады,
 жылы жерин – уячыгъын къоюп,
 тейри къылыч да, жылтырай-жана,
 аны ючюн жаяды къанатын.

къыбыла да шималгъа тансыкъ болуп
 андан учуп келелле турнала.

* *Долуан, долай – океан.*

* * *

ташда кызыл гюлчюк –
ташны ышарыуу.
гюл юсюнде къанатларын кыагъа тургъан
гёбелекчиг а неди сора,
о, ким айтсын аны манга?

* * *

Сабий кюлкюню,
урлукънуча,
сепдим да жерге
тейри кыылыч ёсдю.

Сабий бушууну,
урлукънуча,
сепдим да жерге –
чыгъана ёсдю...

Къайда эсе да биягъы
сабий къан тёгюледи,
чууакъ кёкню толтуруп,
ышаргъан тейри кыылычны
саладыла илишаннга.

МУХУР

кёкде сансыз жулдузланы,
санаусуз чыпчыкъланы,
кёкде толлукъ,
толмазлыкъ да умутланы,
булут гыбытлада жауун тамычыланы,
жерде кырдыкны,
юзмезни, къумну,
тенгизледе толкъунланы,
учхурла кётюрген
суу букъусун да санагъандыла эртте.

айны да эртте ёнчелегендиле:
ауурлугъун,
гюрен тёгерегин да.
сатаргъа.

кёмюк къабукъ чачдан 5000 кере жукъады,
адамны эбер * халысында уа –
100 миллиард нейрон.
аламны гюрен кенглигин

---

* Эбер – нерв.

жарыкъны терклиги бла тергесенг –
156 миллиард жыл.
адам алам чегинден ары къарагъанды,
кеси чегинден ары.

хар не да чотха-тергеуге алыннганды:
адамны сагъышы,
умуту, кёз жашы...
телилигин а айтмайма.
аны ёнчелер амал алыкъа жокъду,
болгъан да не хазна этсин.

ненча сабий ачдан ёледи жылгъа?
энтта ненчасы ёллокдю?
ненчасы айланады багуш къазып,
къармап?

бир хыйсап этчигиз:
уруш кереклеге
хар такъыйкъа сайын
2 000 000 доллар къорай эсе,
аллай бир жашау да сыйырылады сабийледен.

тютюнню ауурлугъун ёнчелегенле,
чыпчыкъ тюшлеге киргенле,
сабий бушууун а къалай ёнчелегин?
жалан жерге олтуруп
факъыра тилеген къарт къатынны бла
ауанасын кючден сюйреп баргъан
калак итни бушууларын а?

сабийни къууанчын билебиз:
ол ана къоюну бла бирди,
тейри къылычны къулачы бла бир.

танг аласында
жулдуз жарыкъдан бла
чыкъ тамычыдан туугъан аязчыкъ,
букъ, ансы сени да чотха алырла,
санга да салырла мухур.

* * *

болгъан кибик кёрюнмей,
болургъа
къаяча,
жолча,
чёпча,
элияча!..

таш – ташды,
ол терек тюйюлдю чагъаргъа.
суу – сууду,
учаргъа ол жел тюйюлдю.
алай не таш, не суу
терекме,
                    желме демейди,
суу дайым сууду,
                    таш а – дайым таш.

болгъан кибик кёрюнмей,
болургъа
эрттенча,
                    чыкъча,
                                отча,
  жабалакъча!

терек – терекди,
таш тюйюлдю ёлмезге.
жел – желди,
ол жауун болуп жаумаз.
алай терек, не жел
мен ташма,
                    суума демейди,
терек – терекди,
                    жел а – дайым жел.

болгъан кибик кёрюнмей,
болургъа
толкъунча,
                    къушча,
                                жазча,
  кюн тиекча!*

чакъгъан гюлчюк ариу ийис этеди,
анга учуп жетеди гёбелек.
алай гюлчюк:
– къара, къалай учама! – демейди,
гёбелекчик да айтмайды
ариу ийис этеме деп.

жулдуз кече сайын жомакъ айтады,
жашчыгъ а тынгылайды,
                                сейирге къалып.
не жулдузгъа,
не жашчыкъгъа керек тюйюлдю
кеслеринден ёзге болуп кёрюнюрге.

---

* *Тиек, тиякъ* – луч.

жулдуз – жулдуз,
 жашчыкъ – жашчыкъды дайым:
 турадыла бири – жана,
 бир уа – кьууана.

болгъан кибик кёрюнмей,
 болургъа!

* * *

жаз башы бла бирге
 терекле кьыбыладан къайтадыла.
 къайтадыла да,
 хар бири эски жерине кьонады.

чьпчыкъла уа,
 тереклени сакълап тургъан
 чьпчыкъла уа,
 кюн тиекледен жырлары бла ийирип,
 аламат уяла эшедиле,
 тюплерине
 аязчыкъны кьанатларындан тюшген
 ингил тюкчюклени тёшей.

уялада
 кёмюк топчукладан бла
 танг сарысындан этген гаккычыкълары,
 кюн тиекле тийип,
 ууакъ зынгырдайдыла.
 андан мияла таууш этип башлайдыла
 чыкъгъан балала.

къарачы, къарачы! –
 жангы ай чьпчыкъ уягъа
 бош кьонуп турмайды.
 ма алай чыгъарады ол
 хар жулдуз баланы.

* * *

жаумай сёзлерими жауунлары,
 тейри кьылычлары керилмей,
 кырдыклары кёгермей, танглары
 шыхыр одан кюнле кётюрмей,
 гёбелеклери да учмай талада,
 кёклеринде жулдуз да, кьуш да туумай,
 о, энди мен къалай айталайым
 сабийчикни анасына сьоймеклигин?
 тымсыз булутланы жарсыуларын?

чал къаяны сыр сагъышларын
кюн тиекни чѐп бла сѐлешгенин,
гумулжукну жол жырчыгъын
энди къалай айталайым сизге.
энди къалай айталайым
жюрек къылларымы макъамларын,
зынгырдауукъ шауданланы
къууанчларын да энди?

кюз арты агъачдача къургъакъ
шыхырдайдыла сѐзлерими чапыракълары.
ала бурулуп-бурулуп тюшедиле жерге
окъ тийген жаралы чыпчыкъла кибики.

сѐзлерими бош къалгъан уялары
энди буштукъладан башха туююл.

* * *

Сюйгенме мен да: дуниядан
умут юзюп тургъанма мен да.
Боран желге тѐзген эмен да
кюйюп кетеди шибилядан.

Андан жукъ сормагъыз манга –
тузагъындан кючден чыкъгъанма.
Къысыр ташны сютюн сыкъгъанма,
кючюм а жетмеди анга.

Аны татлы азабында
кюеме деп, кесеу болгъанма.
Ётгюр, чѐрчек къама къында,
унутулгъанча, бек талгъанма.

Къуртха ай ышармыш тие,
шашхан эдим шо мен тели да.
Алай ачымайды кели да,
кеси кесин ачы тие.

Кѐзбау сѐзге да, сюзюлген
кѐзге да алданып кюйгенме.
Алай бютюнда бек суйгенме
бютюнда бек шашханма мен.

Агъач башы – сюзюк туман.
Ай биягъы хыйны этеди.
Эрттеди, хау, манга эрттеди
Тюнгюлюрге умутумдан.

КЪАМА

*Славлю меч, который правду
Из оков освобождает.*

Й. Йованович-Змай

Мен махтайма къаманы,
Терсликни къыя эсе.
Бек махтайма мен аны,
душманны тыя эсе.

Налатым болсун анга,
Тюзлюкню жоя эсе!
Жол ташын бояп къаннга,
межгитни оя эсе!

Мен махтайма къаманы,
саууту эсе эрни.
Элия урсун аны
къолунда эсе серни.

Тау жерибизге даулу
душманны къаны тама,
жашасын батыр таулу
ишлеген азат къама!

* * *

Сен мени балдан татлы
эринличигим, къалай
ариучукъса, къууатлы
сыфатынг – толгъан айлай.

Сюйюмлюдю хар затынг.
Ким да сукъланыр санга!
Бир ариуду да атынг,
мен макъам салдым анга.

Атынгы жулдуз жыры
аламатды бир даусуз...
Жанымы алтын журу,
кетме, этме жашаусуз.

Холамлы къызчыкъланы
ариулукъ юлюшлери
кесинге жетип, аны
сен кирден тутдунг кери.

Бюгече жарыкъды ай.
Ол бир сакъды ишине.
Сюймеклик менича бай
этмегенди кишини!

Юзюлмез жүрек жырым,
жаным, юшютмез да буз.
Маралым, алтын журум,
кетме, этме насыпсыз.

КЕЧИКГЕН СЮЙМЕКЛИК

Узбек жыр

Арабызда жылла аулагъы,
сел болмайды, жаным, кюйгеним.
Сен бир ариу туудунг таулагъа,
суйгеним, кечикген суйгеним.

Сен ариуса, жетмезча багъа.
Атынгы жазгъанма дууагъа.
Мен эрттеми туудум дунягъа,
суйгеним, кечикген суйгеним?

Дунияда кьууанч, бушуу да бар.
Сенсиз манга жер да, кёк да тар.
Аллах бизге этмезми кьадар,
сьюгеним, кечикген сьюгеним,

Сен кёкден эннген кьызмы эдинг,
мен излеген жангызмы эдинг,

кьолум жетмез жулдузму эдинг,
сьюгеним, кечикген сьюгеним.

Татымайды бу дуня сенсиз,
жаным, мен сени суюдном кемсиз,
жокьду амалым, жаша менсиз,
сьюгеним, кечикген сьюгеним.

АХМАТЛАНЫ ЛЕУАН ИШЛЕГЕН СУРАТХА КЪАРАЙ

Гёген алып, суугъа бараса сен.

Жылы аязчыкьны кёксюл толкьунлары,
ариу санларынгы суратларын ишлей,
толкьун-толкьун ургъанларын кёрюп турама.

Женгил жыйрыкьчыгьынг, губу аугъа тюшген
гёбелекчикча, кьагьылады аязда, учуп кеталмай.

Суугъа бараса, инбашчыгьынга алып
кюн кьакьгъан кюмюш гёгенинги.

Къанкъаз жюзген кибикди жюрюшюнг.

Жюрегингден ургъан тейри жарыкь
кьууат бере, кьууанч жая элге-журтка,
алай бараса сен гёген алып суугъа.

Сейир ариуса да, аны сёзге сыйындырып
онг жокьду, жаным. Ай да, кюн да бош
багьыр шайгъа ушап кьаладыла сен ышарсанг, кюлсенг.

Кече чууакь кёкню сырыча, тасхасыча,
алай тартаса кесинге мени.
Чыракьса сен. Кюйюп кьаллыкь гёбелекчиг а мен.
Алай тартыныргъа ахырда жокьду энди кьарыуум.
Тартынныгьым да келмейди, угъай!

Гёген алып, суугъа бараса сен.

САЛАМ АЛЕЙКУМ!

Мен бюгюн да узакь-узакьладан кьайтып келеме.

Малкьар таула, душман аллын тыйгъан
батыр нартлача, бир базгьын, таукел кьарап

турасыз биягъы ёмюрлени чарслы теренинден.
Бирде уа нарт къартла кенгеш къургъан кибик
сабыр, терен да оюмлусуз сиз.

Кавказ таула, сизни уланларынгбыз, тау улуларынг!
Нарт Сосурукъча, таш урлугъунданбыз, хау!
нарт Ёрюзмек кибик, жулдуз урлугъундан!

Таш – саныбыз,
жулдуз а – жаныбыз.
Къатыбыз ташча биз,
жулдузча жумушакъ!

Кавказ таула, сиз къуш бийиклигин,
сиз таш тёзюмлюгюн берген малкъар таула,
эрттен сайын сизге къагъады кюн да биринчи,
тансыкълыгъын алалмай,
бир мудах батады ингирде уа ол.

Мен бюгюн да узакъ-узакъладан
сизге къайтып келеме,
сынжыр бугъоуланы юзюп къачып келгенча.
Кёремисиз!
Тансыкълыгъым сыйынмай кёлуме,
тейри къылыч болуп къалкъа турады бийикде!

Салам алейкум, тауларым,
Малкъар таула!

* * *

Жашаууму, къама тотнуча,
къырып, барама къаяда...
Сен жокъ эсенг да дуняда,
мен жаратырма, таш отнуча.

Айны сырлы тюшлеринде
тылпыу эсенг да, жан салырма,
амал табып, анда къалырма,
алып къачарча бир кюнде.

Шо ай да, жер да юсюнде
табалмасам, гюлчюк чыкъныча,
терек бутакъ чыпчыкъчыкъныча,
мен жаратырма бир кюнде.

Аршны жулдуз аулагъында
тейри эшиклени ачарма,
ат боюнуна алып къачарма
сени, табарма да анда.

Сен жокъ эсенг да жашауда,
кюн жанкъознуча жаратырма.
тамашагъача къаратырма,
сенича жокъду деп тауда!

Алай сен барса. Жарсыугъа,
сен насыпха эсенг да - барса...
Сен бюгюн жангыдан тууарса,
тилерме да черек суугъа.

СЮЕЛЕДИ ТАЛЧЫКЪ КИРИШДЕ

О, алыкъя узакъды тангнга!
Танг аллы шумалакъ къарангы
бютюнда таула ичинде
къоркъуулуду, жүрек элгенирча.

Зынгырдайды хауа да, темирча,
жаз аллы балдыражюз къыртчинде.

Танг кеси уа алай алааматды –
тамашады жарыкъ туугъаны.
Жаз башы да сейирди, аны
жылыуу, жарыгъы да къууатды.

Жиргенчли къурт жемиш терекге –
заранлы: чапыракъ къоймай ашайды.
Бурулса уа ол, гёбелекге
артыкъ сөйдюмлюлле жаз, жай да.

О, алыкъя узакъды тангнга!
Жарыкъ ючюннге кюрешде,
сюеледи талчыкъ киришде,
атласа – кетерикди ыранга.

Танг аллы шумалакъ къарангы,
талчыкъны чыкъма къойчу тангнга,
чыкъма къойчу тангнга!

АМО! АДЫХАМНЫ ЧАКЪЫРЫГЪЫЗ

Жашау дегенинг – айырыуду, сайлауду, сакълауду, термилиуду. Шёндю туугъан сабий окъуна ата-анасын айырады, башхаладан энчи кёрюп. Жууукъларын сайлагъан, не билейим, келинликни, киеулюкню энчилеген а, баям, артдаракъ боллукъ жумушладыла. Алай бу ишни тамамлар заман жетгени бла ар-мау болуп, абызырап, уялып, жунчуп, аман кюн башыбызгъа келип кьалды...

Адыхам да хайт деген заманында юйдегили болур кезиунюнде къызара эди тиширыуну къатына жанласа, тили да тутулургъа азчыкъ къалып. Аллай аман кюнюне аскерге кетгинчи къала тургъанды. Андан къайтханлы, эки жылны тиширыулагъа ариу айтыргъа юйретип турмагъан эселе, муну суюгенле хар эл сайын да бардыла. Аланы хар бирине сайын тюбеп къайтхан алай тынч иш туююдю. Ол себепден, жашны кыйнамазча, Адыхамны излеп, телефон бла аны кьоншусуна сёлешген тиширыула кёпдюле. Кьоншудагъы Сюдюмхан Адыхамны терезелери таба бахчадан кычырып, бу «къамамагъанны» телефоннга аз чакъырмагъанды.

– Адыхам, кьор болайым, бу гажайланы айтханларын эте, намазымы заманында башлайлмай кьалгъанма, – деди Сюдюмхан, кьумгъанын абидез аллыкъ суу бла толтура. – Дарина, Амийна..., огъесе Зарина эсе да, ангылайлмайма бу чечек аллыкъланы. Тохта, келин болуп былайгъа бири бир келсин, ол заманда кёрюр кюнюн. Къыз башлары бла жашны телефоннга чакъырта тургъанла, айхай да, жунчуп кьалмазла келин болгъанларындан сора да...

– Кьоркъма, Сюдюмхан, сени кёлюнгю алалмагъан, санга иги болалмагъан мында да кёп чыдамаз, – деди Адыхам, ышара, кьоншусун бир кьолу бла кьучакълай. – Сюдюмхан, ол суюмеклик ийнарларынгдан айтсанг а, кьуру манга тырман этип турмай.

– Айтайым, аланы уа кеси аллыма жырлай да айланыучума. Шёндюгюлечамы сунаса ол замандагъы къызланы. Ийнар эте, жыр айта да билгендиле. – Абадан тиширыу, тамагъын ариулагъанча этип, бир ариу макъам бла кеси жарашдыргъан жырны башлады.

*Кюн тийип келе турады, алан,
Юйюбюз арты туманнга.
Эки дуниямы бир этер кибик,
Не кёрюнгенди бу манга?*

*Тюбюндеги тор атынг, алан,
Иничкеден, айыл тыймайды.
Атынга тийсин атла талауу,
Кесинге кэзюм кыймайды.
Юсюндеги да кёк кёлек, алан,
Сен аялугъа киерик.
Ой, башха кызыны аласа дейле,
Жашла талауу тиерик!*

– Сен, начас, ариу айтхан кибик этип, алдай болурса бу телефон бла ишлеучюлени барысын да. Суюдюмхан ол сёзлени айтып, кёчюп келгенде ишленген саман юйюне исламны беш фарызындан бирин толтурургъа ашыгышылы кирип кетди.

Намаз эте тургъан тиширыу ангыламагъан бир зат барды. «Кызыны жюз жаш тилер да, бири алыр», деген нарт сёз, Аллах бирди, энди уа: «Минг кыыз сёлешир да, жаш бирин алыр», деген айтымгъа тюрленгенчады. Бу сотовый телефонла бла хайырланып башлагъанлы уа Адыхамны кече арасында да чакъыртадыла.

– Бабулечка, саулукъчукъ какды, хайт деп турамысыз? Къоншугъузну телефоннга чакъырсагъыз эди,– деп, болгъанны ариуун айтып, жумушларын этдирип къоядыла бу талау тиерикчикле.

Къарт къатын бек ышанады ол келлик кыыз амалсыз кюнюнде жараргыына. Айтханларын этип тургъаны да аны ючюндю. Кеси юйюрлюк насып сынамагъанды. Керекми эди намыс ючюн аллай бир талашыргъа?

Айып эт, ол кече арасында сёлешгенле юйде къалсала! Жараймыды асыры ёхтем болургъа да. Бу ишни юсюнде ата, ана чырмау да этмезге керекдиле. Алгъын къалын, къара да болуучу эшмелерин заман жукъартхан, агъартхан тиширыу, атасы аны тилей келген жашланы юркютюп тургъанына тёзалмай, тепсиге аш салгъынчы, чий, бишген, чириген алмаланы тизип къойду.

– Атасы огъурсуз къарамы бла кызыны ол этгенине бюсюремегенин ангылатды. Суюдюмхан да, абызырап къалмай, былай деди:

– Бу юч алмадан къайсысын айыраса, суююп ашарыгъынгы алчы.

Ол бишген алманы алып, бир къапханлай:

«Атам, тиширыуну къадары да бу алманычады, кесинг чиригенин неда бишмегенин бир да сайламадынг»,– дейди.

Андан сора атасы кызын тилей келгенлеге тыйгыч болмады. Башхала уа биринчи суюгенингча туююлдюле да, сора заманны да оза баргъан бир тёреси болуучуду.

Суюдюмхан суюген жаш а урушдан къайтмай къалды. Аны ызындан а кёчгюнчюлюкде узбекли, татарлы, къазахлы жашла да тилеген эдиле чырайлы кызыны. Кызыны кеси миллетине суюмеклиги асыры уллу эди ансы...

Биягы телефон зынгырдады:

– Не ишлейсиз, бабулечка? Сизни кыйнаркъа да суюмей эдим, Адыхамны телефоннга чакъырчыгъыз... Пожалуйста!

Бу ариу сёзлюню бегирек жаратады Суюдюмхан Адыхамны кызыларындан барысындан да. Бу кыыз сёлешсе, жумушну ыразы болуп этер.

«Келинлик селешеди»,- десе, Адыхам сёз кыйсыны юсюнден баргъанын ангылап къояды, къалгъанланы атлары уа «къамамагъанладыла».

– Жашыбызгъа тапсыз затла жаншап, жанын кыйнасагъыз, бетигизни жыртып алырма сиз секиртмелени. Телефоннга уа бусагъат чакъырайым,– деп, Сюдюмхан бу ишге кесини кёз къарамын ачыкъ айтыр.

Тейри, Сюдюмхан бюсюремеген кызы кьоншуда хазна келин болалсын. Нек дегенде, Адыхам гитчелигинден да Сюдюмханны жашыча ёсенди.

Жаш кьоншусуна не жашырынлыкларын да ышанычуду. Аны излеп селешичю тиширыуланы атларын, кыйсы элледен болгъанларын, хар бирини кылыгъын Сюдюмхан жашдан иги билгени аны ючюндю. Энди «бабулечка» деп, аны къубултуп селешичю кызы кьоншуда келин болгъанын кёрсе, андан сора ёлсе да, кыйгъырмайды. Аллах сакъласын, ол кесича бу дуняда жан болмагъан сунуп тургъанладан бири тюшгенден.

Биягъы телефон зынгырдады. Сюдюмхан, телевизор бла кёргозте тургъан сериалдан бёлюнюрге тюшгенини ачыуун да эте: «Алло, кимсе, бу кеч заманда кыйры селешесе?»– дегенлей, ол сюйючю кызыны ауазын эшитип, былай этгенине уялды.

– Бабулечка, мен сизге тансыкъдан селешеме. Бек сюйюп тынгылаучума сиз айтхан сёзлеге. Дуняда жашарыгъынг келеди, жүрегинг жарыйды, бабулечкам айтхан затланы эшитсем,– кызыны бу сёзлеринден сора къарт къатын этеги бла кёзлеринден чыкъгъан жилимукъларын сыйпайды.

– Кызым, къор болайым, кьоншучугъум болсанг, ушакъ этер заман табарбыз. Энди келечи болуп кесим бармай эсем, эрикгенме Адыхамны телефоннга чакъырып тургъандан. Ансы бир къамамагъанла излейдиле да, алдарла да къоярла, сиз былай тынгылап турсагъыз...

Кёп да бармай, телефон бла селешичюледен Сюдюмхан кеси айыргъан келинликни да келтирип, жарагъан той этдиле. Анда, бу ишни къурагъан кьоншу къатыннга ыразылыкларын билдире, алгъыш этгенле да кёп эдиле.

Жангы келинчик арбаз сыйпаргъа энди чыгъа тебирегенлей, биягъы телефон зынгырдап башлады:

– Кызыла, Адыхам юйдегили болгъанды, къюгъуз бери селешип турууугъузну. Андан эсе, номерлерин берейим да, телефонугъузну Адамейлары таба буругъуз, аны беш жашы бирча жетип турадыла. Аллах хакъына, бек иги жашладыла. Хайдагъыз, насыплы болугъуз, этген иги муратларыгъыз толсунла!

– Бабулечка, келчигиз, хычинле этгенме, сиз да бир аууз тийиригиз, – келинчикни алай этгени асыры хычыуун кёрюннгенден, Сюдюмханны кьоншуларына жетгинчи, айтхан алгъышларындан бири окъуна толса, жангы къуралгъан юйюк юлгюге айтыллыгъы даулашсызды.

– Ой, сени ёсдюрген ата-ана узакъ ёмюрлю болсунла, кесчигинг да тукъум-жукъ бола жашагъын! Адыхамчыгъымы уа насыбы тутхан кёреме. – Сюдюмхан, иги сыйланып, ариу сёзлерин да аямай, юйюне

кече белинде кыйтыр. – Къор болайым бу телефонланы къурагъаннга, ансыз быллай адепли келинни къоншубузгъа хазна табалыр эдик. Бу тап келинчик тийребизге окъуна къууат салгъанды. – Тойдан сора тёрт ай ётгенликге, Суюдмоханны къууанчы бир да азаймайды. Адыхамны насыбы аны да насыплы этгенди.

ТЕНГЛИК БОЛСА, КЪАРЫНДАШЛЫКЪ ДА БАР

Къарындаш, къалайса, деген сёзлени тауча айтмагъан жокъчады. Ахмат таш кесип, агъачны жарып, къангаланы сатып башлагъынчы, мал тутуп, эт, акъ да аслам болгъунчу туугъан къарындашлары эки эдиле. Тоба-тоба, ала энди да саудула. Ахматха жарты фабрикатланы алыргъа келгенле сегиз эр киши бла беш тиширыудула. Аладан бири къалмай бу ишлерге жаратылып къалгъан таулугъа: «Къарындашым! Къарындашчыгъым! Братишка», – деп келедиле. Ариу айтып, бу харипни ташын, къангасын, этин, бишлагъын да учуз багъасына алып кетедиле. Атасы, жаннетли боллукъ, асыры эртте ёлюп къалгъанды ансы, быллай бир сабийи болгъанына бек сейир этер эди. Бютюнда не сыфатлары бла, не къылыклары бла мынга ушамагъанларын кёрсе, аналарын бек махтар эди. Айтыр сантын тамбла эшитдирирме дегенледен туююл эди. Аны антлы тенги Таусолтан Ахматха этилген артыкълыкны къоншуда кёрюп тургъанды, тёзген да кёп этгенди.

Кезиуло къарындашларындан бири Мухаб, паркет цехине Ахматдан чынар къангала алыргъа келип: «Салам алейкум, къарындаш, къалайды жашауунг?» – дегенлей, Таусолтан кирип къалды.

– Мухаб, сен ишчи, адет-намыс билген жашса. Атанг тенгли кишиме, ол затынга бек ыразыма, – деди къоншуда жашагъанладан жыл саны бла бек тамата Таусолтан. – Алай бу къарындаш деп тургъанынгы жаратмайма. Бусагъат ангълатайым алай нек айтханымы да. Бир атадан бла бир анадан тууп Ахматны эки, сени да аллай бир къарындашынг барды. Алаймыды?..

– Хау, акъсакъал, – деди Мухаб.

– Бир республикада жашап, эки юйюрню жашлары аталарыгъыздан къалгъан жерледе юйле салып жашайсыз. Кёп жылланы саулукълу жашагъыз, ол затыгъызгъа да ыразыма. Экигиз жашагъан элле Нальчикден бир кибик узакълыкдадыла. Ахмат къарындашлары бла тар арбазда жашау этерге кюрешеди, сен а, къабакъ эшиклерингден киргенлей, машинанг бла бурулуп чыгъаллыкъса. Ол алай нек болгъаныны сагъышын этгенмисе?

– Таусолтан, ол затха эс бурмагъанма. Мухаб бу огъурлу къарт таба соруулу къарады.

– Чурукъну тарлыгъын аякъ сынайды, – деп, Таусолтан бир кесекге сагъышха къалды. – Сиз тёлуде не терслик! Сени атанга къыркъ, Ахматны атасына жетгени уа он сотка болгъанды. Алайды да, къарындаш дерден алгъа бу затны юсюнден сагъыш этигиз. Къарындашлыкъ тенглик болгъан жерде болады.

Таусолтан, алай айтып, гулоч таягына таяна, ауур атлап кетгенде, Ахмат бла Мухаб, жукъ айталмай, аны ызындан къарап кьалдыла.

– Къарындашчыкъларым, къалайсыз, ишигизни тап бардырамысыз? – деп эриклеучюдю Таусолтан, къабартылы эм малкърлы тенглени бирге кърсе.

Таусолтан шахарда болуп, анга атабыз деселе, бюсюремеучюдю.

– Алан, мен сени анангы танымайма, не атам деп тураса? – деди Прохладнаны базарында кьойларына мал аш ала тургъан жерде анга сөлешген сары шинли жашха.

АЛАЙ ХАЖИ БОЛГЪУН!

– Юй кёллю тьойюлсе, кьуру маллагъа къарагъандан сора бир зат кьайгылы болмагъанына сейир этгенлей жашайма, – дейди Халиймат.

– Кересё, Арсен кьоншубуз кьаллай ариу кьабакъ эшикле орнатханды, Ханьуну юйюне да къара, темир терезеле салгъанлы, ичине евро-ремонт этдиргенли ол аман гытычыгыны ичине музейдеча, тегерегине къарай, ма алай киресе. Сейфун да юй башын темир кьошун бла жапханлы нечик тизгинли болдула. Сора бурууну тегерегин таш хуна къалап, таулула уа былай жашайдыла дерча этгенди.

Бу арбазгъа иелик этип башлагъынчы, Малкърда жашагъаны эсине тьошюп, Халиймат былай кьошду:

– Сенича зюрекзаргъа ацыуланмай, цамланмай не этейим, бу бош кьаллыкъ газетге забышып кьалгъанса, ары аралып турсанг, юйюнге ахцала зауарыкьца.

– Ай, юйюнг кьурусун, муну жаза тургъанны, андан сора акьылынг жокъ эсе. Эшитемисе, кьатын, кьырал учреждениялада ишлеген тиширыула мындан ары жаулукъларыгъызны тешериксиз, аласыз школда устазлыкъ этиуден кьурулай къала тураса. Аны ызы бла негизни тешдирлик болурла ансы. Болгъанларын ачып айланганланы кийиндирги эдигиз, таулу газетде жазып тешиндирмесегиз, ачар керекли кьалгъандыла бутлары бла ёшюнлерин...

– Эй, кьан заусун дегин, энди туудукъланы юйдегили эте тургъанда, акъ кекеллерими ацып айланырыкьма, – деди Халиймат, кишисине тырман этгенин кьоюп.

– Киши, аллай акьылсызла зазгъан затлагъа зарсыма. Бир кърсюн, ол акьыл юйретирге кюрешген цомпалымы башымдан тешип. Солтан ёлмесин, бетин зыртып, кьолуна берирме. Огъесе уа, занынгы Аллах алсын, кьайын кьызланы асламысы ол школда ишлейдиле. Аланы алларына заланбаш болуп баргъынчы заша дер эдим, газетде ёлгенди деп кьайгы сёзюнг цыгъарыкьды да, анга зарсыйма.

– Тфу, анасын аллыкъ!...

– Энди уа не кьан зауду?

– Атцы бу бош кьаллыкъ газетни бир занына, зюрек ауруулу болгъунцу. – Халиймат эри ючюн кёллю бла кьайгы этгенин билдирип кьойду.

– 16-чы жылда сабий тапханлагъа ахча бериуню тыядыла дейдиле.
– Тыйсала тыйсынла. Таза меница сегиз сабий табып ёсдюредиле, – деди Халиймат, тепсиге ингир ушхууруну сала.

– Эй киши, бу болмацы, зарамагъан орам хапарланы окъугъанынгы кьойцу, андан эсе бир чай ицейик. Тишириу кьозлагъан этеди деп ахца берген адетни да кьайдан цыгъардыла эсе да. Тыйсала тыйсынла. Эки кере кюцсюннгенликге, не ахца берир кереги барды, андан эсе бизни пенсияцыгъыбызгъа кьошсунла. Ёсюп келген сабийцикле да аны бла зашайдыла.

– Сора бизге не хайыр, Прохладна районда тонгузла тутхан фермала ачылгъанындан, – Халийматны эри Даут окъугъанын кьоюп, газетни бир жанына салып, кёзлюклерин тешди.

– Иги эди ол харам хайыуанланы атларын айтып ашаргъа олтургъанынг. Энди ол газетле юлешиую Цоппах бир келсин, «засылыгъыз» дегенни айтып. Солтан ёлмесин, мени кёрсе, кьацыф айланьрца этерме. Къан зауарыкъла, сора заулугъуму тешдирликдиле! Не хадагъады бу, ингир сайын болмацы хапарла бла бу кишини, мени да башларыбызны суугъа атарца этип.

– Къатын, юй, кьырал да кёллю болгъанланы кёрдюнг да, аллайла бири кьалмай газетде ишлегенлерин а хар ингир сайын да ангылатхан болурма. Тьрманынгы кьоймасанг, жангьдан къатын алып, жангьдан туугъан сабийле ючюн ахча кьоллу да болуп, ишлерге уа тонгуз фермагъа тохтарыкъма, аны ангылап кьой.

– Тонгузла тьбюн кюрерге зарарыкъса, алай эки сабий эталлыкь киши уа хазна болгъун, – деп, Халиймат эрини ауузун жапдырды.

БЫЛАЙ МАЛЛАНЫ КЪАЙДА КЁРЛЮКСЕ, ГАЗЕТДЕ СУРАТЛАРЫНА КЪАРАМАСАНГ?

Къантулукъ, малларына къарап, ингирде чай иче, газетле, журналла окъуй, заманын оздура тургъанлай, Каполтай кирип келди. Экиси да кьоншуда бир бирсиз болмайдыла. Керек болса, бир бирине болушхан бир иги тёрелери да барды. Башха кьоншулагъа бетден-бетге къарап жашагъанла кьаллайла болгъанларыны юлгюсюн кёргюзталадыла. Чий жерлерин бу экисине кёргюзтмез ючюн орамдагъыла низамдан чыкъмай жашайдыла. Чынларындан кьоркъгъандан тьююлдюле алай. Экиси кьурашдыргъан чам элге угъай, битеу миллетни адамларыны ауузларына тьшюп кьалады.

Каполтай, кьоншусу не шош олтургъанын ангыламай: «Саумусуз!» – дегенни айтайым дегенлей, аш хазырлагъан отоудан Къантулукъ, ачыуланьп:

– Ай, юйюнге от тьшсюн, энди бир ичин атхан кьой беш кьозу тапханды деп, аланы суратларын бери салгъанны. Мал ашым элпек болсун да, хар ана кьоюм сегиз-сегиз табарча этейим...

– Не кьайгъы этесе, Къантулукъ, ким тапды бешисин? Ай, молодец дегин, аллай бир келининг болур эди. Кеси да таулумуду, кьабартылымыды?– деп Каполтай хьчин ийис чыкъгъан отоугъа мыллыгын атды.

– Кел, кел Капол, къайын ананг бек суюе кёреме, ёт, стол башына олтур. Бешисин бир жолгъа тапхан а Машкады...

– Энди миллет тиширыугъа ол ат келишгенми этеди. Табыракъ ат атаялмаймы эдиле мынга, – дей, Каполтай къоншусу кёргюзтген шинтикге олтурду.

– Къара муну, не тиширыу хапар айтгаса, Машка беш къозуну анасыды. Алай къуралсынла таулу, къабартылы тиширыула да, тапмагъы эдинг аланы ичинде бир жолгъа бешисин табарыгъын. Экишерин да ол къырал берген ахчагъа алданып таба турадыла.

Каполтайны, ол къууанчы терк окъуна ёчюлюп къалгъанына жарсыгъанча, ышара тургъан бети мудахыракъ болду. Сора, бир кесекге сагъышха кетип, былай деди:

– Кёчгюнчюлюкде орус элде тургъаныбызны билесе. Аида деп бир мегежин онтёрт бала тапхан эди. Оруслу Трофим аладан тёртюсюн манга бере эди, алыргъа унамадым ансы. Беш къозу тапхан Машканы газетге не чыгъарыр кереги барды? Андан эсе биздеги быстырбашны юсюнден жазсынла, тогъуз сабий, онбеш туудукъ, сегиз учхун ол да ёсдюргенди.

Сора эки акъсакъал, хычинлени да ашай, бир кесекге ушакъдан бёлюндюле. Бешисерин къампалап, быж-быж эте тургъан айрандан да ичип, биягъы Машканы юсюнден хапарларын башладыла.

– Тейри, Каполтай, была беш къозуну, аналарыны суратларын бошундан салгъан болмазла. Мен сагъыш эте кетгенме да, къозулагъа ат атаргъа керекбиз, газет окъуучула, – деди Къантулукъ, айран жугъу мыйкыларын сыйпай.

– Сен да, маллада ёмюрюнг кетген киши, мен да алай. Эс этип, бу суратха къарай кетгенме да, бири тиши къозуду, эркекледен а ючюсю бичилипдиле. Мачы, сен да бир эс этип къарачы бу суратха.

– Билляхи, алайды, бирин къочхаргъа деп асырагъанды Машканы иеси, – деп къошду Каполтай, кёзлюклерин кийип, газетдеги суратха къарай кетип:

– Алай мен берген атлагъа кёре къойну ёмюрюн бу къозуладан бири да жашарыкъ туююлду, – дей, Къантулукъ, суратда къозулары бирем-бирем бармагъы бла кёргюзте, атларын айтып башлады. – Ма бу къашха мангылай – Аттай, анасын эмилген къозугъа ушагъан – Балакай, бу къоланыракъ – Къонакъ, бичилмей къалгъанды дегенибиз – Токълу, тиши къозу уа – Халуйка. Энди биринчи экисин сени атынга ушатып атагъанма. Къонакъ биринчи къурманлыкъда союллуугъу ачыкъ кёрюнюпдю, узакъ бармазлыгъы мангылайында жазылыпды, неда ол мал урлаучулары къуандырлыкъды. Токълу атлы да къочхарлыкъ этер кюнюне жетмезлигин ангылай болурса...

– Тиши къозугъа Халуйка деп нек атадынг, бир таулу атмы къызлыкъ этгенди, ишни ахырына жетдирмеучюсе не заманда да. Каполтай «Наша Марка» тютюнлерин чыгъарып, аладан бирин къабындырды.

– Азияда ол биз тургъан элчикде бир «халал» тиширыучукъ бар эди да, аны атын атап къойгъанма. Халуйканы кёзлери бу тиши къозунукуна

бек ушайдыла да. Бу кьозу да ёсгенлей, айланыргъа кьочхар излерине ушамаймыды?

– Къайдан къурашдыра тургъанса быллай атланы да, сенден чыкъмагъан жокъду? – дей, Каполтай тютюнюн андан ары букъулатады.

– Газетлени окъуй турургъа керекди, хар затны билир, келишдирир ючюн да. Бу кьойла бла чыкъгъан номерни иги эс буруп окъусанг да, ангыларыкъса.

Тейри, юйюнде тауукъ балаларына дери атар атланы табарыкъса, кьозуларынгы, бузуларынгы кьой да. Эсингде тьойюлмюдю, сют-товар фермада ийнеклени хар бирини атлары болуучулары.

– Ёксюз къалгъан бир кьозугъа Горбач деп атагъан эдим. Уллу сюрюуню ичинде атын айтып кычырсам, аллыма келип къалыучу эди, – дей, Каполтай юйюне кетер къайгъыгъа кирди.

– Газетге жазылгъан эт, окъургъа да эринме. Быллай тынгылы малланы колхозла чачылгъанлы къайда кёрлюксе, бизни газетде болмаса, – дей, Къантулукъ къоншусун къабакъ эшикlege дери ашырды.

ЖАЗЫКЪ ЖАННЕТ

Узакъ тау эллени биринде жашагъан Жаннетни кесини заманына кёре окъуучугъу болгъанды. Ол элчи тиширыулагъа къара танытыргъа кюрешип да тургъанды. Райондан советге китапла бергенлеринде, аланы алып, кесини юйюню бир мюйюшюнде библиотекачыкъ да ачхан эди Жаннет. «Бизни Жаннет билмеген зат жокъду», – деп махтай эдиле къоншулары да. Кесини да жаш заманы эди да, билимчигин кёргюзтюп, былай бир кесек махтаныргъа да сую эди Жаннет.

Заманла оздула. Дунияла тюрлендиле. Ачы къазауат башланды. Бир биринден кючлю, бир биринден залим жашланы ючюсюн бирге ашырды фронтха Жаннет. Кюн сайын дегенча къазауатдан ачудан ачы хапарла келе эдиле. Жаннетни жашларындан а хапар жокъ. Ахсакъ алашасы бла жюрюучю почтальонну аллына къарай туруп, ол Жаннетлени аллы бла тохтамай озуп кетсе, Жаннет гезенчикге кирип, талай жилий эди. Кече тюшюнде жашлары Алий, Ахмат, Алибек фронтдан келгенча кёрюп, къара терге тюшюп, элгенип уяныучу эди. Эрттен бла бир нохтабаучукъ да алып, къоншулары билгич Айшатха барып, таш салдырса, жашларын саудула, кёп турмай келликдиле, деп бегите эди. Жаннет да, анга ышанып, къууанып, юйюне къайта эди.

Алай бла кюнле, айла оздула. Жау бизни журтлагъа жууукълашып келеди, деген хапар жайылды. Жаннетни эри Узун Сохта, кесини заманында кючлю агъач уста, къартлыкъгъа алыкъын кесин хорлатмай, юйде тюрт-мюртюн тохтатмай кюреше эди. Кимге шинтик, кимге урчукъ этип, кимни балтасына, кюрегине сап салып, ыразылыкъ табып тура эди. Сохтагъа къуру кьол бла келген да хазна болмаучу эди. Жылылай жан жаулыкъгъа чырмап, жангы бишген нартюх гыржынлагъа дери келтирип, тапкагъа салып кете эдиле къоншулары. «Гюттю юсюне къалач» дегенча, сау миллетни чачыу-къучуу этип, Азиягъа кёчюрюп жибердиле. Сохталары мал тутмай эдиле. Жангыз къарт итлери, бош къалгъан ыстауатларын сакълай, иелерини ызындан улуй къалгъан эди.

Ол жазыкъ самырны сынжырдан ычхындырыргъа адам да табылмай къалгъан эди. Сохта бла Жаннет Жамбулда темир жол станциячыкъда адам жашамагъан бир агъач юйчюкге тюшген эдиле. Тёгерекде къуру къазахлыла бар эдиле. Ала, анда-мында тюелеге минип, къум тюзле бла ётюучю эдиле. Сохта темир жолгъа къалауур болуп жарашады. Ол эрттен бла кетсе, ингир кеч болуп къайтыучу эди. Къолунда гетен хызенчигине вагонладан жол жанына атылгъан ётмек, чабакъ кесеклени жыйып келиучю эди. Сохтадан чайыр, жалын ийис келе эди. Ол отун керекли да этмей эди юйюн. Жаннетни халы кюнден-кюннге амандан аманнга бара

эди. Жашларына жилай-жилай бошалып бара эди. Алай болса да, биргелерине жашаган узакъ жууукъ жетген 12-жыллыкъ ёксюз жашчыкъ Солтанчыкъгъа чындайла этерге кюреше эди. Солтанчыкъ, тири жашчыкъ, от этерге, ушхууур биширирге да женгил юйреннген эди. Чабып, жер юйден юшюрге жетген картошланы чыгырып, артып, шорпа къайната эди. Сохта бла Жаннетни Солтанчыкъны юсюнде насыплары тутхан эди. Ол алагъа «аття», «анняя» деп сёлеше эди.

Алайтын кече-кюн да поездле дыгыырдап оза эдиле: къайры барадыла, къайдан келедиле, не зат ташыйдыла – андан кишини да хапары жокъ эди. Сохта бла Жаннетни сагышлары къазауат къачан бошалады, жашла фронтдан къачан келликдиле, деп ол эди.

Айгъа бир кере Сохталаны юйдегилерин Василь деп бир хуртта комендант жокълай эди. Ол аты бла келиучю эди. Сохта бла Жаннетге былайдан кетмегге бир къагытлагъа къол салдырып, тютюн тарта, талай заманны олтуруп, ызына къайта эди. Бу жол да комендант, адетиндеча, кюн ортада келди. Кесини да кёлю жарыкъ эди - андан аракъы ийис ура эди. Сохта юйде жокъ. Ол Солтанчыкъгъа суу бер деп тиледи да, лакъырда халда Жаннетге: «Кавказгъа барыргъа суюе эсенг, темир жолгъа чыкъ да, кюн чыкъган таба бар. Энди къазауат да бошалады, жашларынга да жолда тубеп къалырса»,– деп кетип къалады. Жаннет серге женнгелликге, орус тилни хазна унутмаган эди. Ол, Солтанчыкъгъа жукъ айтмай, палтон жаулугъун да юсюне атып, темир жолгъа чыгып кетди. Сохта юйюне къайтып келсе, Жаннет жокъ, Солтанчыкъ да жукъ билмейди. Кечени кече узуну, темир жолну ары бла бери бара, поездлеге жанлай, тангын атдырады Сохта. Бир да тапмайды Жаннетни. Бир жол туююл, эки жол туююл, кёп изледи ол юй бийчесин. Къайры кетди, къайда тас болду, къайда болду ахыр жолу жазыкъ Жаннетни? Аны киши да билмейди, билаллыкъ да туююдю. Жаннетли болсун, жазыкъ Жаннет.

Къазауат бла кёчгюнчюлюкню къыйын заманларында Сохта бла Жаннет жашаган бу станция энди уллу болганды. Былайы бла энди кёп поезд озады. Сохта бла Жаннетни бушуулу хапарларын билген поездлени жюрютюучю машинистле бу станция бла ётселе, паровоздан узун гудок таууш бердиле, Жаннетге салах тартханча. Поездле бла жолоучу болган къарт къазахлыла къолларын жайып, дууа этдиредиле.

Багъалы окъуучула, «Минги-Тауну» бу китабында биз сизни Жабелланы Казимни назмулары бла шагъырей этерге сюебиз. Кёп болмай «Танг аласында» деп аны назму китабы чыкыгъанды.

Жабелланы Казим 1990 жыл Бызынгыда туугъанды. Анда орта школну да бошагъанды, ызы бла Къабарты-Малкъар кырал университетте окъургъа киргенди. Миллет тепсеуле бла кюрешгенди, кыыл къобузда сокыгъанды, ариу да жырлагъанды. Жарсыугъа, 2009 жылда ажымлы ёлюп кьалгъанды. Аны ариу, огъурлу оюмлары, сезимлери назмуларында кьалгъандыла...

Адамла да гюллечадыла; жаратыладыла, ёседиле, чагъадыла, кетедиле... Аланы боладыла эм игилери, эм ариулары. Биз хапарын айтхан бызынгылы жаш Жабелланы Казим да аллайладан эди. Жулдузча жарыкъ жанып, бир такыйкъагъа кюйюп кьалгъан. Жатхан жери жумушакъ болсун...

ЖАБОЛАНЫ Асият.

АНАМ

Анам, сенсиз эрттен тангы атмаз,
Анам, сенсиз юйде жылыу болмаз,
Кече-кюн да бизге кьайгъы эте,
Тураса сен, жолгъа тюзете.

Къалай чыдамлыса, анам, къалай!
Къалай кьыйналаса, жаным, къалай!
Кюн – жер башына жылыуун береди,
Андан артыкъ ана жылыу кёп кере да.

Сенсиз жашау – жашау болмаз манга,
«Анам, анам!» – дейме, суйюп, санга,
Излеп турама хар бир заманда.
Анам, сенсиз жарыкъ урмаз тангнга!

МАЛКЪАР

Къонакъбайлыкъ юлгюсю,
Суймекликни кюзгюсю –
Шах Малкъарым Кавказда
Жашайды Беш Ауузда.

Къарасанг да сен ачып,
Бизни миллетден ачыкъ
Болмаз жерни юсюнде!
Ашы-сууу – тюрсюнлю.

Хычинлери – татыулу,
Айранлары – асыулу...
Биз сыйгенча, бизни да
Сюедице хар ким да.

Малкъар бла Къарачай,
Атлары айтылгъанлай,
Узакълада эшитиле,
Кюн да къууанып тие!

Миллетибиз – ёхтемли,
Тауну, тешню сыйгенле,
Жашайды ёмюрледен,
Сау чыгъа ёлетледен.

Сюргюнню да сынады,
Айталмазча къыйналды.
Мен тилейме Аллахдан:
«Сакъла энди палахдан!»

Тарыхынг ариу сени,
Къара туююл бир жери.

Малкъар! Ёхтем айтыла,
Таулума мен да, къара!

Санга тийсин жарыкъ кюн,
Сен – кёплеге жылы юй.
Жулдузла да жансынла,
Тангла ариу атсынла!

Жырлайдыла чыпчыкъла,
Сени махтап, жырчыкъла.
Ёмюр жолланы бара,
Малкъарым, айны, жаша!

Сенде тургъан халкъланы
Насып болсун тапханы,
Сабийлеринг къууана,
Жаша, Малкъарым, жаша!

Биз – алан жүреклиле,
Гылан къушла – бийикде.
Журтубузса сен бизни,
Жыры жүрегибизни!

ТАШ

Таш турады, къаты тутуп топуракъдан,
Жол жанында, юсю толуп букъудан.
Ачы мурса жанындан ёрге къарап,
Ташны тегерегин а гюлле жасап.

Минг жылланы сюеледи алайда,
Жингирикде, уллу жолну къатында.
Арысала, олтурадыла анга
Къууанч этген, жарсыу этген адамла.

Таулу халкъны кетгенин да кёргенди,
Анга тансыкълыгъы къыйнай келгенди.
Шыкъыдан келген ырыхъа тёзгенди,
Жаны барны къайгъыларын сезгенди.

Сууукъ боранла сынадыла аны,
Къызыу кюнле да къыздырдыла аны.
Миллетини тарых жолларын ызлай,
Жатады ол жолда кеси жангызлай.

КЪАР ЖАУА

Боран келди, сууук жетди,
Арбазымы ол акъ этди,
Ожакъладан тютюн чыгъа,
Юйледен да жылыу ура.

Къар тегерекни агъарта,
Жашла чаналарын тарта,
Къырпакъ уруп бутакълагъа,
Чыпчыкъла къона алагъа.

Ишлейдиле къардан юйле,
Къолчукъларын да юшюте,
Сабийчикле, къарап таугъа,
Ол агъара, къар да жауа.

Жарыкъ кюнчук келип урду,
Къая кюмюш кибик болду,

Сабийчикле ойнай къарда,
Жашла къарай отха, малгъа.

Черек сууну юсю бузлап,
Сууук жел урады, къыйнап,
Терекле сюелип жалан,
Жумуш чыкъды – арбаз къыргъан!

Ай жарыкъ кече тышында
Игле юредиле къышха,
Татлы жукълап сабийчикле,
Кередиле ариу тышле.

Терезеден урса да кюн,
Къырпакъ болуп къалды юркюн,
Къар жауады юйге, баугъа
Къууанама мен жашаугъа.

БЫЗЫНГЫ

Бызынгыда той барады,
Тепсейди, аякъ алады
Къарты, жашы, баласы.
Сюйген, тойгъа къарасын!

Осса-осса! Тепсейик,
Ариу тепсей билейик,
Билмеген – юйренейик,
Халкъны келлендирейик.

Тегерегибиз – таула,
Аладан саркъа суула.
Чалгъы чалабыз былай,
Айран ичебиз былай!

«Бызынгы элим!» - дейме,
Сени энчи сюеме!
Сен да сюе болурса,
Игиликден толуса.

БЫЖМЫЛДЫКЪ

Быжмылдыкъ сууук кетмейди тышындан,
Ана кезлери къызарып бушуудан,
Олтурады ингирликде жангызлай,
Жашы баргъан узакъ жолланы ызлай.

Аны келин отоунда олтура,
Сабий заманлары эсин толтура,
Ачы оюм этеди ол элинде,
Жашы ёлюп Афганистан жеринде.

Кете туруп, ол, анасын къучакълай,
Кюле эди, къулагъына шыбырдай:
«Анам, мен аскерден келгенлей юйге,
Той боллукъду, билип къой, элибизде!»

Юйге келир заман жетди Хасаннга,
Жаш миннгенлей кьанатлы самолётха,
Ол самолёт тебиреп башлагъанлай,
Аны жаханым оту алды алай!

Ана энди баласызлай кьалгъанды,
Аны жангыз жашын ёлюм алгъанды.
Сюйген жашын сакълап тургъан Фатима,
Аны эшитип, кесин атханды суугъа.

Сууукъ быжмылдыкъ кетмейди тауладан,
Жиляу-сыйыт да кетмейди отоудан,
Фатиманы элтген суу да, кьутуруп,
Эки юйюрню да кьойду улутуп.

Эки юйюрде да – жангыз балала,
Жашаудан кетдиле жашар заманда.
Эки кьоншу юйде жиляу барады,
Быжмылдыкъ сууукъ жүрекни алады.

СЕН - АТАНГЫ БИЛЕГИ

Сен – атангы билеги,
Аны ахшы тилеги,
Анга берилген саугъа,
Башы жетерча таугъа.

Ата жүреги – таза,
Балагъа алгъыш жаза,
Сёзлери акъыл аны,
Жүреги такъыр аны.

Ата деген алайды,
Ол кёп кюнде жарайды.
Тутуп сени кьолунгдан,
Элтир жашау жолунда.

Атанг болса жанынгда,
Анга иги тынгыла:
Намыс-сыйгъа юйретир,
Жангылгъанда – тюзетир.

Санга кюн берген да – ол,
Санга эс бёлген да – ол,

Ишинден арып келген,
Юйюне жанын берген.

Ана кёлю – балада,
Ананг – дарман жарагъа!
Кьоллары да – жумушакъ,
Сюйюп этеди ушакъ.

Хар жумушха кьармашып,
Ишин этер, жарашып,
Алай жашайды ана,
Аны билсин хар бала.

Ата-ананы сүйсенг,
Алагъа кьарай билсенг,
Жанынг махтаула алып,
Саулай дуня жарып.

Кьарар бизге да Аллах,
Атамайын бир палах,
Жаннет эшикле ачар,
Гюнях да бизден кьачар.

ШАУДАН СУУ

Шаудан сууум – татлы сууум,
 Жер тюбюнден чыккыган сууум,
 Къууанчыбызса сен бизни,
 Тутуругъу жерибизни.

Сенсиз жашау болмаз эди,
 Сенсиз ашау болмаз эди,

Суу – адамны къаныды,
 Суу – адамны жаныды.

Тыншчыкъ-тыншчыкъ бюркесе,
 Жолла бара, кѳресе
 Дуния уллулугъун.
 Ариу – сени къуллугъунг!

КЪАРА БУЛУТЛА

Къара булутла келдиле жыйылып,
 Итле улуп, адам санла къыйылып,
 Жетип келе эди уллу къыйынлыкъ –
 Бизден Ата журтубузну сыйырлыкъ.

Ожакъладан чыгъадыла тютюнле,
 Копал этип башладыла юркюнле,
 Ит жыйыны келедиле энишгеден,
 Къуугъун айта, хапар айта сюргонден.

Терезеле эм эшикле къагъылып,
 Указланы, бегимлени сагъынып,
 Совет аскерчиле алай келдиле:
 «Жыйылыгъыз да, чыгъыгъыз! – дедиле.

– Машинала сакълайдыла алайда,
 Ашыгъыгъыз, сакълар кюнюгюз къайда?..
 Жилийдыла таматала, балала,
 Орунлада ёкюредиле малла...

Жаны болгъан къыйынлыкъны сезеди,
 Адам тѳзмез затларына тѳзеди!
 Кетип барады мени жууаш халкъым,
 Алай болуп игилигини хакъы.

Къаяланы къара булутла басып,
 Кюн чыкъмады, баям, былагъа жарсып,
 Айтмадыла суула жарыкъ жырларын,
 Тауларым да букъдурдула сырларын.

Жолда ачдан ёллокдюле игиле,
 Кебинликсиз къаллыкъдыла ёллокле,
 Кѳберикдиле ач болгъан сабийле..
 Къалай жарыр табийгъат, аны биле?!
 Къалай жарыр табийгъат, аны биле?!

КЪАЯЛА

Бийик къаяларынг тизилип, Алагъа булутла илинип, Башларында - акъсыл къалпакъла, Сыртларында – тѣшле, жалпакъла.	Сууукъ желлени иймей бизге, Къууат бере тау элибизге. Башыбызда жокъду туманла – Кюнню кѣзюн жабып тургъанла. Бир бир башларыгъыздан къарап, Турасыз сиз, ёмюрле санап.
Къарайдыла бийикден бизге, Турмушубузгъа, элибизге, Башларында къарла агъара, Этеклери - жашил къатапа,	Кавказ къаяланы гюрени Сакълайды элимде юйлени. Башыбыздан къарайды къая, Къанатларын кенгине жая.
Сюелесиз, гюрен тургъанлай, Тѣгерегибизни алгъанлай,	

КЪАРАМАГЪАН ЖАРДАН КЕТДИМ

Суратынгы салгъанма аллыма,
Къарайма мен, тансыкъ болуп, санга,
Бетим бла кѣз жашларым бара,
Турадыла ала анга тама.

Ёсген эдик биз экибиз бирге,
Бир тийреде, бийик элибизде.
Сюйюп тургъаныбызлай бир бирни,
Кетген эдиле къачырып сени.

Онsegиз жылынгда келинсе сен,
Жыйырма жылымда ауара – мен.
Сабий суратчыгъынг а – къолумда,
Насып жокъ эди мени жолумда.

Туура эди жанымдан сюйгеним,
Сейир эди сени къаш тюйгенинг.
Кѣреме мен сени тюшлеримде
Уянама, жана-кюе, бише.

Бай адамгъа чыгъып тийребизде,
Ахча, байлыкъ да кѣп болду юйде.
Андан да кѣп болсун сенде насып!
Мен а жардан кетдим, жилий, жарсып.

АЙТЫРМА

Къан жюрюйдю къан тамырлада, Бѣленипди жаным къарлагъа: Кѣзлеринг къарайдыла манга, Кѣзлерим къарайдыла санга.	Жюрегим къуру бола, алай, Сюелеме, бетинге къарай. Кѣз жашла барадыла чабып, Бетимде мылы жолла салып.
---	---

Ма алай къарайдыла кёзле,
 Жюрекден, жандан чыгъа сёзле:
 – Къал мында! – деп кыгчыра, тилей,
 Бир изми болурму деп, излей.

Башхагъа баргъанса сен, сайлап,
 Нек этдинг алай, мени кыйнап?
 Къаяла къарайдыла манга,
 Къаяла къарайдыла санга...

Кесими ёлтюрмесем да мен,
 Мен къажау айтып, эшитмесе сен.
 Къадаргъа бошлайма болгъанны.
 Тюш кибикди мени кыйгъанынг!

Къарарыкъ тыйюлсе ышарып
 Сен, алгъынча, манга ышанып.

Не жууукъ болгъан эдим санга,
 Жай сууукъду сенсизлей манга!

Кюлгенинг турады эсимде,
 Таукеллик этеме кесиме.
 Унутханды дейме ол мени,
 Кечерге уа... сыймейме сени.

«Насыплы тыйюлдю», – дедице,
 «Ол юйло тыйюлдю», – дедице.
 Тюберге болурбуз бир бирге,
 Жашаргъа болурбуз бир жерде.

Сен менде ажашмагъанса, хау,
 (Сыймеклик ёлсе, болурму сау?!)
 Ажашханса, жаным, къадарда,
 Ол алай устады алдаргъа!

КЁГЮРЧЮН

Кёгюрчюн учуп келеди,
 Тийрени кёкден кёреди,
 Адамлагъа къарай-марай,
 Къанатлары къагъылгъанлай.

Учуп барады бийикге,
 Насып кюнле - биргесине.
 Кишиге этмейди хата,
 Кеси да тамгъалы, къара.

Алай бир заманда аны
 Къаны кызыл этди кърны:
 Аман адам жерден атды,
 Кёгюрчюнню кюнню батды.

Тюшеди бурулуп энишге -
 Къарла жаугъан бу акъ жерге.

Жарлы кёгюрчюнню марап,
 Турду атхан, сакълап, къарап.

Кетди жерден бир чыпчыкъчыкъ –
 Ариу, женгил къанатлычыкъ.
 Аны болур балалары.
 Учуп жетмез аналары.

Беш такыйкъа алгъа къарап,
 Жая эди къууанч къанат.
 Ма энди уа тюшдю жерге.
 Атхан адам, аны терге:

Ач болурла балалары,
 Ким къоруулар шо аланы?
 Аналарын излеп, ала
 Чююлдерле: «Къайда? Къайда?»

СЮЙМЕКЛИК

Бар эсе сыймекликден ёлген,
 Бек биринчи бирлериме мен.
 Сыйгеним кююп кетди мени,
 Жукъусуз этди кечелени.

Суу болса, ёседиле гюлле,
 Кюн къарайды, бийикден кюле.

Хуерилген гюл кибикме мен,
 Сенсизлей, къара кийипме мен.

Сенден ариу кёрмедим жерде,
 Болгъан да болмаз ёмюрледе!
 Къызыу кюнде болама сууукъ –
 Сен тыйюлсе жаныма жууукъ.

Таула орналганча жеримде,
Башымда кьалганса ёмюрге,
Кетмейме, кеталмайма узакъ.
Иймейди мени сезим тузакъ.

Эшикде жаун жауа турады,
Сагъышым эски чархын бурады:
Сюйгеними тас этип кьойдум,
Насыбымы билмейин жойдум.

* * *

Жюрегим сени сайлайды,
Къарамым сени марайды,
Ариулугъунг – айталмазча,
Излесенг – юлгю тапмазча.

Тышында – жаун кьуйгъан,
Жанымда – боран ургъан.
Тёзер эдим алагъа,
Сен къатымда болгъанда.

«Нек сюеме мен былай?» –
Деп сорама мен алай.
Алдагъанса Казимни,
Чыдаулугъум жокъ мени.

Олтурама жангыз кесим,
Отоумдан кетип, эсим
Айланады биргенге,
Тынгылай кюлгенинге...

Къыйынмыды сёз айтхан?
Сёзюнг бла тынчайтхан?
Кёкде айгъа къарайма,
Жулдузланы санайма...

Термилеме мен жазгъа,
Лейлек гюлле жьяргъа,
Берир ючюннге санга,
Тынгылай ауазынга.

* * *

«Сюймекликни сакъларма!» – дедим,
Мен кесиме ийнана эдим.
Кертичи болгъанма антыма:
Ариу айта, келдим къатынга.

Сен мени этген сыйлы антымса!
Сен мени учарыкъ къанатымса!
Къол узатдым, къарап кёргенлей,
Турама мен сени сюйгенлей.

Къууанып къарайса сен манга,
«Чолпан жулдуз!» – дейме атынга,
Башым кёкге жетгенча болдум,
Къолунга тийгенинде къолум.

Къутултдум. Келеди жилярым,
Мудах жырла санга тагъарым.
Атадыла къыйын тангларым,
Мен жазыугъа кишен салайым...

ТАЗАЛЫКЪ

«Давай просто будем. Не надо обещаний. Не надо ожидать невозможного. Ты будешь у меня, а я – у тебя. Давай просто будем друг у друга. Молча. Тихо. И по-настоящему».

Эрих Мария Ремарк.

Кёремисе, жауун... Ол ёчюлтюрюкдю отну.
Алай от бийикге итинеди,
Булутладан ётюп, узакъда жаннган жулдузгъа
Жетерге кюрешгенча.
Адамла уа ётедиле, озадыла къаты бла.

Кимге да неге керекди ол?

Алай жауунну замансыз жаугъаны ючюн бармыды адамлада терслик?

Неда... замансыз этилген от...
Ол бизни суймеклигибизди.
Башха тюрлю къарасагъ а, ол от – менме.
Сен а – жауун.

Ёчюлтюргеми сюесе мени?!
Тёгерегимде сенсе. Сен алай кёпсе, жокъду амал сенден бугъаргъа.
Тохтагъан а этмейсе. Мен а жерни бир гитче кесекчигинде.
Санга созулама, тилейме, айтама тохта деп.
Жел бюгеди мени, къысады жерге...
Угъай. Бу жел мени кючлю этерик туйюлдю.
Ёчюле турама.
Мен, жаралы къанатлыча, къалтырай келип,
Гитче жилтинчик болуп къалама, къарангы кечеде жаннган жулдузгъа
ушап.

Алыкъа жылтырайма, жолну бирси жанында терезеден мени кёредиле.
Алыкъа жылтырайма...

Умутча, ол керти да керек болгъан жулдузча.
Кёкде жулдуз болмаса уа, ол жерде болургъа керекди!..

Ёчюлтдюле...
Жауун! Сен жауаса дуняда жашау алгъа барыр ючюн.
Сен кесингсе жашау, хауа кибик, кюн кибик.
Неда мен кюнмю болурма?
Сен а ол жауундан къалгъан гитче кёлчюк?

Ингил тиеклерим юсюнде тюрлю-тюрлю жылтырайдыла.
Мен сенде кесими кёреме.
Кёреме да, кесими да жерде болгъан сунама.
Биз а, бирге болгъан угъай, бир жан кибикбиз.
Мен ангылайма, сени сакълар ючюн, къоруулар ючюн сени
Мен булутладан чыкъмазгъа керекме.

Алай къалай туралгъын, санга къарамай?
Ол сени къурутады.
Кюнден-кюннге сен азая бараса, алай мен тохтаялмайма...

Жаным, кимдеди терслик?
Жауун от бла бирге болургъа суююп жауады,
Кюн а кёлчюкню булут этип, кесине жууукъ этерге сюеди.

Нек кюрешебиз биз а жауун да, кюн да болургъа?..

Биз адамлабыз, шёндю адамла!..
Хар жолдан биз жангъдан жаратылабыз, биягъы тубешир ючюн.
Алай, къалай болса да, мен билеме: ахыр – башламды.
Ёмюрлюг а, сенден санга элтген жол эсе,
Ол магъанасызды деп айтмам.

	* * *	
Аллах шагъат!		Атамамы артха?
	Манга	Угъай,
Сен		къарап турама.
Болушуп тургъанса.		Бир кёпдюле ала:
Къашыкъ бла		Къала
	къапдырып,	къалай
Сабы бла		турама.
Къусдургъанса.		Уллу,
		ариу къала,
Жаланда		Ол бийикге
къаламым –		жетеди.
Ол дарманым		Неден да къоруулар... Да жарсытхан а
Болгъанды,		неди?
Хар ачитхан сёзюнг,		
Тизгин болуп		Жашау
	къалгъанды.	таласында
Хар ачитхан		Къала
Сёзюнг –		Эртте битгенди,
Ол таш болуп тийгенди.		Алай а
Чексизди		къатында
Тёзюмюм,		Чынгыл
Ол ташланы тизгенди.		къая ёсгенди.

Ах, не этгин анга –
Кюнню
менден тыяды?!

Жюрегиме тышген
Ташдан ёсген
къаяды!

Сейирди да жашау,
Сюйсе,
бизни кѣмеди.
Алай а адамны
Ол къоркъутурча
неди?

Мен этмейме
Сейир:
Жаным эртте
безгенди.

Неденди ол къая?
Неденди ол...
Неденди?!

* * *

Зикирге тынгылап олтурабыз.
Къарасам а –
Стол тюбюнде аракыы.

* * *

Неге керекди
сюерге?
Неге керекди
жарсыргъа?
Неге керекди кесинге
башха къадар да
сайларгъа?

Неге керекди
Кюсерге?
Неге керекди
Излерге?
Эртте ётюп кетген затны
Керексизге
эсгерирге?

Неге керекди
кюерге?
Неге керекди
жанаргъа? –
Жаланда суймеклик ючюн
Бу хауадан бир
къанаргъа.

Неге керекди
Сюерге? –
Къыйын жюкге
Жегилирге?
Жашауунгу жангыз чакъгъа,
Жарсымай,
кюймей берирге?

* * *

Хау, жаным, хау,
Къанатларым кесилгендиле,
Адамла уа, манга къарай,
Кюлюп кетгендиле,
Сени да элтгендиле...

Турама алдай кесими

Безгенме,
безгенме,
безгенме!

Кесими алдагъандан,
Тюзлюкге бла тазалыкъгъа

ийнаннгандан

Безгенме.
Ала уа менде да жокъдула,
Энди кѣреме,

Сора тюзмюдю
Башхалагъа даулагъан...

Жаланда къагъанакъ сабий,
Жилтинча жана,
Тазалыкъны кёреме анда.

Сени уа терслемайме,
алгъынча сюеме,
Жашау а бирди –
Ма аны ючюн иеме сени.
Жаланда Аллахдан сабырлыкъ тилейме,
Чапмаз ючюн ызынгдан...

Къанатларым...
Мен аланы санга береме.
Бюгюн ачыуум хорлагъанлыкъгъа,
Тамбла насыплы болурунгу сюерме,
Учуннганымча бирде,
Сени учарынгы да.

Кечерме бир кюн, ийнан, кечерме.
Алай... шёндю угъай:
Аз заман озгъанды.

Бир ауукъ ётсюн
Жашай билир ючюн,
Ангылай билир ючюн да.

Ташдан къаты,
Балдан татлы
Болургъамы керекди?..
Къыйынды соруу.

Алай,
Болургъа керекбиз!
Ма бюгюн, ма шёндю
Б о л у р г ь а!

Кесибизни аямай, толу жашаргъа:
Исси хауадан,
Сууукъ хауадан солургъа,
Сагъаймай,
Элгенмей таукел атларгъа,
Кесинге кертчилей,
Алгъа,
Къалай-алай болса да.
Алгъа, жаланда алгъа!

ЧЕГЕМ АУУЗНУ ХАЗНАЛАРЫ

Къабарты-Малкъар Шимал Кавказны инжисине саналады. Инжиле, бири биринден багъалы орунлукълагъа бёлюнюп, бир къауумдула. Ала – Терк, Черек, Чегем, Басхан, Балыкъ сууланы кюмюш къайишлери. Хар бири да – къарагъан кёзге суюдюмлю, тамаша тарлада.

Аланы бек аламаты – Чегем тарыды. Чегем суу уллу чырандан башланады, Кавказ тау аркъаны сыртындан салынган деменгили чырандан. Ол чыранда ким да сейирге къалырча жаныуарчыкъла, сансыз-санаусуз кыйынла болуп, алай жашайдыла.

Керти да, чыранны кюнлюм бетини бир-бир жерлеринде 2–3-энлик къуртчукъланы кёрюрге боллукъду. Аллай къуртчукъну къол аязынга салсанг, ол суу тамычы болуп къалады. Алай ол суу тройюлдю – антифризди. Аны къанында, санында да глицерин бла туз барды. Ол эки зат аны къызаргъа къоймайды. Ашлары – чыранны кюнлюм бетинде жашагъан бактерияла, грибокла, кёзге илинмеген суу хансчыкъладыла. Ала ахырда сууукъдан къоркъмайдыла.

Чыранны хыйсапсыз ауурлугъу буздан «жилямукъла» сыгъа, ала таш гоппанда кёлчюкге саркъадыла. Таш гоппанны бир къыйыры кезди да, алайдан суу энишге тётюледи. Ол Чегем сууну башланган жериди. Суу кенг къая жаркъаланы аралары бла ётюп, деу, сыйдам ташланы ичи бла тыйгъычсыз барады, сора башында жингирикли, бокъурлу жангыз нарат ёсген къаяны тюбю бла айланьп, энишге ашыгъады. Къар юзюлген, боран да деменгили терекге заран эталмайдыла.

Тёбенирек – габу айрыкамчыкъла, жайылып ёсген артишле. Аладан сора наратла кётюрюледиле. Агъач аллында уа – залыкъылдыла. Турист дагъазаладан ¹ кенгде ёсген юлкюлеге хата жетмей, ала къайнап ёседиле.

Энишге тигелей, тарны эки жанында бийик къая къабыргъала сюеледиле.

Сууну эки жаны да – бир агъач, бир а ачыкъ жер – бир бирин алыша, къара ишхилди, къызыл ишхилди, кёкшуу ² жерге жабыу болуп турадыла, талалада уа – къалын наныкъ юлкюле, къызыл дугъумла.

Алайы Башилди. Аны хар атламы да сукъланырча ариуду, сейирликди. Таудан энип келе, Чегем суугъа кёп жанымсуу ³ къошулады. Ала, къошула, айырыла, узакъ жол къоратып, ёзеннге, азат болургъа ашыгъадыла. Тарда чучхурла кёпдюле. Биринчиси – батыш бети кёнденелен къолдады. Ары жаяу жолчукъ барады. Ол тикди, къыйын. Алай ары чыкъгъан, адам зараны жетмеген кийик ариулукъну кёрюп, несин да унутады.

Кёлчукъну къабыргъа тюбюнде юлкюле орналыпдыла – юркюнде, къара дугъумла, тапкырла бла уа ёрге наратчыкъла, назычыкъла ёрлейдиле.

¹ Дагъазала – айланч-къыланч тау жолчукъ.

² Кёкшуу – голубика.

³ Жанымсуу – проток.

Къол тик, къююн къабыргъа бла бошалады. 30-метрлик бийикден, башында биреу кѣмюк этдирип тургъанча, акъ суу агъады. Анга Сютлю чучхур дейдиле. Суу уллу таш гоппаннга таууш этип тие да, сабыр бола, кѣк бет алып, черекге саркъады. Къол тюбюнде бир жанлыракъ, адам къудуретге алайдан тынчлыкълы къарарча, жассы таш да барды.

Ёрге къарап кѣп тураллыкъ туююлсе: кѣз къаматхан тейри къылычла кѣрюне да, кете турадыла.

Хауа – нарат бла кѣгет ийис къатыш. Ол алай тазады, алай татыулу.

Чегем черекни сууу, аллында чырмауланы хорлай, узакъ жол къоратып, Кавказ тауладан ёзенлеге аланы саламларын алып келеди.

АДАМНЫ КЪЫЙМАТЫ

– Ушагыбызны башлардан алгъа, Владимир, юбилейигиз бла алгышлайма. Адам тирилиги, саулугъу бла бу жыл саннга жетген эсе – ол да насыпды. Аны бла байламлы биринчи сорууум былайды:

– *Сиз кесигизни насыплыгъа санаймысыз?*

– Насып дегенни хар адам да башха-башха ангылай болур. Бирле урлап-тырнап жыйгъан байлыкъларын насыпха санай эселе, экинчилери уа, кесин къыйнамай, башхаланы къыйынларын ашап жашагъанларын насыпха санай болурла. Эсинде окъуна болмай тургъанлай, къуллукъгъа илинип, къолундан келмеген иш бла кюрешип, башы кюлкюге къалып, биргесине ишлегенледен кёпле аны аллында жойкъулланып, бир жанына бурулгъанлай а, ызындан дунияны аманы айтылып, харам хакъ алып жашагъанла да кеслерин насыплыгъа санай болурла.

Аликаланы Владимир

Мен бир заманда да кесими насыпсызгъа санамагъанма, насыплыма деп да къычырмагъанма неда махтанмагъанма. Сабийликден бери да тюзлюкню, кертчиликни жолун сайлагъанлай келеме, гитчеликден окъуна кеси къол къыйыным бла жашап. Алдау, уручулукъ, ётюрюк бла кюрешмегенме, кишини сомун ашамагъанма. Къарыусузгъа болушур, кимге да эс тапдырыр ючюн къолумдан келгенни аямагъанма. Аны бла байламлы былайда мындан 58 жыл алгъа болгъан бир ишни айта кетерге сюеме. Мен Къыргъыз къырал университетни филология факультетини экинчи курсуну студенти эдим. 1957 жылны сууугъуракъ кюз арты. Жарау этерге университетде штанга секциягъа барып, андан къолумда да гитче чемоданчыгъым бла (анга вельветка деучю эдиле, алай нек айтханларын ангылаялмайма) Жантуулада эрде эгечим Айшатны къайын къызы Рая бла къайыны Ханафий жашагъан орамчыкъгъа Фрунзеде бек уллу опера эм балет театрыны къаты бла ётерге (алайда буруугъа ишленген дубалны оюлгъан жерчиги бар эди) бара тургъанымлай, арлакъда къарангыракъ мюйюшеде бир мазаллы киши жаш, назик къызчыкъны дубалгъа къысып, артыкълыкъ этерге кюреше тура эди. Къыз да, ол уллу адамны къолундан ычхыналмай, болушлукъ излеп, жибер деп, жабы эте эди. Алайгъа жете барып, гитче чемоданчыгъымы да жерге салып, къызны дубалгъа къысып, онгун алып тургъан мазаллы кишини аркъасына узалып, бусагъат жибер деп, къычырдым. Ол а, артха бурулуп, пальтому жагъасы бла бирге шарфымдан тутуп, боюномдан буууп башлады. Алф кибик, не мазаллы эсе да, хорлатмадым, тюпге уруп, богъурдагъындан, ауузундан, бурунундан да тобугъум бла басып, къолларын шарфымдан бошлатдым. Энди кетейим деп, ёрге тургъанымлай, ол, мени тюбюмден ычхына келип, биягъы боюномдан тутуп, бууаргъа кюрешди. Жангъдан тюпге

урдум аны. Энди уа аямайма. Тобугъум, къолларым бла да жетдиреме ауузуна, бурунуна. Шо ма ол кезиучюкде мени болушлугъум бла ычхыннган кызычыкъ театрдан эки милиционерни да алып жетген эди. Артда ангыладым бу кыылыксыз мыжыкъ аракыы ийисден кыыргъанын. Театрны ичине кирип, протокол жарашдырдыкъ. Мен да къол салдым. Керек болса, сени табарбыз деп, жашагъан, окъугъан жерими жазып алгъан эдиле. Ол кеф оруслуну уа милициягъа алып кетген эдиле. Манга ол заманда жаланда 17 жыл бола эди.

Насыб а, мен ангылагъандан, ариу тийген кюннге, ай жарытхан кечеге, табийгъатны ариулугъуна, хауаны тазалыгъына къууана биле эсенг, тынч солуй, тынч жукълай эсенг, ол итди деп, атынгы аман бла айтдырмай жашай эсенг – ма олду. Кюн сайын да адамлагъа этген игилингинг, къарыусузгъа этген болушлугъунг сени насыплы этгенлей турадыла.

– **Недеди адамны жашаууну кыыйматы?**

– Ол кыыйын, уллу магъананы тутхан сорууду. Бу соруугъа философа жууап берирге керекдиле. Узакъгъа соймай, мен кысыха жууап берирге сюеме. Адам хыянатлыкъ этмей, урламай-тырнамай, ариулукъ бла жашай эсе, кишиге хатасын жетдирмей эсе, къарыусузгъа болуша эсе, ёксюзно башын сылап, ариу айта биле эсе, ёлгенден сора «эртте ёлюрге керек эди» деп айтдырмай, ахшы адам эди, асыл адам эди деп, аты иги бла айтыла эсе, аны жашауу бошуна кетмегенди. Адамлагъа этген игиликлери, ахшылыклары, алагъа айтхан ариу сёзлери бла ол жашагъанлай турады. Мен ангылагъандан, дуниягъа жаратылгъан инсанны кыыйматы андады.

– **Чыгъармачылыкъ ишге келтирген жолугъузну юсюнден айтсагъыз эди?**

– Къайсы иште да ары элтген жол бу эди деп айтыргъа кыыйынды, сайларгъа да алай. Бютюнда чыгъармачылыкъ иште. Мен аллай адамны кермегенме – ма бу жолну сайлагъан эдим да, бир тюрюлю тыйгъычсыз неда чырмаусуз барып тургъанма деп айтырча. Этген мурадларына жетерге адамла тюрюлю-тюрюлю жолла бла келедиле. Бирде уа, сунмай-сакъламай тургъанлай, жол ачылып къалады. Мен школда иги окъургъа кюрешгенме. Жети классны грамотала бла бошагъанма, орта школну да – «тёртле», кёбюсю «бешле» бла. Кёчгюнчюлюкде кыыргъыз элде жашай эдик да, кыыргъыз адабиятны, кыыргъыз тилни да устазларыбыздан кем билмегенме. Кёп окъугъанма. Къыйынлыгъы жаланда окъур затла аз болгъанлары эди. Артдан -артха китапла кёп чыгъа башлагъан эдиле. Орус – совет адабиятдан кёчюрюлгенле да. Къолгъа тюшген затны игиди, аманды деп къарамай окъугъанма. Сёзге уста кыыргъызлы къарт къатынла айтхан таурухлагъа, жомакълагъа сейир этип тынгылагъанма. Элдиле кеслери кыш айлада къурагъан солуу ингирледе (бирге жыйылып, боза ичген жоролада) айтышларын – жыр айтып эришгенлерин, сюймеклик жырларын кёп эшитгенме. Ким биледи, андан окъуна болур эди – бешинчи классда окъугъанымда, кыыргъызча назмула жазып башлагъаным. Аллай дефтерим сакъланып, аланы бирге жыйышдырып, алгъаракълада кыыргъыз-малкъар тилде «Окъуучуну

(школчуну) Къыргъызстан дефтери» деген ат бла назмула жыйымдык чыгъаргъанма. Аны бла китап окъуучула шагъырейдиле.

Он классны бошагъандан сора Фрунзеде (энди Бишкек) Къыргъыз къырал университетни филология факультетинде 1956 жылда ачылгъан журналист бѐлюмге окъургъа киргенме. Аны экинчи курсундан кетип, Къабарты-Малкъар къырал университетни тарых-филология факультетин бошагъандан сора 1963 жылдан 2013 жылгъа дери «Коммунизмге жол», артда аны аты «Заман» деп тюрлендирилген газетибизде ишлегенме. «Коммунизмге жолну» маданият бѐлюмюнде Шауаланы Миналдан, Тѐппеланы Алим, артдаракълада уа Теммоланы Мухадин, Шауаланы Хасан бла бирге ишлеген жылларыбызны бек алапатха санайма. Газетни даражасы да уллу эди, журналистлени сыйлары-намыслары да жюрию эди. Аны кесин да бек суйюп окъуучу эдиле, кезиулю номерин ашыгъып сакълагъандыла. Ол жыллада алгъа тилманч болуп да тургъанма. Къулбайланы Алий таматалыкъ этген эл мюлк бѐлюмде, эки кере да мени ары кѣчюрюп, жууаплы секретарьны орунбасары болуп ишлегенме. Онеки жылны уа спорт эм фельетон бѐлюмге таматалыкъ этгенме. «Бѐргъакъны» бизни бѐлюм чыгъарыучу эди. Аны чыгъарын газет окъуучула ашыгъып сакълагъандыла. Пенсиягъа чыккыгъынчы, оналты жылны жууаплы секретарьны къуллугъун толтургъанма. Андан сора онюч жыл чакълы бир заманны ичинде «Социальный политика» бѐлюмге таматалыкъ этгенме.

– *Газет анда ишлеген адамгъа не береду?*

– Газет журналистни кѣп затха юйретеди, билимин ъсдюреди, айхай да, аны кесини аллай итиниюлюгю бар эсе, жокъ эсе уа – ол хууериледи, тозурайды, ишлеген атлы болуп, заманын оздурады. Былайда бир затны айтыргъа суюме. Фахмулу, чыгъармачылыкъ иш бла кюреширге суйген, къолундан да келген адамгъа газет аллай онг бермейди. Аны жашауу къысхады – биркюнлюк. Анга уа кюн сайын материалла мажарыргъа, берирге керекди. Ол а не фахмулу адамны да арытады, чыгъармачылыкъ ишден айырады. Газетде тынгылы ишлеп, чыгъармачылыкъ иш бла да тынгылы кюреширге уа кѣплини къолундан келмейди. Адам – адамды, темир туююлду. Арыды, саулугъун терк тас этеди.

– *Газетде кѣп кыйыныгъыз болгъанын билебиз. Сизге «Къабарты-Малкъар Республиканы Сыйлы журналисти» деген махтаулу ат да бошдан берилмегенди. Кесигизни чыгъармачылыкъ ишигизни юсюнден айтсагъыз эди?*

– Айтханымча, окъуучула мени тюз ангыласала, газет бир жаны бла адамны билимин ъсдюрген эте эсе да, фахмусун ълтюрген да этеди. Фахмулу адам жазаргъа, жазаргъа, тохтамай жазаргъа керекди... Заказ бла угъай, жюрегин къозгъагъан, аны теренинде къайнагъан затланы тышына чыгъарыргъа, адамла кѣрюрча, окъурча этерге керекди. Журналистни аллай ахшы онглары бардыла деп айтталыкъ туююлме. Мен огъарыда айтханымча, школда окъугъан жылларымда къыргъызча назмула жазып тургъанма, тынч эди бу тилде назму жазгъан, энди ангылагъаныма кѣре, уста биле эдим къыргъыз тилни. Халкыбыз туугъан журтуна къайтып

башлагъаны бираз сууутхан эди назму жазыудан, кесим да бу хунериме уллу магъана бермегенме.

Кеси тилибизде назму, жыр жазып 1957 жылда башлагъанма. Ала газетледе чыгъа тургъандыла. 1970 жылда уа «Эльбрус» китап басма «Майны жыры» деген ат бла назмула жыйымдыгъымы чыгъаргъанды. 1985 жылда уа бу китап басма халкъыбызны тауушлукъ жашы, лётчик–истребитель, Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимни юсюнден Занкишиланы Хусейни «Тауланы жашы – Балтиканы илячини» («Сын гор – сокол Балтики») деген ат бла орус тилде жазылгъан документли повестин малкъар тилге мен кёчюрюп, энчи китап этип чыгъаргъанды. 2002 жылда чам хапарладан къуралгъан «Сен кимни машинасын озуп бараса?» деген китабым чыкыгъанды.

Дюгерли поэтле Борис Муртазовну «Згид элни ариу кызы» деген поэмасын – жомагъын, Сулейман Сабаевни «Къоншула» деген поэмасын, кисловодскечи поэтесса Марина Ольховскаяны таулу къарт айтхан «Кюйсюзлюк эм суймеклик» деген легендасын малкъар тилге кёчюргенме. Ала газетде басмаланган эдиле. Б. Муртазовну «Згид элни ариу кызы» деген поэмасы уа «Эльбрус» басмада энчи китап болуп чыкыгъанды. Бу поэма «Минги-Тау» журналда да басмаланганды.

Ахырында айтырыгъым: тюрлю-тюрлю жыллада жазылгъан, шуёхлагъа бла тенглеге аталгъан назмуладан бла жырладан, кюйледен къуралгъан жыйымдыкъ китабым басмагъа хазырды. Энди аны жаланда къолгъа алып, чыгъарыргъа керекди. Китап этип басмаларгъа тийишли чам хапарла да кёпдюле.

– *Бек сау болузгъуз. Чыгъармачылыкъ ишигизде жетишимлеригиз кёп болсунла!*

Ушакъны **ЖАБОЛАНЫ Асият**
бардыргъанды.

КЪАТЫН АЛЛЫКЪ ЖАШ

Чам хапар

Къоншу элден шахарда аны ишлеген жерине келген танышы, шуёху дерге да боллукъду, Расулгъа Магомет: «Эшитемисе, жаш, сени бир алаамат кыыз бла танышдырайым, – деди. – Болса да, аллай боллукъду ансы, башха тюрлю угъай. Саны-сыфаты, атлагъаны, жюрюгени, акъылы, адамлыгъы бла да бу тийреде аллай хазна табылсын».

– Къоркъутхан окъуна этдинг, асыры бек махтагъандан. Ол манга къалай келир? Жерде жашамай, кёкден тюшген хур кыыз де да къой. Мёлек. Ол кеси да аллайны излерик болур. Къанатлары бла учуп келген атха минип, жерге тюшген Мубарекни.

«Бёрюледен къоркъа эсенг, агъачха барма», – дейдиле. Шёндю къалайгъа таш атсанг да, кызыны башына барып тиерикди – тиширыула алай кёпдюле. Хар кишиге ючюшер-бешишер окъуна жетерикди. Чеченлиени кёремисе? Кеси тиширыуларын башхалагъа ычхындырмайдыла. Экинчи,

ючюнчю къатынга да алып къоядыла. Бир атадан туугъан сабийлери уа оннга-онбешге жетедиле. Къырылсала, ёлселе да, къошула баргъан болмаса, адамларыны саны азаймайды.

– Да, шуёхум, Магомет, мен бирин да мажаралмай турама. Сен а манга узакъ, бир болмачы хапарланы айтаса. Кел, андан эсе ол сен айтхан кёкден тюшген мёлекни къолгъа къалай бла жыйышдырыргъа боллугъуну сагъышын этейик.

– Не сагъыш керекди анга? «Къатын аллыкъ жашны къюнуу ётюрюкден толу, дейдиле. Сизни танышдырайым да, сен а аны башын хайран эт, кече узуну жукъламай, сагъыш этип чыгъарча. Къызла асыры адеплини, сёлеширге соймей, тынгылауну басып, сабыр тургъан уялчакъланы бир кесек жетишмегенге санайдыла. Сен а аны да айт, муну да айт, къолунгдан келмеген, сен эте билмеген зат жокъду де. Анекдотла айтыргъа да унутма. Аны бошагъанма, муну бошагъанма, быллай сейирлик иш жаза турама – де. Элде эки къатлы юй ишлей турама дегенни айт. Фашист Германияны бек уллу пропагандачысы Геббельс къалай айтханын билемисе. «Минг кере къайтарылып айтылгъан ётюрюк – ётюрюк болмай тохтайды», – дегенди. Ол биз тилей барлыкъ къыз а бирине ийнанмаса да, бирине ийнаныр. Кесинги акъыллыча, билимлича этерге кюреш. Ма алай бла этедиле тиширыуну башын хайран. Тынгылап турсанг а, бир зат да ангыламагъан думмо сунарыкъды. «Къыпгъырыуа», – деди, ангыладынгмы дерни орунуна къабартылы сёзню къошуп.

Магометни бу лекциясындан, къысхасы уа, акъыл юйретиюнден сора, Расул да, ол да кюн баласыча, Лилияны ишлеген жерине келдиле. Илму-излем институт, омакъ эркин кабинет. Хар керекли зат жеринде. Бир артыкъ зат да жокъ. Кеси да илмуланы кандидаты. Столу, шинтиклери да, хар келгенге салам берип, къабыргъада кёз къыса тургъанча, сюзюлюп баргъан сагъаты да омакъла. Гитчерек столчукъну мюйюшюнде чайниги, сервиси да кёз къамата. Быланы барысына да ариулюкъ, омакълыкъ отоуну иесини нюрюнден жайылгъанча кёрюне эди.

«Къызлы юйден къонакъ кетмез», дегенлей, чакъырылмай келген бу экиесе Лилия жарыкъ тюбеди. Олтуртду. Сейир этмедди. Магометни таный эди. Нёгерин а угъай. Экисе да, тиллери тутулгъанча, къымсыз иги кесек турдула. Тёзалмады Лилия. «Менде жумушугъуз ишми бар эди? – деп сорду, Магометге къарап.

– Хау – деди сёзню неден башларгъа билмей, абызыраулюкъ хорлап тургъан «келечи». Алай, кенгден хапар айта турмай, бугъаны мюйюзлеринден сермер акъылда: «Сени бу жаш бла танышдырыргъа келгенме», – деди. Былай бир бош затны айтханча. Къыз анга бир уллу кёлкъалды этип, биреу бла танышдыр деп заказ бергенча.

Бу затны сакъламагъан Лилия, сунмай тургъанлай, темир бла башына ургъанча болса да, сездирмезге кюрешди. Танышдыла. Жашны аты Расул болгъанын да, шахаргъа жууукъ къоншу элде жашагъанын да билди къыз. Отоуну ичин иги кесекге дери биягъы сангъыраулюкъ, тилсизлик бийледи. Къонакъла да, къонакъбай да ким кимни хорлар дегенча, тынгылауну басдыла.

Тенгини фатыгуасындан да хайыр чыкмады Расулгъа. Кюнден, айдан да ариу Лилияны акъылын кесине буруп, башын хайран этерча, жюрегинде суймекликни отун жандырырча бир акъыллы, бир чам, лакъырда сёз да, болмагъандан ары уа, анекдот да айталмады. Кетдиле, андан ары къалай боллугъуну белгисиз тенгизине батылып.

Алай иш а аны бла бошалмады. Расул Лилиягъа терк-терк келиучо болду. Къызны адеплилиги, хыны сёлеширге юйренмегени жашны умутлу этгенлей турдула. Бир кюн а Лилия аны былай айтып ашырды: «Расул, кесинг айтханча, алакат юйюнг, тауушлукъ машинанг, ишинг, эгечлеринг, къарындашларынг, байлыгъыгъыз болгъанлары да игиди. Мени анам ёлгенли алай кёп болмайды. Атам, менден гитче эгечим бла къарындашчыгъым бардыла. Мени бусагъатда аланы къоюп, эрге барыр акъылым жокъду. Башынга мадар эт. Кесинг айтыучулай, къызла кёпдюле. Таш атсанг да, бирини башына тиерикди. Ала да сени сёзлерингдиле. Мени тюз ангыла. Мен ол зат къайгылы туююлме. «Сен манга керек туююлсе, мен сени жаратмайма. Жаратырча бу затынг барды деп да кёрмейме». Былай айтып къоярны орунуна Лилия жаш адамны жюрегин сындырмайым деп, ариулукъ бла къутулургъа умут этди.

Бу сёзлени уа къыз кёлю бла угъай, кесин багъалы этер ючюн айтхан сунду ол. Суююп, ёле турса да, билдирмегзе кюреширикди къайсы къыз да деп, къатынла айтычу сёзлени эсине тюшюрдю «суймеклик хорлагъан» насыпсыз Межнун.

Алай хапарла уа жайыла башладыла. Ётюрюкню юсюне ётюрюкле къошулуп, квадраты, кубу бла. Биягъы сунмай тургъанлай Лилияны тенг къызы Люда телефон бла чимдип сёлешди. «Сен къаллай подругаса», – деди ол, – ишчигинги кесин ичингде биширип, бизге да бир зат айтмагъанлай. Алай боллукъса деб а турмагъанма. Ол сен барлыкъ жашны мен сыйырып къоярыкъ кибики...» Тёзюмлю, сабыр Лилия андан ары эшитирге суймедиди тенг къызыны бу тырманын.

– Былай ангылатып айтчы, не айтыргъа суйгенинги жаз тил бла жаншап турмай.

Лилияны бир кесек хыныракъ болгъанын эслеп, Люда кесини терлигин билип, кечгинлик тилегенча, былай деди:

– Да сен, ол бизни элли жаш бла сёз тохташдырып, алыргъа, барыргъа деп тургъаныгъызны менден нек жашыргъанса? Аны билирге сюе эдим. Манга да бир сорсанг эди уа?

– Кимди ол, ол сейирлик адам?

– Чорттайланы Расул.

– Ыхы... Энди ангыладым. Нечик иги болду бу хапарны башлагъанынг. Сен керти подруга эсенг, тюзюн айтырса. Мен аны мындан эки кюн алгъа келген да этме, ышаннган да этме, бери жолну унут, деп ашыргъанма. Сора бу хапар санга къайдан жетди?

– Айтхандыла. Жерни туюбу бла жюрюгенле да кёпдюле. Ала билмеген неда эшитмеген зат болмайды.

– Ангыладым энди манга не кёлкъалдынг болгъанын.

– Тохта, – деди Люда, – алай эсе, бир айтыр загларым бардыла. Санга уа билдиргенмидиле ол Чорттайланы юйюрлеринде бир чий телилери

барды. Чалдишге салып тутарча. Шёндюгю медицина тил бла айтсанг, кьошагъы-кьоранчы болмагъан даун. Ол айтхылыкь «женихни» – Расулну – туугъан кьарындашы. Санга аны юсюнден айтмагъанмыдыла?

– Айтсала, айтмасала да, ол манга керекли заг тьойюл эди.

...Тёрт-беш тиширыу болуп гюрюлдеп кирдиле Лилияны кабинетине. Толусунлай «угъайны» – иш болмазлыгъыны хапарын эшитгенлеринден сора, кьызлары, келинлери да жыйылып, бу кишиге бой салыргъа унамагъан «бийче» кьызны, ортагъа алып, абызыратып, хорлар акъылда келген эдиле ала. Бек уллу базыныулукълары уа «Келечи кючлю болса, кели баш эрге барыр», деген халкь сёзню байракь этип, ортагъа алсакь, бой салдырырбыз деп келгенлери эди.

Сёзню кьонакъланы бек абаданларымы, бек акъыллыларымы, огъесе бек ауузлуларымы болур эди, ол башлады.

– Иги кьыз, биз жыйылып, бери бош келмегенбиз, – деди ауазын бираз чёкдюрюрек этип, чочутуп иймейин дегенча, сагъыракь болуп. – Бизни жашыбыз сен кьачарча адам тьойюлдо. Сени кьол аязында жюрютюрюкдо. Бери сени да танийыкь, кесинги да кёрейик, сёзюнгю да эштейик деп келгенбиз».

Анга башхасы кьошулду. Лилиягъа уа сёз айтыргъа кьоймадыла. Бу уа бютюнда ауузлу тиширыу кёре эдим. От чагъады ауузу. «Да, кьызчыкь, сен былайда олтургъанлыкьгъа, какангы кётюрюрча бир алааматлыгъынг барды деп да кёрмейбиз. Кесинги жашдан ёрге салыргъа бош кюрешесе. Бир кечеге окъуна беш кьыз келтирирге кьолундан келликди. Алай бош жаш сунма...»

Барындан да аламатын а ючюнчюлери айтды: «Билемисе, кьызчыкь, кьолларынгы, аякъларынгы да байлап, машинагъа атып, алып кетерге кьолубуздан келликди бизни. Биз аллай адамлабыз. Алыкъа биз аллына барып, бизден бир жан да кьачмагъанды».

Энди уа не айтырыкь болурла деп тынгылап, шош тургъан тёзюмлю Лилияны бу ахыр сёзле «дыгъылына» тийдиле. Алай кьадыр кьылыкь этип «чюеллемеди». Чакъырылмай келген бу «аламат» кьонакьлагъа кьарап, былай айтды:

– Мен сизни ююгюзде жаланда бир телигиз бар суна эдим да, сиз барыгъыз да телиле кёреме.

Бу сёзленими эшитдиле, башларына кьайнар суу кьуюлгъанча, гюр деп, келгенлерича, кетгенлери да алай болду. Бирден кётюрюлюп, кабинетден чыкьдыла.

ТАУЛАДА КЪУШ УЧАДЫ

Къулийланы Къайсыннга

Къанат тауушларыны жели
Эшитиле саулай дуниягъа,
Учуп чыкыгъанды къуш деменгили,
Къанатларын кенгден кенг жая.

Къанатларыны ауанасы
Салкъынлыкъ береди кеп жанлагъа.
Хурмет этедиле барысы
Тюбегенле, баш уруп анга.

Ол кесини къыйын жолунда
Келеди чибинни да ачитмай,
Игилик этеди жалан да,
Къолундан келгенни аямай.

Гитче халкъыны Прометейи
Болду жүреклене жылытхан.
Жанады нюрюн чача,
Тейри Къылычыча, кекню жарытхан.

Этди поэзиядан аллай от,
Ёмюрге ёчюлмей жанарча.
Болмазча ол эски неда тот,
Халкъыбыз жылынып жашарча.

О, жүрегине саулай таула
Сыйынган, тау къушну учханын
Дуния кёрдю, кеп махтаула
Болсун анга, сүйген халкъындан.

АНА

Унуталмай урушда ёлген баласын,
Ана энтта киед аны кьарасын.
«Уруш» - деген ачы сёзню эштгенде,
Терсейтеди жүрекде эски жарасын.

Озгъан кюзде жолгъа ашыра бир жашын,
Чыдаялмай тёкген эди кёз жашын.
Ол аскерден кьайтмай кьаллыкь сунады,
Кьарт жүрекни кьоркьуу алып турады.

Андан бери ингир сайын кьарт ана
Тёшегине мынчакь санай тыянад.
Уллу Аллахдан саулукь тилей жашына,
Тюшонде да аны кёрюп уянад.

Тангларын кирпич кьакьмай атдырады,
Кёзюнден кетмей жашыны сыфаты.
Кьарангыда да чыгъарып кьарайды,
Жастыкь тюбюнде тутады суратын.

Кьагъыт алмай аз кечирек кьалгъанлай,
Чабып жетед почтачыны аллына.
«Сау болса бу турмаз эди бир жазмай»-
Дей, кьайтады юйге, жолда абына.

Бир аздан а эшик кьаты кьагъылад,
Почтачы кьыз кьарт ананы чакьырад:
– Суююнчю бер, ансы, амма, кёргюзтмем –
Деп, сумкадан кьагъытчыкьны чыгъарад.

Кьууанч хапар келгенд жашы Ахматдан:
– Солургъа иелле,– дейди кьагъытда,
Ана бети жарыды ол сагъатда,
Таула жарыгъан кибик танг атханда.

МАЛКЪАРДА

Тарны ичинде чырт тохтамай даууру,
Къайдагъысы кёрюнмейин теренде,
Шууулдайды, шууулдайды тау сууу,
Сюелип къарайма къая эрнинде.

Келдим бери узакъ жолла къыдырып,
Таулагъа сейир этеме, тамаша.
Таула да къарайдыла сейир болуп,
Къалай жетдинг - дегенча, сен ажашмай!

Узакъ жолоучума, къужур жолоучу,
Мен эски ауулгъа къарай келгенме.
Башларындан жугъутурла къараучу
Таулагъа баш уруп, салам бергенме.

Ким билед, энтта бери келирмеми,
Таулагъа тангда салам берирмеми.
Мен узакъ жолоучу, къужур жолоучу,
Энтта да бу къудуретни кёрюрмеми!

Ауушда башым тегерек айлана,
Аууп келеме мен, тауладан аууп,
Таула у а юсюмеми ауадыла!
Кеф болдум, ариулукугъа тумаланып.

ЭНТТА ЧАГЪАДЫЛА ТЕРЕК БАХЧАЛАРЫ МАЛКЪАРНЫ

Энтта чагъадыла терек бахчалары,
Бурун чагъыучуларыча, Малкъарны.
Къаяладан акъгъан суу чучхурлары,
Таулу жыр айта, саркъадыла тарны.

Къууанчын, жарсыуун да биргесине
Элте иш болурму тау сууу халкъны?
Къыйын жашауну тюшюрюп эсине,
Къутура баргъанчады кеси кесине.

Ол ашыгъады, исси аулакъладан да
Ётюр, узакъ тенгизлеге жетерге.
Кёк тауладан, жигит таулуладан да
Барына къарындаш салам берирге.

Ёмюрлени шагъатлары болгъанлай
Турадыла биз тёппели къаяла.
Боюнларын булутлагъа созгъанлай,
Сюелелле эски таулу къалала.

Кёп ачыуланы сынагъан болурла,
Малкъарны бурунгулу къалалары.
Кёп анала да жилигъан болурла,
Къалала ючюн ёлюп балалары.

Жашау ёмюрлюкча, къууанч-жарсыу да
Ёмюрлюкдюле, тенгим, дуняда.
Къууатыдыла Малкъарны къар, суу да,
Ташла, кырдыкла, терек бахчала да.

Энтта да таулула жашил таулада
Къой кютелле, бичен да чалалла,
Энтта да эшитиледиле таулу жырла,
Къаяланы зынгырдата таулада.

ТЫНГЫЛА, ЭНТТА ДА АЙТАЙЫМ САНГА

Тынгыла, энтта да айтайым санга,
Таулада тау сууну суху баргъанын.
Атханындача жазгъы чууакъ тангла,
Лёкъула, чумла да къызаргъанларын.

Жол жанларында туралла салынып,
Таулу къалпакълача, кысыр къаяла.
Биринчи кёрген къалырча алынып,
Башындан басып къоярыкъча ала.

Бийик тик къаягъа къарайма десенг,
Башынгдан бёркюнг тюшер чартлап жерге.
Аны тутама – деп, энишге ийилсенг,
Сакъ бол, кетерсе терен тарда черекге.

Юйле кибик, юйледен да уллула,
Деменгили ташла тау сыртлада.
Къаяладан къобаргъанмы болурла
Пелиуанла къол таш атып ойнаргъа.

Бичен ийис, гюл ийис да эсиртди,
Жарыкъ болдум мен, жангыдан туугъанча.
Таулада манга къанатламы битди,
Женгилдиле санларым кёкге учарча.

ЖАЙ ЭРТТЕН

Агъач кыйыры талада
Кюн бийикден къарайды,
Чыкыгъа кирип жуунургъа
Алтын окъа жаяды.

Мыйыкъларын къуруталла
Будай башла, кюннге къарап.
Къайгы этмейин арталлы,
Кёлде ойнайды алтын чабакъ.

Терек бахчада кертмеле,
Аууз суунгу келтире,
Сабий ууртлача алай,
Турадыла кызаргъанлай.

Чууакъ эрттенде ёзенле
Кериуан жолоучулача,
Узакъдан чарс кёрюнелле,
Кёп кьатлы юйле тургъанча.

Эрттен азыкъны ийиси!
Кырдык ийис, бал ийис да
Этеди, къалай игиди
Бу жайгы кюнню эрттени!

ВЕТЕРАНЛА

Алгъынча эркин, ышангылы атлай,
Аскердеча тизгинлидиде ала.
Турадыла къартлыкъгъа да хорлатмай,
Ветеранла – тенгле, керти шуёхла.

Адамла арасында уа кеслерин
Жигитлеча тутадыла ма алай.
Хар къайда да басымлыды сёзлери,
Тёлюлеге дайым юлгю болгъанлай.

Кеслери жангыз къалгъан кезиуледе,
Урушдача, къаты къыса тишлени,
Къайтарадыла мамыр кюнледе да
Аскер буйрукъларын командирлени.

«Хорлатмазгъа!», «Хорлатмазгъа!» – дейдиле,
Эски жаралары къыйнай, сынсыга
Эселе да, кёлсюзлюк этмейдиле,
Турсала да жюреклеринден тутта.

Ёлюм бла къучакълашып баргъандыла
Хорламгъа, шуёхладан айырыла.
Энди неден да бек къоркъуулуду
Тюшюрсек алагъа жюрек жарала.

КЪОБУЗЧУ КЪЫЗ

Къоншубузда къобузчу къыз жашайды,
Кёрген сайын кёз жаууму ашайды.

Къобуз согъа, кесин манга сюдюрдю,
Отсузлайын жүрегими кюйдюрдю.

Эшитмей къалсам аны къобуз согъуун,
Тансыкълайма, тыйылгъанчады солууум.

Жан салады жансызлагъа согъууу,
Эркин чыгъады кёкюрекни солууу.

Тартыулары къулагъымдан кетмейле,
Тыйдырмайын санларым да тепсейле.

Тюекледе къоллары ариу ойнайла,
Кёзлерим а бет нюрюнден тоймайла!

Къоншу къыз, сен сокъ, къобузну аяма,-
Айт махтаула къууанч берген заманнга.

Жюрегими дыгъыл этеди тауушу,
Жырып киреди, жокъ эсе да жол ызы.

Къобуз согъа, сен кесинги сюдюрдюнг,
Отсузлайын жүрегими кюйдюрдюнг.

Озгъан ёмюрню отузунчу жылларында Къабарты-Малкъар Правительствону атындан Жазыучулары союзуна энчи оноу келген эди: къысха заманны ичинде профессионал халда иги пьесала жазып, миллет драматургиягъа жол ачаргъа. Ол оноуну чыгъаргъан комиссиягъа Гуртулары Берт да киргенди. Тышындан келген специалистле да болгъандыла. Керти, туушлу театр болуп тургъанлай, аны сахнасында чыгъарыргъа уа жазыучула хазыр этген пьесала жокъ эдиле. Драмкружокла аз туйюл эдиле, болса да, драмкружок – башха, театр дегенинг а – ол да башха. Театргъа, бир жанындан, аны сахнасында ойнай билген, окъуу программа бла театр искусствону иги ангылагъан актёрла хазырларгъа керек эди. Экинчиден а – ол чынты актёрлагъа сахнада кёргюзтюрча пьесала керек эдиле. Аны уа жазыучуладан сакълай эдиле.

Кенгешге келгенле дагъыда «Конкурс на лучшую пьесу» деген оюмну планнга салдыла. Тюз ол жылда окъуна бираздан Жазыучулары союзу кесине жетген борчну толтура башлайды. Иги пьесаланы зарфха берирге онг бар эди. 1936 жылда Берт, Къабмалкънациздатда О. Фоминаны «Дуния чемпиону» деген эки сценалы пьесасын ана тилге кёчюрюп, таулу театрны сахнасында кёргюзтюрча этген эди. Бу пьеса кёп болмай табылгъанды. Къазанда Татар къырал университетни архивинде тургъанды, табылгъаны уа 1963 жылдады.

Толгъурлары Зейтун, жазыучу эм адабият критик, биринчи къысха бир актлы пьесаланы да магъаналарын бийикге санайды. Аладан бири «Тасбаш» атлы сценачыкъды. Аны Шахмырзаланы Саид бла Гуртулары Берт жазгъандыла. Эм алгъа Саид Берте диалоглары аслам болгъан, кърым татарлылары тилинде жазылгъан хапарчыкъны келтиреди. Экинчи да, бирге ойлаша, ол хапарчыкъны пьесагъа бурдула, сценарийни хазырладыла. Ол сабийлеге аталгъан пьесачыкъ эди. Кёп да турмай, ол кезиуде Этезланы Омар да бир актлы пьеса жазып, аты «Шыйых бла пионер», аны алып келди. «В контексте духовной общности» деген китабыны 106-чы бетинде Толгъурлары Зейтун бу юч адамны: Саидни, Бертни эм Омарны, суратлау адабиятны юсю бла малкъар драматургиягъа, эм биринчи болуп, жолну ачханлагъа санайды.

Тюз да ол оюмну адабиятчы алимле Урусбийланы Фатима бла Сарбашланы Алёна къатлап айтадыла. Жангы иште кемчиликле да ётедиле, болсада, керекли ишни жеринден тепдиргенле, айныу жолгъа ашыргъанла – ала «первопроходецледиле», тамал ташны биринчи болуп салгъанла.

Адабиятда, драматургияда бек белгили адамыбыз 2005 жылда басмаланган эсгериуле эм статьяла жыйымдыгъында таулу халкъыбызны эсине салады: театр эм сахна искусство не къадар да айнысынла, алай озгъан ёмюрню отузунчу жылларында эм алгъа жазылгъан эм ойналгъан къысха, бир неда эки актлы пьесачыкълары бырнак этмей, аланы уллу магъаналарын эсден кетерирге жарамазлыгъын. Ала таулулары уллу, керти искусствогъа жолларын ызлагъандыла, анга чакъыргъандыла. «Къаллай жигит да, кесини арбасына минип, аны жырын айтады, аны алгъа элтеди», – дейди сыйлы поэтибиз, драматургубуз Маммеланы

Ибрагим. «Алай эсе уа, – деп жазады ол эсгериуле китабында, – аллай адамларыбызны ишлерине тийишли багъа берип, эсге салыргъа борчду».

Андан ары малкъар драматургия жылдан-жылгъа жангыдан жангыгъа, кюч ала келип, илму мурдорунда байыгъа келеди. Театр студияла ачылгъанда, фахмулу жашла, къызла театр искусствону окъуу программаланы мурдорунда терен ангылайдыла. Ала кеслерини билимлерин практикагъа онглу ётдюредиле, иги актёрла боладыла. Андан да озуп, диплом иш халда жазгъан драматургия чыгъармаларын театрны сахнасында ойнаргъа таукелленедиле. Ол жолда бек онглу баргъан Геляланы Рамазанны эсгеребиз, аны «Къанлы къалын» деген пьесасын да. Фахмулу жаш бу пьесаны режиссёрлукъ жаны бла да кеси жалчыгъанды. 1941 жылны кюнлеринде илму эм методика бла да байыкъланган Геляланы Рамазанны пьесасына адамла, таулула эм келген къонакъла да, уллу байрамгъача жыйылгъан эдиле. Андан ары малкъар драматургия кенгере барлыкъ огъурлу жолуна чыкыгъан эди; алгъыннгы, отузунчу жыллада миллет искусствода биринчи баразаны ача, къысха пьесачыкъланы атлары да намыслы халларында къалып.

Кёп шахарны библиотекаларында болгъанма, архивлеринде «Тасбашны», «Шыйых бла пионерни» излей, малкъар драматургияны къалай башланнганына эс бура. Ол эки пьесачыкъдан бирин да тапмагъанма. Кёзкёрмезге кетгендиле ала. Бир жол а аты окъуна унутулгъан, орус тилден ана тилибизге Берт кёчюрген эки суратлы «Дуня чемпиону» деген пьесаны табама. Не сейир, не алаMAT, тиражы 1000 болгъан китапчыкъны жангыз бир экземплярны сакъланып, ол да, шукур Аллахха, манга буюрулгъанды. Аты окъуна унутулуп тургъан пьеса типографияда 1936-чы жылда латин шрифтде басмалангъанды. Узакъда да угъай, Нальчикдеги Къабмалкъгосиздатда. Ол басмадан чыкыгъанлы келир 2016 жылны март айында 80 жыл боллукъду! Аны автору – орусла жазгучу О.Фоминады. Суперобложкасында «Къарачай-малкъар тилге кёчюрген – Гуртуланы Берт» деп, жазылыпды. Бу Татар Республиканы къырал университетини илму библиотекасында (аны архивинде) сакъланып тургъанды. Китапчыкъ наборгъа 14 февральда киргенди, зарфха уа 11 мартда алыннганды. Жууаплы редактору уа – барыбыз да таныгъан, аты эсибизден кетмезлик Кациланы Хабу. Китапчыкъны суратлары да бардыла. Объём – 1 печатный лист.

Тынч окъулуру ючюн, пьесаны латиница шрифтден кириллица шрифтге кёчюргенме. Китапны аты мындан ары малкъар драматургияны тарыхына къайтарылыргъа тийишлиди. Жаш тёлнюю юйретиу ише бу пьесаны магъанасы таркъаймаздады, юйретиу магъанасы бийикди. «Минги -Тау» журналда «Дуня чемпиону» жангыдан дунягъа чыгъады. Аны энди, журналны алып, бир окъуюкъ.

Пьесаны ол заманда къалай кёчюрюлген эсе да, алайлай къойгъанбыз, тюрендирмей.

*ГУРТУЛАНЫ Мариям,
педагогика илмуланы кандидаты,
КъМКЪУ-ну доценти, халкъла аралы педагогика билимни
академиясыны член-корреспонденти, фольклорчу.*

О. ФОМИНА
ДУНИЯ ЧЕМПИОНУ

Эки сценалы пьеса
Малкъар тилге кѣчюрген – ГУРТУЛАНЫ БЕРТ
КЪАБМАЛКЪНАЦИЗДАТ, НАЛЬЧИК, 1936.

О. ФОМИНА
ЧЕМПИОН МИРА

Пьеса в двух частях
На карачаево-балкарский язык
перевёл Б Е Р Т Г У Р Т У Е В
Каббалкнациздат. Нальчик. 1936.

Аланла, бу пьеса кеси жарыкъды эм тирилтиуюдю, муну дагыда бир ахшылыгы уа, не тукъум да казандырыула излемеуюдю. Сиз суратларында кѣргенча, аны тюзюнлей классда салыргъа боллукъду. Жаланда глобус, карт, почта маркалары бла конверт керек болуп къалады. Белгили, айырма башха кийимле да керек туююлдюле, хар ким кесини кийими бла тургъанлай ойналыкъды. Алай тюрлююк болур ючюн а жаланда Павликге трусчукъ бла майка кийдирирге тийишлиди.

ОЙНАГЪАНЛА:

Павлик

Вера

Серѣжа

Сеня

Учитель

Школчу жашчыкъла

БИРИНЧИ СЦЕНА

Сцена – класс болгъанын кѣргюзтеди. Географиядан дерс ол сагъатчыкъда бошалгъанды. Алыкъа эки «жарым-шарланы» да уллу карты класс къангада тагъылып турады.

В Е Р А (секирип, шинтикни юсюне минди; къызыу эмда тансыгып сѣлешеди):

– Аланла, бу болмагъан кибик аман ишди: бюгюн географиядан биягы юч осал белги салыннганды, иш былай барлыкъ эсе, биз «Б» класс бла эришиуде хорлатып къойгъанны къой, алай дагыда къара къангагъа тюшербиз.

С Е Н Я (жилярыгы келип):

– Охо, ол терсинден тутуп, къадала эсе уа? Сууланы къайры саркъгъанына кѣре бир бири ызларындан сормайды. Карт да, къаллай эсе да, бир аманды, анда бир зат да жазылмагъанды.

В Е Р А:

– Санга уа кесингде бары да книгачыкъда кибик бары айтылгъан, аллай картмы керек эди?

ПАВЛИК:

– Мени акъылыма кёре уа, бу географияны кыйматы саулай затха да тиймейди. Ол бизге бир заманда да керек боллукъ тыйюлдою.

СЕРЁЖА:

– Тынып къалсанг игиди! Тапсыз кыйгъылыкъ этгенсен. Санга «Италияны баш шахары кыйсыды?» – деп, сорадыла. Ол а – Римди, сен а Кърымды дейсе. Айып да тыйюлмюдю?

ПАВЛИК:

– Капля чакълы бир да айып тыйюлдою. Сонячыкъ, шыбырдап, терс юйретгени себепли, мен терс тыйюлме. Рим, Кърым деуню къатышдырып ангыларгъа бек тынчды.

ВЕРА:

– Ай, юйюнге, Кърым СССР-деди да!

ПАВЛИК:

– Ким биледи, аланы кеслерини къаллай эсе да бир энчи Кърымлары бар эсе уа? Мен неден билейим? Андан сора да, сен менден кесинги айыр. Мен неллай да географияланы сыймейме. Ол илму тыйюл, эскиден къалынган затды. Анда тюрлю-тюрлю империалистле бир бирлерини къуйрукъларындан къалай малтагъанларыны юсюнден эмда кимни къаллай колонияны алыргъа сыйгенини юсюнден неда, сёз ючюн, стратосфераны юсюнден дагъыда мен ангылайма. Ол заливлени неда проливлени битеуюню юсюнден а – мен алагъа тюркюрюрге суюме. Эмда точка!

СУРАТ

ВЕРА:

– Ай, юйюнге, сен а алайсыз бир заманда да кыйда къаллай кырал болгъанын эмда анда къаллай шахарла бла природа болгъанын билмезсе.

СЕНЯ:

– Шахарла да затны кыйматын тутмайдыла. Алагъа барыргъа тышсе, вокзалда билирге боллукъду. Природа уа, кёрмеймисе, къалай керекли затды!

СЕРЁЖА:

– Сен а, Сеня, тынч тур. Ай, юйюнге, сен а Павликни телиликлерин къатлайса!

СЕНЯ:

– Павлик тели арталлыда тыйюлдою. Андан сора да, ол топ оюнла бла да битеу школну чемпионуду, бачамасыды. Сен а бош зарланган этесе. Ма-а, сен анга аны себепли урушаса.

ПАВЛИК (эшикни юсю таба бара):

– Аланла, топ ойнаргъа хайдагъыз. Бюгюн биз тогъузунчу классха жабышдырырбыз, ол дерсни кёлден билиучюле мында бир мыстылансынла.

ВЕРА:

– Павлик, ай, юйюнге, биягъы сен историядан бир зат да окъумагъанса. Болмай эсе да, шёндю окъуна къарагъы эдинг.

ПАВЛИК (эшик юсюнде):

– Дагъыда не сюер эдигиз! Мен кеслери эртте-эртте чирип бошагъан хар тюрлю телилени атларын юйрениргеми, не этгенин эсде тутаргъамы!

Бойсунуп алгышлайма! Кереклисича топну ойнап бошау иги кесек уллу магъаналыды. Аланла, хайдагъыз!

(Кёп жашланы да ызындан тизип, дауурлу кетеди).

С Е Н Я (аны ызындан чабады):

– Павлик! Павлик! Мен да сизни блама! Мени сен кеси жанынга ойнаргъа алырмыса? Мен да историяны къатлап окъургъа суймейме. (Къачады).

В Е Р А (къолларын бири бирини юсюне чалдиш салып, стол артында олтурады):

– Да ол сени кёлюнге къалай жарайды?

С Е Р Ё Ж А:

– Да, иш бек аманды. Аланы барын да Павлик шашдыргъанды.

В Е Р А:

– Не этейик да?

С Е Р Ё Ж А:

– Билмейме.

В Е Р А (аны эриклейди):

– «Билмейме!» Бизни класс быллай осал белгиле алып, биз барыбыз да къара къангагъа тюшюпмю турлукъбуз да? Бек хычыуунду, айтыр кереклиси жокъду!

С Е Р Ё Ж А:

– Алай болса да, экибиз а къара къангагъа тюшмезбиз. Биз юйренебиз эм билген да этебиз.

В Е Р А (шинтикден секирип къобады, Серёжаны билеклеринден сермеп тутады):

– Санга къалай айып туююлдю? Алчы, пионер коллективни члени! «Биз тюшмезбиз», – деп, тынчайып къаласа. Сен заводда болсанг эмда сени цехинг битеуюнлей артха къалыуда болса, сен нечиксе, кесинг иги ишлегенликге, жапсарылгъанмы этериксе?

С Е Н Я:

– Ол – цехди, бу уа – классды. Андагъы производству...

В Е Р А:

– Мында уа – окъууду. (Комнатада жюрюйдю). Угъай, биз кюреширге керекбиз. Биз алагъа история бла географияны керек болгъанларын, Павликни уа болмачы аман затланы айтханын баям этерге керекбиз.

С Е Р Ё Ж А (арсарлыкъ бла):

– Сен аны алагъа къалай баямларса да?

В Е Р А (андан ары да жюрюй):

– Сагъыш этерге керекди, сагъыш этерге керекди... (Тохтайды). Тохта! Бар болур дейме! (Серёжаны сермеп тутады эмда аны сценаны теренине элтеди, не эсе да аны къулагъына сабыр шыбырдайды).

С Е Р Ё Ж А:

– Не-е? Не-е? Кертими! (Ёрге секиреди). Ай, жигит Верачыкъ! Сен а ол ангыламаз депми акъыл этесе?

В Е Р А (биягъы шыбырдайды, сора уллу айтады):

– Алай сен манга болушургъа керексе. Мен энтта атам бла, къарындашым бла да кенгеширме. Мени къарындашым акъыллы

башлыды. (Ёхтемленеди). Темирчи болгъанды. Энди ол профессор болургъа окъуп бошайды.

С Е Р Ё Ж А (жарыкъ):

– Айхай да, капитан! Этилирикди! Ол керти да махтанчакъды. Тёзерге амалы жокъду эмда барына да кёргюзтюрюкдю!

В Е Р А:

– Алай бир кишиге да чуу этме. (Къарагъанлагъа айланып, айтады) Сиз да, товарищле, бизни айгъакъ этмегиз. Биз а муну ишге хайыргъа этебиз. (Серёжа бла бирча къачады).

Жабыу ийиледи.

Э К И Н Ч И С Ц Е Н А

Ол класс кесиди. Жаланда столла бла шинтикле тап халда турадыла. Карт да, къангада тагъылмай, къабыргъада тагъылып турады. Эртген. Окъуучула классха жыйыладыла. Вера бла Серёжа къолтукъларында клеёнкагъа чёргелген книгалары бла, кеслери да жаншай, классха киредиле.

В Е Р А:

– Ол аны алып бошагъанына сен ийнаныпмыса?

С Е Р Ё Ж А:

– Аланы юйлеринде письмо ящикге тюнене мен кесим салгъанма.

В Е Р А:

– Охо, бек игиди. Къайда да кишиге да зат да айтма.

С Е Р Ё Ж А (бармагъын эринлерине къысады):

– Карась чабакъ кибик тилсиз болурма. (Барып, кесини жерине олтурады).

Вера да олтурады эм книганы жайып башлайды. Сеня да алларында болгъан окъуучулары бир къаууму бла киредиле).

С Е Н Я (Къолларын ары-бери булгъай):

– Алты – ноль! Тогъузунчула асыры зарланнгандан, жарылыргъа аздан къалдыла. Павлик а тюзюнлей дуня чемпионуду. (Вера бла Серёжа кезиу-кезиу къарайдыла анга. Павлик кирип келеди. Аны кёрюмдюсю ёхтемди эмда уллу магъаналычады. Ол, хорлагъаны ючюн, башын да ёрге тутуп, эркин махтанып келеди. Сеня, аны аллына чабып: «Павлик, бюгюн а ойнарыкъбызмы?» – деп, сорады.

П А В Л И К (сансыз):

– Не билейим,.. ийнанмайма,.. манга, баям, энчи ишлерим бла кетерге тюшерик болур.

С Е Н Я (сейирсинип):

– Кеси ишлеринг бламы?

П А В Л И К:

– Хау. Тыш къыралла бла ишни жюрютген Комиссариатха кирип, тыш къыраллагъа барыр ючюн, паспортну къуараргъа керекди.

С Е Н Я (бек сейирсинип):

– Тыш къыралла бламы? Паспортнуму? Санга тыш къыралгъа барырча паспорт а нек керекди?

П А В Л И К (санларын бошлап, артха таянып олтурады):

– Дуня спартакиадагъа барыр ючюн, манга тыш къыраллагъа барырча паспорт керекди. (Тюрлю-тюрлю маркала жабышдырылгъан уллу конвертни чыгъарады). Мен чакъырылыу къагъыт алгъанма.

(Окъуучула Павликни тегерегине басынадыла. Ол конвертни аланы аллында уллу магъаналы тегерегине бурады).

С Е Н Я (ёрге-ёрге секиреди):

– Мен сени дуня чемпиону боллугъунгу билгенем. Мен хар заманда да айтыучу эдим да. Кертимиди?

ОКЪУУЧУЛА:

– Насыплы Павлик. Ма-а насыплы. Ма-а насыплы. Тыш къыраллагъа да барлыкъды!

С Е Н Я:

– Павлик, письмону кёргюзтчу! (Конвертни алыргъа башлайды).

П А В Л И К (конвертни жашырады):

– Тийме! Бу уллу магъаналы документди.

С Е Н Я (кёлуне тийип):

– Алай мен а къараргъа суйген эдим.

П А В Л И К:

– Бош къараргъа керек тыйюлдю. «Битеу къыраллада дуня чемпионланы комитетинден» чакъырыуду да, чакъырыуду.

С Е Н Я:

– Санга къайры барыргъа тюшерикди?

П А В Л И К:

– Ачыкъ айтсам, мен артыкъ иги ангыламагъанма, ол спартакиада кеси къайда болур, письмода адрес кёргюзтюлюнеди, алай мен а ол атланы къарыусуз ангылайма. (Сандырай). Алай ол уллу магъаналы тыйюлдю. Манга тыш къыралла бла иш жүрютген Халкъ Комиссариатда барын да кёргюзтюрге эмда ангылатырла.

(Вера бла Серёжа уа жаншауну бу заманында бир бирлерине къарайдыла. Серёжа талай кере аузун ачады эмда не эсе да айтыргъа умут этеди, алай Вера, анга къарап, кёзлерин жандырып, къашларын тюеди. Сора Серёжа жангыдан биягъы книгагъа къарайды. Алай Павликни сёзлеринден сора уа Серёжа къобады эмда окъуучула къауумну къатына жанлайды).

С Е Р Ё Ж А:

– Ол спартакиаданы къайда боллугъун билир ючюн, сени кесинге картха къараргъа нек жарамайды?

П А В Л И К:

– Хау, анга къарамасам а!

В Е Р А (ол да жанлайды):

– Сен къайры барыргъа атланнганынги кесинг да билмегени тыш къыралла бла иш жүрютген Халкъ Комиссариатда эслеселе уа?

П А В Л И К:

– Чепуха! Ала зат да эслемезле. Мен алагъа письмону берирме, мени къайры иерге керек болгъанын ала кеслери кёрюрге эмда ангылатырла.

(Уллу магъаналы) Ай, юйюнге, аны барын да ангыларгъа ала борчлудула, манга уа тюрлю-тюрлю керексиз билиуле бла башымы тыкъларгъа неге керекди?

С Е Р Ё Ж А:

– Къайсы къыралгъа барлыгъынгы билирге санга сейир туююлмю-
дю да?

П А В Л И К:

– Ары барсам, кёрюме.

В Е Р А:

– Мен а сенича болсам эди, тыш къыралла бла иш жюрютген Халкъ Комиссариатха барырдан алгъа, къалай болса да, письмону таматаларыбыздан кимге болса да бирине кёргюзтюр эдим. Сёз ючюн, учителябизге кёргюзтюр эдим.

С Е Н Я:

– Бу айтхан да тюздю да. Бусагъатдан историяны окъутуучу учи-
телибиз келликди. Алгъын жол ол санга осал деген белгини салгъанды.
Анга письмонгу кёргюзтчу. Осалды деген белгилени кимге салгъанын –
дуня чемпионуна салгъанын - билсин. Аны къалай уяллыгъы кёзюме
кёрюнеди.

П А В Л И К (арталлыда махтанып, бурунун ёрге кётюрдю):

– Н-да, алайды да, кёргюзтюрге тюшерикди. Ол анга хайырлы бол-
лукъду.

В Е Р А:

– Санга да хайырлы болуп кёрюнор деп, умут этеме.

(Къонгуроу къагъылады. Окъуучула кеслерини жерлерине чабадыла.
Учитель киреди, стол артына олтурады).

У Ч И Т Е Л Ь:

– Да, товаришле, бюгюн алда жолдан эсе иги билген болурмусуз
деп, умут этеме. Петров, сен кесинги осал белгинги тюзетирге сюемисе?

П А В Л И К (къобады):

– Бюгюн мени халим башхады да, мен, айхай, урокъа да хазыр бо-
лалмагъанма. Манга бек уллу магъаналы иш бла тыш къыралгъа барыргъа
тюшгенди.

У Ч И Т Е Л Ь:

– Тыш къыралгъа! Сен къалайгъа бараса да?

П А В Л И К (ёхтемирек):

– Дуня спартакиадасына. Чакъырылыуум ма-а (письмону учительге
узатады).

У Ч И Т Е Л Ь (письмону ачады, окъуйду).

– Кёп суюдюмлю мистер Павел Петров! Санга эшитдиребиз, сен
халкъла арасында дуня спартакиаданы комитетини оноуу бла СССР-ден
представитель болуп, топ ойнаргъа айырылганса эмда 1-чи ноябрьге
бу тюпде кёргюзтюлюннген адрес бла келирге борчлуса (сейирсинип
къарайды). Не болгъанды?

П А В Л И К:

– Ангыламаймыса? Мени чакъырадыла...

У Ч И Т Е Л Ь:

– Да кьайры? Сен адресни окьугъанмыса?

П А В Л И К:

– Ангылайма, окьугъанма.

У Ч И Т Е Л Ь:

– Да, алай эсе, сен ангылагъаннга кёре, ол спартакиада кьайда бол-
лукьду?

П А В Л И К:

– Анда кёргюзтюлюнеди да.

У Ч И Т Е Л Ь:

– Анда ма былай кёргюзтюлюнеди: «Австралия, Аляскада. Мыс Доб-
рой Надежды. Донну юсюнде Прага сахар. Рейн жагъасы».

(Классда гюрюлдеу барады. Ауазла: «Не-е, не-е? Къаллай эсе да бир
чепухады да!..» Вера бла Серёжа книгаларына къарап, пырх-чырх этип
кюледиле. Окьуучулары жартылары да кюлюп башладыла).

П А В Л И К (бушуусунуп):

– Кюлкюлюк мында неди да?

У Ч И Т Е Л Ь:

– Комитетни членлерини кьол салгъанларын а сен окьугъанмыса?

П А В Л И К:

– Азчыкь къарагъанма. Ала тюрлю-тюрлю тыш кьыраллы тукьум
атладыла. Алыкьын мен ала бла шагъырей туюлюме.

У Ч И Т Е Л Ь:

– Сен ала бла шагъырей болмагъанынга мени жаным бек ауруйду.
Шагъырей болсанг керек эди. Тукьум атлары уа бек иги белгили тукьум
атладыла.

П А В Л И К:

– Да, айхай, алай боллукьду. Нек десенг, ала дуня чемпионладыла.
(Ёхтем) Алай бу спартакиададан сора мени тукьум атым да аланыкьылача
аллай белгили болур, умут этеме.

У Ч И Т Е Л Ь:

– Арсарма, ишексинеме. (Окьуйду): «Францияны чемпиону –
Н. Бонапарт, Англияны чемпиону – Кромвель, Испанияны чемпиону –
Колумб, Американы чемпиону – Джордж Вашингтон...»

(Окьуучулары ауазлары: «Ол а историяданды да! Аланы барын да
биз алай эртте болмай окьугъанбыз!...»)

У Ч И Т Е Л Ь:

– Сиз а, уланла, аланы кимле болгъанларын билемисиз?

ВЕРА, СЕРЁЖА эм окьуучулары бёлеги:

– Билебиз! Колумб – Американы ачыкьлагъан, испаниячы
тенгизчиди. Кромвель – «тёгерекбашланы» вождюду, ала Карл 1-ни
ёлтюргендиле. Бонапарт Наполеон – француз патчахды. Ол 1812 жылда
Росей бла уруш этгенди. Джордж Вашингтон а ол а, ай, юйюнге,
Американы баш эркинли болуруна кюрешгенлеринден бириди эмда
Американы Бирлешген Штатларыны биринчи президенти эди...

П А В Л И К (акьмакь болуп):

– Бу, ким биледи... Ала бла бир тукьумлула...

У Ч И Т Е Л Ь:

– Аха, дуния чемпиону, картха келчи. Сен ангылагъаннга кёре, Австралия къайдады?

П А В Л И К (ишекли болуп, Африканы кёргюзтеди):

– Ма-а!

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Ол а Африкады, Австралия уа ма буду. Да, Аляска уа къайдады?

Дунияны къайсы этегиндеди?

П А В Л И К:

– Ол а... ол а, Азияда болур дейме.

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Уланла, сизнича уа, Аляска къайдады?

(Ауазла: «Америкадады! Север Америкадады! Ма-а, башындады!»)

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Да алай эсе, Австралия Аляскада къалай болду да? Да-а, Мыс Доброй Надежды деген а къайдады?

В Е Р А:

– Ма-а, ол а Африканы бек тюп кыйырындады.

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Товарищ дуния чемпиону, сен ангылагъаннга кёре уа, Прага къайдады?

П А В Л И К (мудахланып):

– Мен Праганы къайда болгъанын билмейме. Мен сахарланы таныргъа юйренмегенме.

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Сен географияны арталлыда окъугъан болмазса дейме. Бир да болмай эсе да, Дон къайдады, сен билемисе?

П А В Л И К:

– СССР-деди. Къалайда эсе да, Волганы къатындады.

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Тюз Волганы къатында уа алай бек туююлдо. Сен ангылагъаннга кёре, Волга суу кыйры кшошулады?

П А В Л И К:

– Тенгизге.

Окьюучула (кычырадыла):

– Волга Каспий тенгизге кшошулады!..

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Дон а къайсы тенгизге кшошулады?

С Е Н Я (Вераны тюртеди).

– Вера, Вера, Дон кыйры кшошулады?

В Е Р А:

– Азов тенгизге.

С Е Н Я (Павликге жашыртын айтады):

– Азов тенгизге.

П А В Л И К:

– Айвазов тенгизге.

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Да, къарындаш, сени ишлеринг осалдыла. Аллай тенгиз а жокъду. Керти, Айвазовский деп суратчы болгъанды, ол тенгиз сурат этгенди.

Алай аны кесини энчи тенгизи уа алыкъын болмагъанды. Дон Азов тенгизге къошулады. Прага да Донну юсюнде болуу уа, дагыда Рейн жагъасы демеклиг а, ол да Австралия Аляскада эмда Мыс Доброй Надеждыда деген кибик аллай чепухады.

С Е Н Я:

– Бу тюз ниетлик туююлдо. Муну ким эсе да ёхчеге къозутхан этгенди.

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Ол кеси кесини осаллыгы бла кесин къозутханды. Быллай тузакъгъа тюшерге эмда былай къайгылы болумгъа жаланда аз-кёп да культуралыгы болмагъан, историяны, географияны да окъуп юйренирге суймеген адам боллукъ эди.

П А В Л И К (башын энишге бошлап турады) :

– Мен история да, география да затха керек болмагъан суна эдим.

У Ч И Т Е Л Ъ:

– Уланла, история да, география да сизни битеу билимигизни ёсдюрюю ючюн керек боладыла. Сиз книгаланы окъуйсуз – анда кёп жеринде да тюрлю-тюрлю жерлени атлары бардыла; историялы затланы айтыула бардыла, сора сиз историяны эм географияны билип болмасагъыз, аланы барын да Павлик адресни: Австралия Аляскада деп окъугъанса, неда топ ойнауда Христофор Колумбну чемпион сунганча, ангыламай окъуп боллукъсуз.

П А В Л И К (жилямсырап):

– Ай, энди уа къозулмаз эдим! Энди мен ол географияны бла историяны хар заманда да эсимде тутарма. Мен, аны бу...бу, ма-а, бу топну билгенча билirme. Ма, кёрюсюз!

В Е Р А (къычырады):

– Павлик, биз санга болушурбуз! Биз аны бирге окъуп юйренирикбиз. Аланла, кертиди да?

С Е Р Ё Ж А (къарагъанла болгъан залгъа айланып):

– Аланла, историядан, географиядан да жангыз бир да осал белги алмазгъа предложение этеме.

ОКЪУУЧУЛА:

– Борчлу болуп, сёз беребиз, сёз беребиз! «Ах» бла «Бах» («Беш» бла «Тёрт») алыргъа сёз беребиз.

С Е Н Я:

– Мен да, мен да! Барыгъыз да былай эсегиз, мен да, окъуп, юйренирикме! Мен да!

Жабыу ийшледи.

АТЛАРЫ

АДЫГ АДАБИЯТНЫ ЗАКИЙИ

АЛИ ШОГЕНЦУКОВ. Назмула 2

ПРОЗА

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Кафедра. *Повесть* 11

БУРУНГУЛУ ТАРЫХ ЖЫРЛА

ЖАНХОТЛАНЫ АЗНАУУР. Тарых жыр 90

ГУЗЕЛАНЫ ЖАМАЛГЪА – 75 ЖЫЛ

МАХИЙЛАНЫ ЛЮДМИЛА БЛА ЛОКИЯЛАНЫ ЖАУХАР.
Адеплиги алимликге билеклик этген. *Статья* 110

ПРОЗА

ЛАЙПАНЛАНЫ БИЛАЛ. Хуриет. *Роман* 113

ПОЭЗИЯ

МУРАДИН ЁЛМЕЗ. Назмула 159

ЧАМХАНА

МАМАЙЛАНЫ АЛИЙ. Чам хапарла 173

ТАУ ХАПАР

ЖАЗАЛАНЫ БАЛУА. Жазыкь Жаннет. *Хапар*. 181

ЖАШ КЪАЛАМЛА

ЖАБЕЛЛАНЫ КАЗИМ. Назмула 183

ГАЗАЛАНЫ АМИНА. Назмула 191

АДАМ БЛА ТАБИЙГЪАТ

ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Чегем ауузну хазналары 195

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИРГЕ – 75 ЖЫЛ

ЖАБОЛАНЫ АСИЯТ. Адамны кыйматы. Ушакь 197

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР. Къатын аллыкь жаш. *Хапар бла назмула* . . . 200

САХНА

ГУРТУЛАНЫ МАРИЯМ. Ал сёз 212

ОЛЬГА ФОМИНА. Дуния чемпион. Пьеса 214

@ Минги-Тау, 2015 ж.

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (184)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Ж. Х. Гуптеева*

Сдано в набор 06.11.2015. Подписано в печать 07.12.2015. Формат 60 x 90^{1/16}.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 179. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

---

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги-Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*